

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Кафедра української історії та етнополітики

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ВИПУСК 13**

Дніпро

2018

УДК 94 (477) (082) *Надруковано за рішенням вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2018 р.*

П 78

Присвячено 100-річчю ДНУ імені Олеся Гончара

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. О.Б. Шляхов (відп. ред.); д-р іст. наук, доц. Д.В. Архирейський; д-р іст. наук, проф. Є.І. Бородин; д-р іст. наук, проф. І.В. Довжук; д-р іст. наук, проф. В.В. Іваненко; д-р іст. наук, проф. Г.Г. Кривчик; д-р іст. наук, проф. О.Ф. Нікілев; д-р іст. наук, проф. С.І. Світленко; д-р іст. наук, проф. В.В. Ченцов; канд. іст. наук, доц. В.Я. Яценко (відп. секр.).

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. В.О. Василенко
д-р іст. наук, проф. Н.В. Венгер

П 78 Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / редкол.: О.Б. Шляхов (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпро: «Грані», 2018. – Вип. 13. – 292 с.

Опубліковано результати науково-дослідної роботи викладачів кафедри української історії та етнополітики, співробітників історичного факультету ДНУ, науковців інших вищих навчальних закладів країни. Зосереджено увагу на широкому колі актуальних проблем політичної історії України – питаннях розвитку національно-визвольного руху, діяльності партій та громадських організацій, окремих історичних постатей другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, а також усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

**Редакційна колегія не завжди поділяє погляди авторів публікацій.
За точність викладених фактів відповідальність несуть автори.**

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 14.04.2010 р. №1-05/3 (Бюлетень ВАК України.–2010.–№5), наказом МОН України №747 від 13.07.2015р. збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можна публікувати результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки».

ISSN 2409-3661

УДК 94 (477) (082)

© Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2018

ЗМІСТ

Передмова	5
Дяченко О. В. Педагогічна діяльність Олександра Кониського	6
Коломоєць Ю. І. Російська політична еміграція в Швейцарії в 1840-х рр.	17
Сарнацький О. П. Ставлення та дії верхівки Російської імперії щодо українських політичних партій у Наддніпрянщині наприкінці XIX – початку XX ст.	24
Коротенко Д. В. Виконавча поліція Катеринославщини як об’єкт джерелознавчого аналізу (друга половина XIX – початок XX століття)	39
Шляхов О. Б. Діяльність анархістів серед команд комерційного флоту Півдня України (1906–1913 рр.)	46
Чернікова Н. С. О. О. Бобринський як лідер об’єднаного дворянства	61
Перетокін А. Г. Політика царського уряду щодо розвитку залізничного транспорту в Наддніпрянщині у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами галузевої преси)	73
Лучка Л. М. Земство Катеринославщини та фільтрація бібліотечних фондів у другій половині XIX – початку XX ст.	84
Довжук І. В. Розвиток вищої освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.	92
Берестень Ю. В., Мороз В. І. Павло Федорович Тушкан – фундатор початкової та середньої сільськогосподарської освіти Придніпров’я початку XX століття	106
Яценко В. Я. Діяльність гласних-українців у Катеринославській міській думі восени–взимку 1917 р.	130
Савченко В. А. «Третій шлях» Одеського комітету РСДРП(м) (1918–1920 рр.)	144
Архирейський Д. В. Ставлення Української держави до російського білого руху (за журналами засідань гетьманської Ради Міністрів)	155

Поплавський О. О.	
Спроба трансформації радянської форми державності України в рішеннях II Всеукраїнського з'їзду Рад	171
Кабанов В. І.	
Репресивна політика влади в металургійній промисловості Катеринославщини в 1920-х рр.	182
Коломоєць О. Ю.	
Бачення Європи в середовищі української інтелігенції періоду літературної дискусії 1925–1928 рр.	190
Шахрайчук І. А.	
Соціальні настрої населення Дніпропетровська в період нацистської окупації міста (1941–1943 рр.)	202
Савчук В. С.	
Із фронтів війни на посаду ректора	222
Бурмага В. П., Уткін П. Л.	
Особливості організації навчального процесу та адаптації шкільної молоді до мирного життя в 1944–1945 рр. (на матеріалах Дніпропетровської спецшколи ВПС)	228
Бородін Є. І.	
Запровадження інституту служби в органах місцевого самоврядування в Україні (1990-ті – початок 2000-х рр.)	237
Міронова І. С.	
Інтеграція кримських татар в українське суспільство: історичний досвід кінця 1980-х – початку 2000-х рр.	255
Кривчик Г. Г.	
Методологічні принципи як норми етичного і професійного кодексу історика	270
Ковальська-Павелко І. М.	
Історична і соціальна пам'ять: спільне та особливе	280
Наші автори	290

Передмова

У черговому випуску збірника наукових праць кафедри української історії та етнополітики ДНУ опубліковано результати науково-дослідної роботи вчених-істориків із різних вищих навчальних закладів Дніпра, а також дослідників із Запоріжжя, Миколаєва, Одеси та Переяслав-Хмельницького.

У першій рубриці збірника представлено статті О. В. Дяченко, Ю. І. Коломоїця, О. П. Сарнацького, Д. В. Коротенко, О. Б. Шляхова, А. Г. Перетокіна та Л. М. Лучки, в яких розглянуто актуальні проблеми суспільно-політичного розвитку українських земель наприкінці XIX – початку XX ст., діяльність у цей час різних політичних партій та громадських організацій, розгортання українського національно-визвольного та революційного рухів та заходи царизму з їх придушення. Разом із тим у студіях Ю. В. Берестеня, В. І. Мороза та І. В. Довжука висвітлюються питання соціокультурного розвитку українських губерній Російської імперії, зокрема розглянуто місце та роль середньої сільськогосподарської освіти на Придніпров'ї, а також поступ вищих навчальних закладів України в модерний період.

Друга частина збірника акумулює статті, автори яких досліджують особливості політичного розвитку України в період національної революції 1917–1921 рр. Зокрема, участь гласних-українців у Катеринославській міській думі восени-взимку 1917 р. висвітлено в праці В. Я. Яценка. У свою чергу в розвідці Д. В. Архирейського аналізується ставлення Українського гетьманської держави до «білого руху» в 1918 р. та особливості їх взаємовідносин, а В. А. Савченко приділяє увагу діяльності Одеського комітету РСДРП (меншовиків) у революційний час. Спроби ж трансформації радянської форми державності в рішеннях II Всеукраїнського з'їзду Рад (1918 р.) розкриваються у статті О. О. Поплавського. Логічним продовженням вищезазначених студій є матеріали В. І. Кабанова та О. Ю. Коломоєць, де висвітлено репресії проти інженерних кадрів України в 1920-х рр., а також розкрито зміст тогочасної літературної дискусії в УСРР у контексті бачення «Європи» в середовищі тогочасної радянської інтелігенції.

Ще в одній рубриці подано статті, в яких досліджено недостатньо вивчені аспекти повсякденного життя та соціальні настрої населення Дніпропетровська в період нацистської окупації міста (1941–1943 рр.). Крім того, тут висвітлюються окремі заходи радянської влади в регіоні в освітній сфері у повоєнний період. Вищезгадані розвідки були підготовлені І. А. Шахрайчуком, В. С. Савчуком, В. П. Бурмагою та П. Л. Уткіним.

Слід звернути увагу й на статті Є. І. Бородіна та І. С. Міронової, в яких проаналізовано процес створення законодавчих засад, необхідних для функціонування органів місцевого самоврядування України, а також наводиться матеріал стосовно інтеграції кримських татар в українське суспільство від кінця 1980-х до початку 2000-х рр. У цій частині збірника розміщено й статтю Г. Г. Кривчика, в якій охарактеризовано особливості сучасних теоретико-методологічних підходів до висвітлення актуальних історичних подій в Україні кінця XX – початку XXI ст. У свою чергу розвідку І. М. Ковальської-Павелко присвячено з'ясуванню співвідношення історичної та соціальної пам'яті, коли події минулого відтворюються крізь призму особистісних інтересів чи інтересів певних соціальних груп, завдяки чому стає можливою ціннісно-символічна реконструкція минулого в сьогоденні.

Редколегія збірника сподівається, що проблематика наведених матеріалів, повнота використання їх авторами різноманітних джерел зробить запропоноване видання не лише цікавим, а й корисним для фахівців-істориків, для всіх, хто прагне до поглибленого та об'єктивного вивчення минулого нашої країни.

Педагогічна діяльність Олександра Кониського

Дяченко О. В.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Висвітлено педагогічну діяльність українського письменника, педагога, громадського діяча О. Кониського та проаналізовано його педагогічні погляди.

Ключові слова: Олександр Кониський; педагог; недільні школи; громадсько-освітні діячі; громади; педагогіка; національна освіта

Освещена педагогическая деятельность украинского писателя, педагога, общественного деятеля А. Конисского и проанализированы его педагогические взгляды.

Ключевые слова: Александр Конисский; педагог; воскресные школы; общественно-образовательные деятели; педагогика; национальное образование

The article illuminates the pedagogical activity of Ukrainian writer, social activist, pedagogue Olexandr Konyskiy. His pedagogical thoughts are analyzed. The main idea of pedagogy of O. Konyskiy was national education, which had to be based on the nature of a child, its individuality and national features, it had to guarantee a harmonic unity of personal development with a spiritual development of nation. O. Konyskiy's heritage takes a prominent place in the history of national pedagogy. He is an author of numerous original works from the history of education, history of culture, literary criticism, didactics, the development of education in Ukraine. The problems of education were the subject of his researcher's attention.

In his numerous writings the pedagogue poses questions of family and moral education; the reform of the content of women's education, which is based on teaching mother tongue; Higher education for women. The ideas of the teacher were reviewed and developed later in the writings of a new generation of Ukrainian intellectuals, including B. Grinchenko, M. Hrushevsky, C. Rusova, I. Chepiga, I. Yuschyshyn and others. The views of O. Konyskiy on the problems of the development of the national school have not lost their relevance and now require further study and creative use in the process of developing a modern national school and education.

Keywords: Olexandr Konyskiy; pedagogue; Sundayschools; social and educativeactivists communities; pedagogue; national education

Вагомим в історії української педагогічної науки є період другої половини XIX ст. – час активного культурно-освітнього руху та нового витка розвитку національної педагогічної думки. Тому в сучасній історії актуалізується питання звернення до джерел української педагогічної думки. Вагомим значення набуває формування «персоналістичного» напряму в наукових працях. Останніми роками активізувалися дослідження, у яких науково обґрунтована оцінка діяльності педагогічних персоналій, які працювали для розвитку національної педагогічної думки. У наш час відчувається брак дослід-

жень з таких проблем, як освітньо-педагогічна діяльність багатьох громадських діячів XIX ст. Тому аналіз праць і життєвого шляху педагогів, письменників, громадських діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток української педагогіки і яких свого часу не було належно оцінено, залишається актуальним.

Серед педагогів другої половини XIX ст. виступає постать Олександра Кониського (1836–1900) – видатного українського громадського діяча, письменника, публіциста, організатора недільних шкіл, ученого-шевченкознавця. Педагогічна діяльність та літературна спадщина О. Кониського привертала увагу багатьох дослідників. До непересічної особистості педагога в кінці XIX – початку XX ст. зверталися О. Авдикович, О. Барвінський, М. Возняк, М. Грушевський, О. Грушевський, С. Єфремов, О. Огоновський, К. Студинський, І. Франко, Є. Чикаленко та інші.

За радянських часів постать Олександра Кониського була заборонена з ідеологічних міркувань. Досить змістовною з погляду джерельної бази є опублікована у 1930 р. праця М. Гніпа «Громадський рух 1860 рр.: Полтавська громада» [3]. Більше третини її обсягу склали публікація жандармсько-слідчих матеріалів щодо діяльності полтавських громадських діячів та їхньої епістолярної спадщини. Тут автор охарактеризував діяльність полтавських громадівців, до яких належав і О. Кониський, на початку 60-х рр. XIX ст., показав їх перші кроки щодо відкриття українських шкіл, проблеми та матеріальний стан, висвітлив відносини з іншими українськими громадами та народолюбцями (М. Костомаровим, П. Кулішем, С. Носом, М. Глібовим та ін.) [3]. Усе ж М. Гніп, на нашу думку, не зробив спроби різнобічно проаналізувати подані ним джерела, а лише констатував зафіксовані окремі факти. Також автор зазначеної праці ретельно не проаналізував педагогічну діяльність діячів Полтавської громади.

З 90-х рр. XX ст. ця тематика знайшла певне наукове висвітлення у багатьох працях, серед яких для вивчення зазначеної теми мають для нас науковий інтерес роботи С. Світленка, Н. Побірченко, А. Кудрицького, Г. Белан, О. Мисюри та ін. До джерел, що стосуються педагогічної, громадсько-освітньої діяльності О. Кониського XIX ст., належать листування М. Костомарова з О. Кониським, листи Л. Глібова й С. Носа до О. Кониського, підготовлені до друку М. Возняком, що відкрило нові сторінки діяльності педагога, ознайомило з його поглядами на проблему освіти народу, продемонструвало стосунки із сучасниками. Іншим видом джерел є твори О. Кониського, які друкувалися на сторінках періодичних видань другої

половини XIX ст., зокрема таких як «Основа», «Правда», «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Киевская Старина».

На межі 50–60-х рр. XIX ст., напередодні селянської реформи 1861 р., в Україні з новою силою завирувало національне громадсько-політичне життя. Українська національно-свідома інтелігенція, розуміючи, що українське суспільство у своїй переважній масі залишалося байдужим до власної освіти. Тому громадські діячі вбачали шлях розвитку українства у розвитку національної освіти. Таким чином, почали створювати недільні школи. Ці школи призначалися для ремісничої молоді, міщан і робітників. Навчання проводилося в неділю – вихідний день.

У 60-х рр. XIX ст. О. Кониський став активним громадським діячем, членом Полтавської громади, діяльність якої мала національно-культурницьке спрямування. У Полтаві він зійшовся з демократично налаштованими людьми, активними учасниками українського національного руху, зокрема з Д. Пильчиковим, педагогом, громадським діячем. Спілкування з ним зміцнило переконання О. Кониського про необхідність перебудови суспільного життя, ліквідацію станової та правової нерівності. Тому свої зусилля він спрямовував на культурно-просвітницьку роботу. Разом із Д. Пильчиковим, В. Лободою, В. Куликом та іншими О. Кониський брав активну участь у заснуванні недільних шкіл, в організації навчального процесу у вечірній школі для молоді, суботніх школах для єврейських дітей. В усіх цих закладах Олександр Якович працював учителем історії, часто поєднуючи практичну педагогічну роботу з виконанням обов'язків адміністратора, бібліотекаря, секретаря педагогічної ради. Педагог, як і інші члени полтавської Громади, брав безпосередню участь у народних публічних лекціях, літературно-музичних вечорах, сприяв роботі народного театру.

Педагог глибоко вірив у можливість піднесення культурного рівня широких народних мас засобами освіти та українського шкільництва на національних засадах. Як зазначає П. Рогова, на початку 60-х рр. XIX ст. вітчизняні вчені, історики, педагоги «порушували питання щодо... поглиблення змісту освіти та необхідності відкриття бібліотек, відзначаючи їх важливість як осередків забезпечення навчально-виховного процесу та підвищення кваліфікації вчителів» [29, с. 14]. Турбуючись про навчання учнів грамоті та письму, розширення їхнього загального культурного й освітнього рівня, громадівці багато працювали над створенням шкільних бібліотек, розповсюдженням книг. Як член комітету Петербурзького

товариства грамотності О. Кониський у своїх зверненнях до урядових установ відстоював ідею національної школи, потребу початкового навчання рідною мовою; розгорнув діяльність із поширення знань серед сільського населення Полтавщини, організував розповсюдження популярної літератури [27, с. 46].

З 1861 р. О. Кониський став постійним кореспондентом першого українського часопису «Основа», у якому часто виступав під псевдонімом Переходовець. За завданням редакції він їздив по містах і селах України, вивчаючи проблеми народної освіти, шкільництва, а потім свої враження від подорожей друкував у журналі у формі листів, нарисів. Так, у своїх публікаціях «Вісті. З Полтави» (1861) [12], «Листи з Полтавщини» (1862) [18], «З Полтави» (1862) [16], «З Лубен» (1862) [9, 10], О. Кониський відстоював право українського народу на здобуття освіти рідною мовою. На сторінках «Основи» у 1862 р. він опублікував невелику розвідку «Нанські граматки» [20], в якій він не лише проаналізував з погляду методики сучасні йому букварі та граматки, а й обґрунтував своє бачення досконалого підручника для початкового навчання. У рамках широкої програми освіти для народу, яку опублікував М. Костомаров в «Основі» у 1862 р., О. Кониський видав два підручники для початкової школи, а саме: «Українські прописи» (зразки для писання) (Полтава, 1862), «Арифметика або щотниця для українських шкіл» (1863, 1907) [1, с. 6]. Підготовлені ним підручники з географії, історії, правознавства не були допущені до друку цензурою.

«Арифметика або щотниця», видана завдяки М. Костомарову, уміщувала практичний матеріал, зрозумілий і близький школяреві: задачі «про косарів, баштани, землю і її вимірювання, про борошно, хліб, чумаків, які їздили по сіль» тощо. Як учитель-практик автор, розташовуючи навчальний матеріал, дотримувався дидактичних принципів наочності, зв'язку навчання з життям. «Щотницю» Олександр Якович закінчував уже перебуваючи на засланні на Вологодщині, куди потрапив 1863 р. через переслідування представників громадсько-культурного руху.

З серпня 1861 р. деякі діячі полтавської громади (О. Стронін та О. Кониський) стали членами Петербурзького Комітету Грамотності при III-му Відділі Імператорського Вільного економічного товариства [3, с. 21]. Так, у своєму листі до голови Комітету С. С. Лошкарьова він зазначав: «Желая быть членом Комитета грамотности, имею честь предложить с своей стороны следующие услуги:

1. Вносить ежегодно по назначению комитета десять руб. сер., считая год с января месяца.

2. Доставлять Комитету через каждые 2 месяца сведения о народных школах тех местностей Херсонской, Полтавской и Черниговской губерний, в которых придётся мне быть.

3. Доставлять сведения о наблюдениях над школами и о средствах к распространению грамотности между населением здешнего края.

4. Принимать все меры к устройству в Полтаве, раза два в год, в пользу комитета концертов и литературных чтений.

5. Приглашать других, преимущественно из сельского населения, в члены, сотрудники или корреспонденты Комитета.

6. Быть постоянно преподавателем в Полтавских воскресных школах (в одной школе я состою уже преподавателем с января сего года).

7. Распространять в народе через продажу и дар издания комитета.

Поэтому покорнейше прошу Комитет грамотности при согласии принять мои посылные услуги, почтить меня уведомлением, как о согласии, так и о том: а) куда выслать и в какое время мой ежегодный взнос... и б) о ближайших и необходимейших обязанностях члена комитета» [7, арк. 184-185].

Переглядаючи цього листа, бачимо у ньому цілу програму освітньої діяльності полтавських громадянців. Ця програма не була складена випадково. З окремих пунктів виступають класові позиції самого автора, представника тих прошарків населення, що сподівалися прислужитися освіті багатьох робітників та селян, вносячи щороку 10 карбованців, влаштуваючи концерти та вистави і поширюючи видання Комітету.

На берегах зазначеного листа О. Я. Кониського олівцем зазначалося, що треба подякувати адресатові та запропонувати йому стати членом «Комітету» [7, арк. 185]. Проте цю резолюцію не виконано, оскільки через деякий час громадський діяч надіслав до Комітету нового листа, де вже висунув гасло національної освіти та пропонував від імені полтавських діячів ряд практичних заходів щодо поширення української народної освіти. У цьому листі автор також вказував на необхідність розповсюдження підручників українською мовою: «Беда в том, что на этом языке нет тех именно книг, которых требует народ ... Кроме того книги продаются слишком дорого» [8, арк. 190].

11 січня 1862 р. Комітет грамотності при Вільному економічному товаристві на засіданні заслухав подання О. Кониського, де зазначалося: «Населення тутешньої місцевості розмовляє мовою,

зовсім окремою від великоросійської, а тому з жадобою читає книжки малоруською мовою» [8, арк. 76-76 зв.]. Підтвердженням цього є те, що в «Журнале Комитета» за 1862 р. опубліковано постанову: «...Комитет признал потребность в руководствах на малороссийском языке и в особенности по части естествознания» [7, арк. 192]. За відношеннями та повідомленнями Олександра Яковича на засіданнях згаданої установи неодноразово розглядалися питання розвитку освіти в Наддніпрянській Україні, зокрема «про перебіг грамотності в Харківській губернії», «про незадовільний стан кременчуцьких недільних шкіл» тощо. Основною заслугою О. Я. Кониського у цій справі було те, що Петербурзький Комітет грамотності встановив стосунки з дяками Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської громад [8, арк. 154].

На початку 1860-х рр., за свідченням О. Я. Кониського, у Полтаві діяло 7 недільних шкіл. «Почнемо наші вісті про Полтаву з того, – писав він, – що найближче лежить біля нашого серця, в чому найбільший вжиток для народу вбачаємо, що робить людей і розумними, і добрими, і правдивими – себто грамотність і школа» [15, с. 321]. Далі автор аналізував статистичні дані цього міста в розрізі потреб освіти. Адже на той час у Полтаві було 27 тисяч жителів і налічувалося 12 навчальних закладів різних типів, у яких навчалося 1557 дітей. Однак, О. Я. Кониський переконаний, що ці школи міські потреби народної освіти не задовольняли. У них навчалися переважно діти заможних людей і панів. «Всі бачили, яка велика потреба народної грамотності у нас перед очима, всі розуміли, що навчання однаковісінько корисне і тим, котрі думають стати суддями і генералами, і тим, котрі свій вік проведуть хто над обручем, хто за чоботом, хто за плугом». Далі автор дякував Богу, що знайшлися добрі люди, які допомогли у народній біді, й була відкрита недільна безкоштовна школа. До неї з першого дня прийшло навчатися 35 учнів, серед яких були як семилітні, так і сорокалітні. Пізніше тут навчалося майже 200 осіб [15, с. 322].

О. Кониський дбав і про створення освіти для дівчат, про це він писав: «Ще з 1858 р. побутувала думка про заснування школи для дівчат. І такі намагання не загинули. 26 серпня 1861 року відкрили Дівоче училище, у якому навчалося 203 дівчини» [22, с. 145-148]. На чолі жіночої гімназії стояла полтавська поміщиця Є. Милорадович. Про те, як вона організовувала роботу у жіночій недільній школі, зазначав у своїй кореспонденції «З Полтави» («Основа», 1862) О. Кониський: «3-го сентября одкрита дівоча недільна школа. Хазяйнує у сій школі

в. п. Милорадовичка, – щиро й працювито. У школі грошей і книжок доволі, доволі й учениць: записано 150» [16, с. 68-70].

О. Я. Кониський працював учителем у першій чоловічій недільній школі. Навесні 1861 р. він був одним з ініціаторів відкриття другої недільної школи, проте місцева влада стала на заваді цього проекту. Тоді Олександр Якович разом із учнями п'ятих-сьомих класів Полтавської гімназії звернулися за допомогою до управителя дирекції шкіл Полтавської губернії – С. Гейслера [3, с. 10-14], який, звертаючи увагу на велику потребу полтавського населення в освіті, просить дозволу куратора Київського учбового округу відкрити при полтавській гімназії «в виде опыта на один год, бесплатную ежедневную мужскую школу» [7, арк. 103]. У квітні 1861 р. почала діяти суботня школа під керівництвом О. Я. Кониського [3, с. 6]. Таким чином, вже у квітні 1861 р. О. Я. Кониський очолив суботню школу, також утримував щоденну вечірню школу, де сам займався викладацькою діяльністю. Разом з О. І. Строніним Олександр Якович організував у недільних школах народні читання, які проводилися переважно українською мовою. Щоб селяни краще усвідомили сутність та особливості аграрної реформи 1861 р., він робив спроби перекласти українською «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності». У березні 1862 р. за ініціативою О. Я. Кониського було відкрито вечірню чоловічу школу, але конкретних даних про її стан немає [8, арк. 102]. Організаційною та навчально-методичною роботою недільних шкіл керувала загальна рада в складі Є. І. Милорадович (голова), діячів полтавської громади – О. І. Строніна (секретар), О. Я. Кониського, Д. П. Пильчикова та місцевих вчителів [3, с. 7].

У недільних школах навчання відбувалося безкоштовно. Тут отримували початкову освіту переважно підлітки та дорослі міщани й селяни, яким не вистачало коштів на навчання. Такі школи працювали у неділю й святкові дні.

Однією з центральних проблем у школах була проблема викладання українською мовою. На сторінках «Основи», після публікацій М. І. Костомаровим низки статей під загальною назвою «Мысли южнорусса», однією з яких була «О преподавании на южнорусском языке», О. Я. Кониський закликав проводити навчання рідною мовою шляхом вибору самих учнів. Цікаві відомості стосовно вибору школярами, якою мовою вони хотіли б навчатися, українською чи російською, подав у своїй праці М. Гніп. Так, діячі полтавської громади В. Лобода, О. Стронін і О. Кониський запровадили опитування: ходили по класах і читали байку І. Крилова та схожу за темати-

кою байку Є. Гребінки, а потім запитували в учнів якою мовою вони хочуть навчатись. Таким чином, за висловом О. Кониського, із 140 опитаних за «гребінчину» мову висловились 123 учні. Однак, зазначимо, що у більшості повітових недільних шкіл навчання проводилися російською мовою. Про це свідчать численні листи до редакції «Основи», а також звіти громадських діячів, які їздили по губернії, вивчаючи стан викладання у повітових школах [9; 10; 12; 18; 21].

Крім численних мовних заборон та організації і відкриття шкіл була проблема нестачі україномовних підручників. О. Я. Кониський не тільки поширював серед учнів «Грамотку» П. О. Куліша, «Букваря южно-руського» Т. Г. Шевченка та інших, а й сам приступив до складання україномовних підручників. У 1862 р. у Полтаві видано «Українські прописи» О. Кониського [1, с. 8]. Водночас він дбав і про поширення та популяризацію української книги. Оскільки книги українською мовою не могли потрапити на полиці книгарень, поширювачам доводилося продавати їх на базарах та через різних приватних осіб.

Та крім вищезазначених проблем, були ще й проблеми організації навчального процесу: нестача як вчителів, так і учнів. Деякі вчителі не завжди приходили на роботу, часто запізнювались тощо. Щоб запобігти цьому полтавські громадівці (В. В. Стронін та О. Я. Кониський) організовували народні читання у недільних школах губернії, які виявилися досить популярними [26, с. 321]. Народолюбці проводили досить нестандартні, як на той час, уроки. Щоб учням не було нудно на уроках, учителі спочатку читали їм твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, російських класиків – О. Пушкіна, М. Гоголя та ін. Потім викладали історію, географію, природознавство. Лекція обов'язково закінчувалася гумористичним читанням, наприклад, байкою Л. Глібова. Як член Київської міської думи (обраний 1878 р.) Олександр Якович звертався до міністра освіти щодо скасування Емського указу 1876 р., домагався запровадження у школах рідної мови.

У 1882 р. О. Кониський видав український підручник «Грамотка або перша читанка задля початку вчення» [1, с. 8]. Адресуючи цю книгу учням, педагог насамперед ставив перед собою завдання ясно, просто й доступно викласти навчальний матеріал, прагнучи максимально полегшити процес його засвоєння. Автор реалізував у підручнику дидактичний принцип зв'язку навчання з життям. О. Кониський популяризував українську освіту на сторінках і галицьких видань. У журналі «Правда» він публікував свої художні твори й наукові розвідки, виступав зі статтями, в яких порушував проблеми

шкільної освіти й національного виховання («Український націоналізм», 1875; «Потреба морального виховання», 1888; «Народна моральність на Україні», 1892 тощо).

Багато громадських діячів вважали О. Кониського видатним учителем. Так, наприклад, С. Єфремов вважав його своїм духовним батьком, наставником, вчителем. Історик залишив про педагога цікаві спогади, зокрема про його літературно-громадську діяльність у Галичині, у праці «Про дні минулі» [4]. У 1888 р. за сприяння О. Кониського у Львівському університеті було засновано кафедру української історії з українською мовою викладання, яку очолив М. Грушевський.

О. Кониський був одним із тих педагогів, які започаткували процес формування основ української національної школи. На переконання педагога, тільки на ґрунті національної освіти та демократизації суспільства можливе поліпшення економічного становища народу. У педагогічних працях і підручниках О. Кониського окреслено його принципи побудови системи освіти та виховання в українській школі, яка має бути національною за змістом, формами та інтересами. «Школа повинна не тільки вчити, але й виховувати... вигодувати міцне народолюбство», – наголошував просвітник [15, с. 321]. Проблеми змісту освіти знайшли своє відображення у багатьох працях О. Кониського.

Статті О. Кониського, присвячені шкільній освіті, дають можливість виокремити предмети, які, на його думку, є пріоритетними для вивчення в школах: українська мова (читання і письмо), математика, географія та історія, Закон Божий. Як вважав педагог, центральне місце в системі навчальних дисциплін національної школи має посідати рідна мова («Наські граматки» (1862), «Вісті. З Полтави» (1861), «Потреба історичної освіти» (1888) тощо). Головним джерелом для навчання рідній мові, на думку О. Кониського, слугують кращі вітчизняні твори українських та зарубіжних письменників, усна народна творчість, поезія та проза [1]. Також педагог проаналізував у своїх статтях проблеми, пов'язані з підготовкою вчителів для українських шкіл, підвищенням їхньої кваліфікації, покращенням соціального і правового становища, матеріально-побутових умов життя і праці («Потреба реформи в освіті жіноцтва» (1888), «Вісті. З Харкова» (1892).

Провідною ідеєю в педагогічній системі О. Кониського було національне виховання, яке мало базуватись на природі дитини, враховуючи її індивідуальні й національні риси та якості, забезпечувати гармонійну єдність розвитку особистості з фізичним, моральним і духовним розвитком нації.

Спадщина О. Кониського обіймає чільне місце в історії вітчизняної педагогічної думки. Він є автором багатьох оригінальних робіт з історії освіти, історії культури, літературознавства, дидактики, розвитку освіти і шкільництва в Україні, в яких проблема освіти є предметом постійної дослідницької уваги. У численних своїх працях педагог ставить питання сімейного, морального виховання; реформування змісту жіночої освіти, в основі якої – навчання рідною мовою; вищої освіти жіноцтва. Ідеї педагога були переглянуті та розвинуті згодом у працях нової генерації української інтелігенції, зокрема Б. Грінченка, М. Грушевського, С. Русової, Я. Чепіги, І. Ющишина та інших. Погляди О. Кониського на проблеми розвитку національної школи не втратили своєї актуальності й нині та потребують подальшого вивчення і творчого використання у процесі розбудови сучасної національної школи і освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Белан Г. В.** Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Олександра Кониського: дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Г. В. Белан // Інститут педагогіки АПН України. – Київ, 2004.
2. **Возняк М.** Листування Панька Куліша з О. Кониським / М. Возняк // Нова Україна. – 1923. – № 10-11. – С. 139-162.
3. **Гніп М.** Громадський рух 1860 рр. Кн. Перша: Полтавська громада / М. Гніп. – Харків: Держ. Вид-во України, 1930. – 236 с.
4. **Єфремов С.** Про дні минулі: [спогади] / С. Єфремов // Молода нація. – Київ, 2003. – С. 126-169.
5. Житель Полтави. Изъ Полтавы (Полтавская женская гимназия) // Основа. – 1861. – № 1. – С. 323-328.
6. **Жураковський Г. Є.** Из истории Просвещения в дореволюционной России / Г. Жураковский. – М.: Мысль, 1978. – С. 82-133.
7. **Жураковський Г. Є.** Очерки статьи и исследования по истории просветительной деятельности Полтавской громады 60-х гг. XIX ст. – ДАПО. – Ф. 8831, оп. 3, спр. 3, арк. 1-238.
8. **Жураковський Г. Є.** Статьи и исследования по истории украинского просветительного движения времен возникновения Старой Киевской громады (1859–1863) / Г. Є. Жураковский. – ДАПО. – Ф. 8831, оп. 3, спр. 3, арк. 1–164.
9. Изъ Лубень (Полтавской губ.) // Основа. – 1861. – май. – С. 74-76.
10. Изъ Лубень (Полтавской губ.) // Основа. – 1861. – октябрь. – С. 148-150.
11. **Кониський О.** Автобіографія / О. Кониський. – ІЛ НАНУ ВРФТ. – Ф. 77, оп. 1, спр. 1604, арк. 86-90.
12. **Кониський О. Я.** Вісті з Полтави / О. Я. Кониський // Слово. – 1862. – Ч. 32. – С. 48.
13. **Кониський О. Я.** Воспоминания о Полтаве в начале 60-х годов / О. Я. Кониський // Днепровская Молва. – 1900. – № 3. – С. 8.
14. **Кониський О. (Перебендя).** Довідка про заборонені в Росії українські книжки / О. Кониський. – ІЛ НАНУ ВРФТ. – Ф. 3, оп. 1, спр. 1608, арк. 531-532.

15. **Кониський О. Я.** З Полтави / О. Я. Кониський // Основа. – 1861. – № 1. – С. 319-328.
16. **Кониський О. Я.** З Полтави / О. Я. Кониський // Основа. – 1862. – № 2. – С. 68-70.
17. **Кониський О. Я.** Из Полтавы / О. Я. Кониський // Основа. – 1861. – № 5. – С. 68-71.
18. **Кониський О. Я.** Листи з Полтавщини / О. Я. Кониський // Слово. – 1862. – Ч. 43. – С. 68.
19. **Кониський О.** Народна моральність на Україні / О. Я. Кониський // Правда. – 1892. – № 3. – С. 146-152.
20. **Кониський О. Я.** Наські граматки / О. Я. Кониський // Основа. – 1862. – № 1. – С. 64-82.
21. **Кониський О. Я.** Огляд стану освіти на Україні / О. Я. Кониський. – ІЛ НАНУ ВРФТ. – Ф. 77, оп. 1, спр. 27, арк.1-3 зв.
22. **Кониський О. Я.** Полтавская женская гимназия / О. Я. Кониський // Основа. – 1861. – № 1. – С. 145-148.
23. **Ніс С.** Листи до О. Я. Кониського (1861 р.) / С. Ніс. – ІЛ НАНУ ВРФТ. – Ф. 77, оп. 1, спр. 125, арк. 72-76.
24. **Переходовець О. [Кониський О.]**. З Млинів / О. Я. Кониський // Основа. – 1862. – Май. – С. 19-22.
25. **Переходовець [Кониський О.]**. З Старих Санжар / О. Я. Кониський // Основа. – 1862. – № 5. – С. 11-16.
26. **Переходовець О. (О. Кониський)**. Вісті / О. Переходовець // Основа. – 1861. – № 1. – С. 319-322.
27. **Побірченко Н. С.** Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX ст.: у 2 кн. – Кн. 1: Київська Громада / Н. С. Побірченко. – Київ: Наук. світ, 2000.
28. Про Конотип // Основа. – 1861 – октябрь. – С. 7-9.
29. **Рогова П. І.** Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті роки XX ст.): [монографія] / П. І. Рогова. – Київ: Четверта хвиля, 2009. – 270 с.
30. **Світленко С. І.** Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: [зб. наук. праць] / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2007. – 460 с.
31. **Стронін О. І.** Лист до О. Кониського від 18. 03. 1862 р. / О. І. Стронін. – ДАПО. – Ф. 417, оп. 1, спр. 54, арк. 1-2 зв.

Надійшла до редкол.: 12. 03. 2018

Російська політична еміграція у Швейцарії в 1840-х рр.

Коломоєць Ю. І.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

В статті аналізується початок процесу формування у Швейцарії осередку російської політичної еміграції.

Ключові слова: Швейцарія; анархо-комунізм; еміграція

В статье анализируется начало процесса формирования в Швейцарии очага российской политической эмиграции.

Ключевые слова: Швейцария; анархо-коммунизм; эмиграция

1840s became a breakthrough in the history of the world revolutionary movement. It is at this time that the Russian revolutionary emigration begins its formation. From the beginning of the 1840s, future leaders of the radical branches in the liberation movement are beginning to arrive to Switzerland. The first was the founder and ideologue of the world's anarcho-communism, M. Bakunin, who arrived in Zurich, where he began his revolutionary activity. The political situation in the Russian Empire during the reign of Nicholas I forced the opposition-minded activists to leave the country with a view to continue the struggle against tsarism from abroad. Importance of Switzerland, as the center of concentration of the radical elements of the European revolutionary movement, particularly grew during and after the revolutions of 1848-1849. This country, which had the status of internationally recognized neutrality, could become a safe haven for revolutionaries who were forced to flee France, Germany, Austria and Italy.

In Switzerland, they were protected from extradition to their governments, they could enjoy freedoms that were based on a democratic system, feeling sympathetic to themselves from local socialists, influential in government circles. Russian emigrants also chose Switzerland as the main focus of their activities, which caused concern of the law enforcement authorities of the Russian Empire. Exactly in the 1840s was laid the foundation, which turns Switzerland into the center of Russian revolutionary emigration. Precisely in the 1840s the struggle of the imperial law enforcement agencies with a revolutionary emigration began, reaching its peak before and during the revolution of 1905-1907. The experience of emigration was used by representatives of all the revolutionary forces of the Russian Empire, from the Narodniks to the Social-Democrats and Socialist-Revolutionaries. The activities of M. Bakunin and his followers showed the possible effectiveness of the influence of emigration on events within the country, forcing the tsarist government to take certain steps to stabilize the situation in the state, which became one of the most important reasons for reforms in the Russian Empire of the 1860s.

Keywords: Switzerland; anarcho-communism; emigration

Ситуація, що складалася у Західній Європі протягом 40-х рр. XIX ст., завершилася революційними подіями у Франції, Австрійській імперії, Італії, Німеччині, які увійшли в історію під назвою «весна народів». Звичайно, що для Російської імперії епохи царювання Миколи I, надзвичайно важливим було не допустити в країні подібних подій. Перш за все, з точки зору царського уряду, було необхідно приховати від громадськості самі факти революційних виступів. Для цього Росія намагалася відгородитися стіною від Західної Європи, встановлюючи певний інформаційний вакуум. Єдиними людьми, які були здатні побачити і оцінити, що відбувається в Європі з точки зору російських реалій були політичні емігранти, змушені залишати батьківщину під загрозою переслідування з боку царських каральних органів.

Проте, слід відзначити, що до 1850-х рр., з нашої точки зору, не можна говорити про російську політичну еміграцію як соціальне явище. Еміграція 1820–1840-х рр. характеризувалася появою за кордоном окремих людей, які або змушені були переховуватися, або легально залишали Росію, мотивуючи це зовсім іншими причинами. Як зазначав відомий російський літературний і громадський діяч П. В. Анненков, «про російську політичну еміграцію не було ще й згадки: вона з'явилась тільки тоді, коли прокотився грім революції 1848 р. і змусив багатьох звернутися до свого минулого, підвести йому підсумки і поставити себе самого у зрозуміле, визначене становище як по відношенню до грізного явища, що несподівано прокотилося Європою, так і до урядів, які були ним налякані [1, с. 476]». Тим не менше саме з 1840-х рр., на нашу думку, починає виникати російська революційна еміграція, яка стає певним історичним феноменом вже на початку XX ст., коли за даними Департаменту поліції тільки в Західній Європі знаходилось більше 20 тисяч політичних емігрантів.

Звичайно, необхідно підкреслити, що еміграція з Росії як явище починає виникати ще у XVI ст., з часів утечі до Литви князя Курбського, який позиціонував себе в якості противника російського царя Івана Грозного. Але в наступні століття еміграція чітко не визначала свого більш менш масового політичного обличчя, залишаючись актами непокори окремих російських підданих. Вперше, з нашої точки зору, можна вести мову про політичну еміграцію як свідомо прийняте рішення з часів розгрому декабристського руху. Саме в цей момент учасники руху повинні були визначитися стосовно своєї подальшої долі: або втікати за кордон, або бути підданими кримінальному переслідуванню. Більшість декабристів вибрали

друге, виходячи із солідарності з тими, хто вже був заарештований, але з'явилися й такі люди, як О. Остерман-Толстой або М. Тургенєв, що обрали еміграцію як засіб не тільки уникнення покарання, але й можливості тим чи іншим чином продовжувати свою діяльність.

Протягом 20–30-х рр. XIX ст. за кордон виїжджали люди, які внутрішньо були незгодні з існуючим у Росії режимом. Цей процес мав настільки поодинокий характер, що царська влада взагалі не реагувала на нього. Враховуючи сильні позиції слов'янофілів у російській громадській думці даного періоду, правоохоронні органи не тільки практично не звертали уваги на виїжджаючих, але досить недбало ставились навіть до ввезення в Російську імперію закордонної літератури, яка інколи мала й революційне спрямування. Так, за даними історика О. Ніфонтова кількість іноземних книжок, ввезених у Росію, постійно збільшувалася. Якщо у 1846 р. було ввезено 547 тис. примірників, то у 1847 р. ця цифра сягнула 863 тис. О. Ніфонтов відзначав, що «треба сказати прямо – до подій 1848 р. спостереження за ввезенням заборонених видань проводилося недбало. Проникнення в Росію нелегальної літератури полегшувалося ще й порядком виписки книг із-за кордону» [11, с. 76]. Подібна ситуація пояснювалася тим, що царська влада вважала, і справедливо, що для більшості населення Росії події за кордоном не мали жодної ваги, а люди, що виїздили за межі імперії, були дворянами і не проголошували дійсних мотивів своєї еміграції. Так, наприклад, видатний російський політичний діяч О. Герцен, подаючи прохання на виїзд, мотивував це необхідністю лікування своєї дружини. Як зазначала у своїх спогадах М. Рейхель, насправді «Герцену хотілося на волю, захід, в який він тоді вірив, приваблював його» [14, с. 83]. Більше того, як правило, майбутні емігранти зовсім не збиралися залишатися за кордоном надовго. Дослідник Н. Пірумова зазначала, що «залишатися надовго за кордоном, а тим більше емігрувати Герцен не збирався. Навпаки, у своїх листах він неодноразово писав друзям про свої плани швидкого повернення» [13, с. 11]. Отже, можна зробити висновок, що російські діячі, залишаючи межі імперії, не бачили в еміграції окремого способу боротьби з існуючим режимом, як це постає починаючи з 1860-х рр.

У своїй статті ми хотіли звернути увагу на російську еміграцію саме в Швейцарії, оскільки ця країна згодом, починаючи з 1870-х рр., стає центром всієї політичної еміграції. Перш за все підкреслимо, що в період, який нами розглядається, альпійська республіка зовсім не була тим центром, куди намагалися потрапити революціонери з усієї Європи, як це відбувалося після революції 1848 р. Потен-

ційних політичних емігрантів приваблювали на той час в Швейцарії демократичний устрій, наявність соціалістичного руху, громадянські свободи, простота життя, а з іншого боку – прекрасна природа та цілющий клімат. Вони не думали на той час про такі принади Швейцарії як постійний нейтралітет, невідачу політичних емігрантів, можливість спілкування з революціонерами з інших країн.

Першим із відомих російських революціонерів, які прибули до Швейцарії на початку 1840-х рр., став ідеолог і основоположник анархізму М. Бакунін, який поселився в Цюріху в січні 1843 р. Саме тут розпочалося його знайомство з елементами анархо-комунізму, боротьбі за який він присвятив все своє життя. М. Бакунін у своїй «Сповіді» зазначав, що «у 1843 році комунізм в Швейцарії складався з малого числа німецьких робітників у Лозанні та Женеві явно у вигляді товариств для співів, читання та для спільного господарства, в Цюріху ж... з п'яти чи шести кравців або шевців» [7, с. 43-44]. Саме тому місцева комуністична група була для М. Бакуніна зовсім неприваблива. Але, з іншого боку, він розпочав контакти з деякими приїжджими прихильниками комунізму з Німеччини, наприклад, Вейтлінгом. Його політична діяльність за кордоном розпочалася з написання декількох статей для газети «Швейцарський республіканець», в яких М. Бакунін активно пропагував ідеї анархізму [10, с. 69]. Так, наприклад, у статті «Комунізм» він підкреслював, що «комунізм... походить з народу, а з народу ніколи не може народитися тінь» [4, с. 229].

Слід зазначити, що навіть ця його незначна дія в політичній площині викликала занепокоєння російської влади. Так, представник жандармського корпусу С. Татішев у своєму огляді революційного руху підкреслював, що «у 1843 році Бакунін поселився у Швейцарії, де зблизився з тамашніми комуністами» [15, с. 66]. У той же час російський дипломатичний представник у Берні поставив перед емігрантом вимогу повернутися до Росії, у зв'язку з чим М. Бакунін був змушений залишити Швейцарію, переїхавши до Парижа, оскільки місцева поліція надала своїм колегам із Росії всі компроментуючі матеріали на нього [10, с. 70]. У своєму листі М. Бакунін підкреслив, що «Швейцарія все-таки погана країна, яка безжално обходиться зі слабкими та беззбройними» [4, с. 234]. О. Герцен підкреслював, що повертатися в Росію для М. Бакуніна було неможливо, і він «відмовився підкорятися царському наказу» [9, с. 33]. Як зазначав один із біографів революціонера В. Андерсон, після відмови М. Бакуніна

пове-рнутися до Росії Микола I розпорядився провести заочний суд, який позбавив дворянства і наклав арешт на його майно [2, с. 22]. Необхідно також підкреслити, що епізод, «коли швейцарський уряд відкрив товариство комуністів і прийняв серйозні заходи проти нього» [3, с. 147] можна вважати досить рідкісним фактом в історії Швейцарії. Набагато частіше, як показали наступні події 1840–90-х рр. влада країни не заперечувала проти діяльності соціалістичних організацій, що й спонукало російських, німецьких, французьких революціонерів шукати в Швейцарії політичного притулку.

Наступні роки позначилися тим, що альпійська республіка стала місцем для туризму російських підданих. Так, М. Волков, який знаходився у Цюріху та Вевері в лютому 1846 р., зазначав, що «Люблю Швейцарію. Ці величезні маси граніту... вічні сніги та гігантські висоти такі граціозні...» [5, с. 313]. Вигнанці з Росії обирали для проживання інші країни та міста, переважно Париж та Лондон. Саме там відбувалися найгучніші події передреволюційного періоду, в той час як Швейцарія знаходилась осторонь від них.

Ситуація в Європі змінилася докорінним чином у 1848 р., коли розпочинаються революційні виступи в багатьох країнах. У цих умовах царський уряд був змушений вжити заходів із попередження розповсюдження в Росії, за висловом С. Шашкова, «західної зарази» [16, с. 418]. Перш за все було здійснено заходи, які б зменшували до мінімуму контакти із Західною Європою. Так, уже в березні 1848 р. було призупинено програми навчання та стажування за кордоном. З цього часу виїхати в європейські країни стало набагато складніше [17, с. 118]. За спогадами Н. Огарьової-Тучкової, «в цю епоху було вирішено росіян не пускати за кордон крім рідкісних випадків... серйозні хвороби, а іноземців, особливо французів, не пускати в Росію» [12, с. 53]. За даними III відділення згодом заборона на в'їзд в Росію була розповсюджена на всіх європейців [11, с. 178]. З іншого боку, було посилено нагляд за емігрантами з Росії з боку дипломатів та представників правоохоронних органів. Так, наприклад, у лютому 1848 р. Я. Толстой доповідав у Петербург про те, що в Парижі знаходилися російські політемігранти М. Тургенєв, І. Головін, М. Бакунін та священник Лавров [13, с. 16]. Окремим чином розпочалось посилення цензури у книговидавничій сфері.

Новий етап в еміграції до Швейцарії настає з 1849 р., коли розпочалися процеси придушення революційних виступів, особливо

у Франції та Німеччині. В цей час міста Цюріх, Женева, Берн, Лозанна та інші стають прихистком не тільки для російських, а й для західноєвропейських революціонерів. Такий процес дуже влучно описав О. Герцен. «Швейцарія, – зазначав він, – була тоді збірним місцем, куди сходилися з усіх сторін вцілілі залишки європейських рухів. Представники всіх невдалих революцій кочували між Женевою та Базелем» [6, с. 54]. Сюди ж приїздять і російські емігранти з розумінням, на наш погляд, того, що на довгий період саме Швейцарія стане для них тим місцем, де вони будуть у відносній безпеці від переслідувань царського уряду. В даний час саме й приходиться розуміння, що еміграція – це всерйоз і надовго. Тепер, після революційних подій 1848–1849 рр., було необхідно не просто ховатися від можливих репресій, але й розпочинати антимонархічну діяльність саме із-за меж імперії. Дослідник історії царських каральних органів М. Лемке підкреслював, що, повернувшись до Женеви із Парижа, емігрант І. Головін започаткував видавництво російською мовою. Першою було видано брошуру «Катехізис російського народу», при чому місцем видавництва спеціально було вказано Петербург, типографія імені Павловича. Цікавим, з нашої точки зору, є наступна теза, викладена в «Катехізисі», де, говорячи про еміграцію, І. Головін зазначав, що «нас вигнали за кордон, а коли ми повернулися до вас із запасом вченості ваші управителі відкрили по нам вогонь переслідування» [8, с. 36].

Якщо говорити в цілому, то після 1848 р. в різних містах Швейцарії проживали видатні діячі російського та європейського революційних рухів, як то: Ф. Енгельс, О. Герцен, М. Бакунін та багато інших. Важливим видається те, що саме під час дискусій про причини поразки вдавалося не лише проаналізувати невдачі, але й намітити шляхи розвитку майбутніх революцій. Федеральний швейцарський уряд не наслідився вигнати емігрантів із країни, що дало можливість і в майбутньому розраховувати на притулок у цій альпійській республіці. Необхідно вказати, що в різні часи в Швейцарії проживали Ф. Енгельс, Е. Бернштейн, Д. Мадзіні, О. Бланкі, Е. Реклю, П. Кропоткін, П. Лавров, Г. Плеханов, Ю. Мартов, В. Ленін, В. Чернов, М. Гоц, М. Драгоманов та ін. Якщо говорити про російську еміграцію, то саме в Женеві та Цюріху видавалися провідні революційні назети та журнали «Колокол», «Вперед», «Набат», «Іскра», «Пролетарій», «Революційна Росія», «Хліб і Воля». Урешті-решт на початку ХХ ст. радикальні партії та організації змогли створити на базі Швейцарії таке унікальне явище, як закордонна операційна база, че-

рез яку активно впливали на події в Російській імперії. Царські правоохоронні органи виявилися безсилими у боротьбі з емігрантами, велика заслуга яких полягала у сприянні підготовки революцій в Росії.

Отже, початковий період 1840-х рр. не пройшов марно для російської революційної еміграції. Саме в цей час було закладено підвалини діяльності в еміграції взагалі, встановлено перші контакти з міжнародним соціалістичним рухом, отримано досвід роботи поза межами Росії. Також необхідно зазначити, що перші політичні емігранти Герцен, Головін, Бакунін, Сазонов залишилися за кордоном, не повернувшись на батьківщину, тобто для них еміграція стала незворотнім явищем на відміну від більш пізніх часів, коли подібний вид еміграція перетворюється на мятниковий тип, за якого існує постійний взаємозв'язок між країною походження та країною перебування. Поступово емігранти 1840-х рр. виявилися відірваними від російської дійсності, перестаючи бути авторитетними для революціонерів у Росії. Цей процес припиняється лише у 1870-х рр., коли російські студенти, набувши вищої освіти в швейцарських університетах та революційної освіти у лідерів радикальних течій, повернулися на батьківщину, ставши активними учасниками «ходіння в народ».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Анненков П. В.** Литературные воспоминания / П. В. Анненков. – М.: Художественная литература, 1983. – 694 с.
2. **Андерсон В. М.** М. А. Бакунин / В. М. Андерсон. – СПб.: Труд и польза, 1906. – 72 с.
3. Бакунин (новые материалы) // Красный архив. – 1926. – Т. 4. – № 17. – С. 138-155.
4. **Бакунин М. А.** Собрание сочинений и писем. 1828-1876 / М. А. Бакунин. – М.: Издво Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1935. – Т. 3. – 572 с.
5. **Волков М.** Отрывки из заграничных писем (1844-1848) / М. Волков. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1857. – 552 с.
6. **Герцен А. И.** Былое и думы. Собр. соч.: у 8 т. / А. И. Герцен. – М.: Правда, 1975. – Т. 7. – 607 с.
7. **Бакунин М. А.** Исповедь / М. А. Бакунин // Материалы для биографии М. Бакунина. – М.; СПб: Госиздат, 1923. – Т. 1. – 439 с.
8. **Лемке М. К.** Эмигрант Иван Головин (По неизданным материалам) / М. К. Лемке // Былое. – 1907. – № 5. – С. 24-52.
9. Неизданное письмо Герцена к Мишле // Былое. – 1907. – № 7. – С. 29-39.
10. **Неттлау М.** Бакунин / М. Неттлау / Очерки анархического движения в России. – М.: Голос труда, 1926. – С. 58-130.
11. **Нифонтов А. С.** 1848 год в России: Очерки по истории 40-х годов / А. С. Нифонтов. – М.; Л.: Госсоецгиз, 1931. – 208 с.
12. **Огарева-Тучкова Н. А.** Записки Наталии Алексеевны Огаревой-Тучковой / Н. А. Огарева-Тучкова // Русская старина. – 1890. – Т. 68. – С. 1-80.

13. **Пирумова Н. М.** Александр Герцен – революционер, мыслитель, человек / Н. М. Пирумова. – М.: Мысль, 1989. – 254 с.
14. **Рейхель М. К.** Отрывки из воспоминаний М. К. Рейхель и письма к ней А. И. Герцена / М. К. Рейхель. – М.: Издание Л. Э. Бухгейм, 1909. – 128 с.
15. **Татищев С. С.** Революционное движение в России. 1861-1881 гг. Записка, составленная по Департаменту полици / С. С. Татищев. – Б.м., б.г. – 310 с.
16. **Шашков С. С.** Русские реакции / Собр. соч. С. С. Шашкова. – Т. 2, кн. 4 / С. С. Шашков. – СПб.: Издание О. Н. Поповой, 1898. – С. 225-442.
17. Эпоха Николая I / Под ред. М. О. Гершензона. – М.: Издание Книгоиздательского товарищества «Образование», 1910. – 187 с.

Надійшла до редкол.: 14.03.2018

УДК : 94 : 329 (477. 4+470+571) «18/19»

DOI: 10.15421/23183

Ставлення та дії верхівки Російської імперії щодо українських політичних партій у Наддніпрянщині наприкінці XIX – початку XX ст.

Сарнацький О. П.

Запорізький національний технічний університет

Висвітлено ставлення та дії царя і центральної влади Російської імперії щодо діяльності політичних сил, які очолювали український національно-визвольний рух у Наддніпрянщині наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова: центральна влада; губернатор; генерал-губернатор; Південно-Західний край; циркуляри; накази; українські політичні партії; репресії

Освещено отношение и действия царя и центральной власти Российской империи относительно деятельности политических сил, которые возглавляли украинское национально-освободительное движение в Приднепровье в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: центральная власть; губернатор; генерал-губернатор; Юго-Западный край; циркуляры; приказы; украинские политические партии; репрессии

In this article, based on the publications of domestic researchers, whose works continue to be the main components of the subject matter, as well as pre-revolutionary archival sources, the author highlights the attitude and actions of the tsar and central government of the Russian Empire as to the activities of the political forces that headed Ukrainian national-liberation movement in the Naddnieprianschina in the late nineteenth and early twentieth centuries. Governors, as part of the Ministry of Internal Affairs, were responsible for execution of all orders and circular letters. At the same time, similar, at the first glance, the mediation of the circular letters and the directions of the Ministry of Internal Affairs as to everything related to the Ukrainian national-liberation movement and the Ukrainian political parties is conditional and ghostly.

However, each of these orders was a legal basis for the suppression of any actions, which, according to the thought of the power violate «peace and tranquility» regardless of commitment. One of the first circular letter was the secret one subscribed by The Minister of the Internal Affairs on May 4, 1899, which was sent by the Police Department to the South-Western region in which it was reported that among the foreign delegates invited for the XI Archaeological Congress held this August in Kyiv were several professors and teachers who headed the Galician Ukrainophil Party. Then in the circular letter there was a corresponding reference to the general – governor. It noted the ho-stile attitude of the named party towards Russia, that it dreams about separation of Ukraine (Malorossia) and South Russian provinces from Russia, on the restoration of Poland and on the independent development, under the protection of the latter, of Ukraine. Therefore, the reading of abstracts and messages in Ukrainian (Malorossian) was considered undesirable. All the next circular letters and orders of the tsar and central authorities of the Russian Empire at the beginning of the twentieth century differed little from the previous ones. This was especially evident during the First Russian Revolution of 1905–1907, the Stolypin reaction and in the future.

Keywords: central power; governor; governor-general; South-Western region; circular letter; orders; Ukrainian political parties; repressions

Питання, пов'язані з національно-визвольним рухом в Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., привертають значну увагу сучасних вітчизняних науковців. Активно, зокрема, досліджуються поява, розвиток та діяльність українських політичних партій, які виникли в Україні саме в цей період. До сучасних розвідок з цього питання можна зарахувати публікації в наукових збірниках і журналах, окремі праці таких авторів, як П. Шморгун [36], І. Курас, [15; 16], В. Сарбей [26], Ю. Лавров [17], В. Солдатенко [29], В. Борисенко [2], М. Козицький, О. Поліщук [13], О. Голобуцький, В. Кулик [5], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [14], В. Головченко [6], Ф. Турченко [31], І. Калмакан, О. Бриндак [12], С. Наумов [22; 23], Т. Бевз [1], А. Павко [24], В. Стрілець [30], А. Голуб [7], Р. Ветров, С. Донченко [3], С. Світленко [28], О. Висоцький [4], С. Донченко [9], І. Михальський [20], а також сучасні колективні праці з історії України [10; 11; 25], у яких висвітлено різноманітні аспекти діяльності українських партій Наддніпрянщини, що на той час очолювали національно-визвольний рух в Україні, починаючи від революційного напрямку і закінчуючи ліберально-демократичним. Крім того, майже в усіх наукових розвідках та публікаціях зазначених авторів обов'язково, хоч і різною мірою, показані утиски, які відчували на собі діячі та прихильники зазначених партій з боку царської влади.

Певне уявлення про ставлення та дії царської адміністрації краю щодо зазначених партій та їх представників в окреслений період можна скласти, розглядаючи різноманітну її діяльність відносно них. Вона мала як загальний, так і досить конкретний характер. Показ у загальному плані політики адміністрації царизму в Україні, яку вона здійснювала стосовно українського національно-визвольного руху та діяльності його представників, дало певне висвітлення її в останні роки в працях вітчизняних науковців – А. Чайковського і М. Щербака [32], О. Ярмиша [37], що сприяло дослідженню цього питання.

Значну увагу питанням різноманітної діяльності генерал-губернаторів в Україні, їх функціям тощо приділила в своїх працях В. Шандра, спираючись при цьому на доволі широку за обсягом історіографічну та джерельну основу [33; 34]. В них дослідниця переконливо доводить, що всі дії, методи та засоби проведення ними відповідної політики у життя об'єднувала одна з головних цілей – зросійщення цих прикордонних територій імперії та приведення їх до російського зразка. Питанням ролі губернаторів у державному механізмі Російської імперії та національної політики царизму, яку вони проводили в Україні, присвячені монографія Н. Щербак [36], а також окремі дисертації, в яких опосередковано висвітлюється і проблема, що розглядається [8; 27]. Діяльності самодержавної адміністрації в Україні в загальному плані у зв'язку з так званим «українським питанням» [18; 21], а також дослідженню звітів губернаторів цареві як джерела по вивченню взаємовідносин центральної та місцевої влади в Росії [19] у другій половині XIX – на початку XX ст. приділяють увагу і сучасні російські дослідники. Разом із тим, ставлення, дії та вказівки верхівки Російської імперії на місце стосовно діяльності політичних сил і їх лідерів, які очолювали український національно-визвольний рух наприкінці XIX – початку XX ст. у Наддніпрянщині, та різні їх складові й на сьогоднішній день є маловивченими.

Одним із головних завдань царської адміністрації та її керівництва в так званих «малоросійських губерніях» була боротьба з українським національно-визвольним рухом та його представниками. А з появою наприкінці XIX – початку XX ст. українських політичних партій, які робили спроби активізувати й очолити цей рух, це була і боротьба проти них.

Структура адміністративного апарату, що здійснював каральну діяльність (адміністрація губерньська – повітова – діль-

нична – волосна – сільська), була характерною для всіх дев'яти українських губерній. Однак три з них: Київська, Подільська й Волинська були об'єднані у так званий Південно-Західний край. Очолював його призначений царем генерал-губернатор, який і був вищим представником верховної влади у ввірених йому губерніях. Губернатори цих трьох губерній були йому підлегли. У кінці XIX – на початку XX ст. цю посаду займали генерали М. Драгомиров, М. Клейгельс, В. Сухомлинов, І. Дрентельн та Ф. Трепов, причому М. Драгомиров і В. Сухомлинов суміщали цей пост із посадою командувача військ Київського військового округу [37, с. 56]. А оскільки саме губернатор був тією ключовою особою, яка в системі адміністративного апарату царизму очолювала дії влади на місцях, на його діяльність і необхідно звернути першочергову увагу при висвітленні зазначеного питання. Разом із тим саме наприкінці XIX – початку XX ст. царизм розширив повноваження губернаторів, бажаючи посилити їх владу саме в напрямі нарощування карально-поліцейських функцій [37, с. 29]. Це зі свого боку відбивало основну лінію у внутрішній політиці самодержавства в умовах зростаючого революційно-визвольного руху в країні. Широкі каральні права, розгалужений могутній апарат, на який спирався губернатор, використовувались ним найперше для боротьби з реальними і навіть потенційними супротивниками існуючого ладу [37, с. 31].

У цілому ж губернатори, як чиновники Міністерства внутрішніх справ, повинні були точно виконувати всі його накази та циркуляри. Разом із тим подібна, на перший погляд, опосередкованість циркулярів і вказівок Міністерства внутрішніх справ стосовно всього, що було пов'язане з українським національно-визвольним рухом та українськими політичними партіями, є досить умовна і примарлива. Адже кожне з таких розпоряджень було законною підставою для придушення будь-яких дій, що на думку влади порушували «громадський спокій та безпеку» – незалежно від того, хто їх учиняв.

4 травня 1899 р. Департамент поліції надіслав начальнику Південно-Західного краю таємний циркуляр за підписом міністра внутрішніх справ, у якому сповіщалося, що серед іноземних делегатів, запрошених на XI Археологічний з'їзд у Києві в серпні поточного року, знаходяться декілька професорів та учителів, які очолюють Галицьку українофільську партію. Вони дали згоду приїхати на з'їзд за умови, що їм дозволять читати реферати та брати участь у публічних

читаннях винятково «малоросійською українською мовою». А далі в циркулярі містилась відповідна щодо цього вказівка генерал-губернатору: «Беручи до уваги ворожий Росії характер названої партії, що мріє про відокремлення Малоросії і південноросійських губерній від Росії, про відновлення Польщі та про самостійний, під протекторатом останньої, розвиток України, я визнаю читання малоросійською мовою не бажаним, про що й маю честь повідомити Ваше Високе Превосходительство, з метою вжиття відповідних у зв'язку з цим заходів» [38, спр. 35, арк. 1]. 8 травня ц. р. начальник краю зробив відповідні вказівки з цього приводу підлеглому йому київському губернатору для вжиття ним потрібних заходів [38, спр. 35, арк. 2].

І лише після втручання в цю справу голови з'їзду графині П. С. Уварової та надання нею відповідного клопотання міністру освіти подібна заборона була лише частково відмінена під особисту відповідальність місцевої адміністрації та голови з'їзду. 24 червня 1899 р. Департамент поліції надіслав новий таємний циркуляр з цього приводу, в якому вказувалося, що «Таємний Радник Боголепов... визнав би за можливе дозволити вживання галицької мови в особо призначених для цього Вченим комітетом з'їзду приватних засіданнях з тим, щоб такі засідання не були публічними і щоб доступ до них було відкрито лише обмеженій кількості членів з'їзду, приблизно для 25 осіб на кожне засідання, і при цьому під особисту відповідальність адміністрації та голови з'їзду» [38, спр. 35, арк. 3]. А далі міністр внутрішніх справ робив своє резюме: «Я визначаю можливим вживання галицької мови в приватних засіданнях XI Археологічного з'їзду на вищезгаданих умовах, про що й повідомити начальника краю» [38, спр. 35, арк. 3].

Найбільш загальна характеристика та оцінка подій і найважливіших явищ суспільного життя, що надавалася самодержавству, містилася головним чином у щорічних звітах губернаторів. При цьому вищі сановники Міністерства внутрішніх справ «рекомендували» губернаторам, якими мають бути такі звіти, що і як треба писати, коли їх треба подавати цареві і кому ще їх треба надсилати. Так, у циркулярі міністра внутрішніх справ до губернаторів «Про річні всепідданійші звіти губернаторів» від 20 лютого 1901 р. наголошувалося, що при складанні звітів необхідно «керуватися ... програмою складання звітів..., особливо пам'ятаючи при цьому, що всепідданійші звіти Начальників губерній та областей повинні бути стислими і докладними, у всіх частинах відповідні з істиною зображення життя губернії за звітний рік; і

вживати всіх заходів для того, щоб... звіти Ваші були представлені Його Імперській Величності своєчасно.

Але при цьому я не можу... не висловити побажання..., щоб про пропозиції Губернаторів... сповіщалось у підлеглих центральній установи». Далі в циркулярі вказувалося про заборону публікації в пресі оцінок за звіти, котрі виставляв імператор, без дозволу на те міністра внутрішніх справ [39, спр. 97, арк. 4].

Циркуляри з Департаменту поліції навесні 1902 р. надходили харківському і полтавському губернаторам з наказом установити громадський спокій і безпеку у відповідних губерніях всіма необхідними для цього заходами у зв'язку з селянськими заворушеннями і виступами, що охопили на той час 337 сіл із населенням понад 150 тис. осіб [10, с. 43]. На придушення цього масового руху, активізованого, зокрема, широкою пропагандистською діяльністю серед селян членів РУП, гуртків есерів в Україні та РСДРП у цих губерніях [11, с. 294], царизм кинув кілька десятків батальйонів піхоти і кінних козачих сотень, а очолили всі каральні дії проти селян безпосередньо самі губернатори. Ці селянські виступи настільки занепокоїли царський уряд, що на місце подій прибув сам міністр внутрішніх справ та шеф жандармів фон Плеве [10, с. 43].

Масовість селянських виступів у Полтавській та Харківській губерніях навесні 1902 р. настільки насторожила владу, що примусила її переглянути певні моменти своєї діяльності в бік надання значно ширших повноважень та каральних функцій керівництву місцевої адміністрації. 15 липня 1903 р. Департамент загальних справ Міністерства внутрішніх справ надіслав на місця губернаторам два таємні циркуляри за № 17 і № 18. У першому з них губернаторам нагадувалося про їх обов'язки, згідно з законом, надавати відповідним міністрам оперативну інформацію про всі доглянуті на місцях неправильні та незаконні дії, а також про невідповідність своєму призначенню з різних причин чиновників усіх відомств, які знаходились на службі в губернії. Крім цього, про подібні факти губернаторів зобов'язували також доносити і в Міністерство внутрішніх справ.

У другому циркулярі за № 18 губернаторам сповіщалось про «высочайшее соизволение» у майбутньому безпосередньо надавати всепідданіші донесення на ім'я царя про найбільш важливі події та справи в губерніях. При цьому про випадки надзвичайні сповіщати без зволікання у будь-який час. Одночасно з наданням

подібних донесень губернатори повинні були сповіщати про їх зміст і Міністерство внутрішніх справ. У циркулярі також вказувалося, що до цього подібними повноваженнями були наділені лише генерал-губернатори [40, спр. 417, арк. 2, 5-5 зв].

31 січня 1904 р. Міністерством внутрішніх справ було надіслано черговий циркуляр генерал-губернатору в Києві, де міністр внутрішніх справ фон Плеве сповіщав, що начальнику Київського губернського жандармського управління запропоновано особисто доповідати начальнику краю про всі найважливіші події та явища місцевого життя у ввіреній його нагляду губернії [41, спр. 12, арк. 1]. Така сама вказівка була надана і чинам корпусу жандармів щодо розшукових політичних відомостей. Стосовно інших губерній Південно-Західного краю в циркулярі вказувалося таке: «Що ж стосується інших губерній Південно-Західного краю, то про все, що заслуговувало на увагу, чини місцевих жандармських управлінь повинні робити повідомлення, подібні вищеназваним підлеглим губернаторам і, відповідно, цим шляхом забезпечується поінформованість Головного начальника краю про стан справ у ньому» [41, спр. 12, арк. 1]. Як видно з цього циркуляра, Київ і Київська губернія були на особливому рахунку в Міністерстві внутрішніх справ серед інших губерній цього прикордонного краю імперії, оскільки навіть про розшукові політичні відомості жандарми повинні були доповідати не київському губернатору, а безпосередньо генерал-губернатору краю. Про розвиток «українського руху» в цьому циркулярі не йдеться, але така думка, на наш погляд, незримо присутня.

Наступного дня, тобто 1 лютого 1904 р., на місця знову було надіслано цілком таємний циркуляр міністерства за підписом міністра внутрішніх справ фон Плеве під назвою «Про збільшення турбот адміністративної і поліцейської влади по охороні громадського спокою та безпеки». Надійшов цей циркуляр і до канцелярії генерал-губернатора Південно-Західного краю. До відома начальника цього краю доводилось, що за вказівкою царя місцеві адміністративна і поліцейська влади повинні були посилити свої турботи з охорони громадського спокою і безпеки в умовах, коли Росія вела війну з Японією. У ньому також наголошувалось, «аби ці влади нагально підтвердили підвідомчим їм чинам, щоб ними були застосовані всі належні заходи до забезпечення громадської тиші та спокою, а також до негайного припинення усіляких посягань на порушення державного по-

рядку, який завжди необхідний, а особливо важливого у важкий час боротьби із зовнішнім ворогом» [41, спр. 11, арк. 1].

Таємним циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 2 лютого 1904 р. генерал-губернаторам і губернаторам сповіщалося, що цар дозволив надати можливість особам, які знаходились під гласним наглядом поліції за політичні злочини, загладити свою провину в рядах військ, що воювали за вітчизну. У циркулярі було зазначено: 1) право таких осіб вступати з дозволу підлеглої влади рядовими до війська; 2) Міністерство внутрішніх справ мало право давати подібний на те дозвіл, який був би погоджений з міністром юстиції; 3) припиняти стосовно цих осіб гласний поліцейський нагляд з усіма наслідками і відправляти їх на службу до війська на Далекий Схід [41, спр. 10, арк. 1-2а, 10]. Циркуляром Департаменту поліції від 12 березня 1904 р. для місцевої адміністративної і поліцейської влади, підписаним його директором Лопухиним, вказувалося, що 28 лютого 1904 р. цар дозволив використовувати війська на допомогу поліції для забезпечення державного порядку. І на випадок якихось непорозумінь між цивільною адміністрацією та воєнним начальством остаточним має бути рішення, яке прийме його військовий начальник, оскільки він «мав повну можливість цілком правильно оцінити на місці стан справи» [41, спр. 11, арк.6].

4 грудня 1904 р. міністром внутрішніх справ Святополком-Мирським було видано цілком конфіденційний циркуляр, який попереджував генерал-губернаторів і губернаторів, що питання загальнодержавного характеру не можуть розглядатися в громадських установах. У зв'язку з цим міністр наказував генерал-губернаторам і губернаторам «словесно переговорити з головою губернського земського зібрання про недозвіл протизаконного внесення на розгляд зібрання та обговорення ним питань загальнодержавних» [41, спр. 416, арк. 2] (підкреслення зроблені у самому джерелі. – Авт.). Подібні попередження, за виникнення такої потреби, мали б бути зроблені губернаторами і головами інших громадських зібрань у губерніях [41, спр. 416, арк. 2 зв].

Революційні події в країні на початку 1905 р. змусили міністра внутрішніх справ князя Святополка-Мирського надіслати генерал-губернатору Південно-Західного краю М. Клейгельсу таємний циркуляр від 14 січня 1905 р. У ньому у зв'язку з подіями, що охопили багато місцевостей, містився наказ підлеглим М. Клейгельсу губернаторам – київському, подільському та

волинському – не залишати у цей час ввірених їм губерній [42, спр. 56, арк. 5]. Показово, що якщо на початку 1905 р. самодержавство надавало вказівки своїм підлеглим на місця переважно з допомогою циркулярів, то вже восени того ж року накази надсилалися в основному телеграмами, що було свідченням очевидного переполоху в урядових колах.

24 жовтня 1905 р. завідувач політичної частини Департаменту поліції Рачковський надіслав генерал-губернатору в Києві урядову телеграму такого змісту: «Позбавлення волі за розслідуваннями в порядку положення про заходи щодо охорони державного порядку та спокою віднині повинно застосовуватися винятково до тих осіб, котрі своєю чітко виявленою діяльністю викликають безумовно серйозну підозру в здійсненні державних злочинів або в належності до них, і при цьому злочинна діяльність яких протягом вказаного в положенні про охорону строку може бути доведена з позитивністю і справа може бути направлена без зволікання строку арешту у формальному порядку, що вказаний ст. 1035 кримінального судочинства. Викладені вказівки товариша Міністра, який завідує поліцією, пропонується прийняти до неухильного керівництва» [43, спр. 417, арк. 11, 12].

Влада, налякана революцією, пішла на певні поступки. 21 жовтня 1905 р. височайшим наказом було проголошено деякі пом'якшення стосовно тих, хто був підданий адміністративним стягненням за незначні провини проти влади. Про це з Міністерства юстиції 25 жовтня 1905 р. надійшла на місця телеграма генерал-губернаторам та губернаторам, які повинні були видати відповідні розпорядження про оголошення цього наказу висланим [43, спр. 417, арк. 13]. 6 листопада 1905 р. на місця з Міністерства юстиції надійшла чергова телеграма про відміну арештів, що були накладені до 17 жовтня поточного року за порушення виданих обов'язкових постанов [43, спр. 417, арк. 17].

9 листопада 1905 р. Департамент поліції видав таємний циркуляр про те, що особи, які розшукувалися за адміністративне стягнення, підлягали звільненню від нього, а їх прізвища мали бути вилучені з циркулярів про розшук [43, спр. 417, арк. 19]. Разом із тим події, що розгорталися в країні в другій половині листопада 1905 р., змушували центральну владу знову посилювати систему існуючих адміністративних покарань і більш широко їх застосовувати. Так, 30 листопада 1905 р. управляючий Міністерства внутрішніх справ Дурново надіслав генерал-губернаторам

і губернаторам, у тому числі і начальнику Південно-Західного краю та підлеглим йому губернаторам, телеграму, в якій наказував підбурювачів і агітаторів негайно висилати під нагляд поліції без усяких судових розглядів. Якщо вони будуть звільнені судовою владою, то залишати їх під вартою. Усілякі вагання при виконанні попередніх настанов не повинні мати місця. Про прийняття цих вказівок до обов'язкового виконання управляючий міністерства просив телеграфувати двома словами – «буде виконано» на ім'я директора Департаменту поліції [44, спр. 471, арк. 3].

Надалі надсилались телеграми подібного змісту неодноразово. Так, у телеграмі від 3 січня 1906 р. сповіщалося: «Стверджуючи багаторазові свої вказівки, прошу безупинно і неослабно продовжувати найбільш енергійним чином переслідувати підбурювачів, які закликають селян до заколоту та знищення права власності на землі. Цих зловмисників належить всіма заходами всюди виявляти, незважаючи на громадське становище, та піддавати безумовному утриманню під вартою... Діяти в цьому напрямі твердо, без усіляких вагань. Не допускати утворення на селі таємних комітетів або селянських спілок і не дозволяти так званих селянських з'їздів» [44, спр. 471, арк. 5]. Усього з 30 листопада 1905 р. по червень 1906 р. на ім'я генерал-губернатора краю надійшло 11 телеграм з Міністерства внутрішніх справ та лист міністра за № 4 з попередженнями про необхідність дій з його боку, щоб покласти край аграрному безладдю та єврейським погромам [44, спр. 471, арк. 2].

Протягом першої половини 1906 р. наступ на опозиційні самодержавству кола продовжував тривати. Про якісь поступки в цей час визвольному рухові, в тому числі й національному, не могло бути й мови. Про це свідчить і одна з численних телеграм, що надходили для місцевої адміністрації з центру. 21 липня 1906 р. генерал-губернатору Південно-Західного краю надійшла термінова телеграма від міністра внутрішніх справ Столипіна такого змісту: «З метою уникнення неправдивих пліток повідомляю: Кронштадті минулої ночі заворушення мінної роти, придушені військами... Повторюю свою вимогу на випадок безладдя діяти рішуче, швидко, невблаганно» [44, спр. 247, арк. 39 зв.]. Наступного дня, тобто 22 липня 1906 р., надійшла нова телеграма з Міністерства внутрішніх справ генерал-губернатору краю В. Сухомлинову, в якій сповіщалося, що «комітети трудової групи і с.-д. фракції Державної Думи, ЦК с.-р. та РСДРП, селянська

та залізнична спілки спільно видали Маніфест до армії і флоту. За наказом міністерства належить застосовувати всі заходи до недопущення цих відозв до населення та посилити нагляд за друкарнями, щоб останні не захоплювалися революційним шляхом для друку відозв» [44, спр. 247, арк. 46-46 зв.].

У листопаді 1906 р. генерал-губернатору і губернаторам надійшли з Петербурга майже одночасно циркулярний лист міністра внутрішніх справ за № 13087/13251 і постанова Ради міністрів за № 1254 з приводу участі чиновників у різних політичних партіях, спілках, товариствах за підписом П. Столипіна. В обох цих документах державним чиновникам не заборонялося бути членами тих політичних партій, що підтримували урядову політику. Поряд із цим державним службовцям заборонялось брати участь у політичних організаціях і партіях протиурядового спрямування. Невиконання цих вказівок могло тягти за собою щодо них серйозні заходи покарання з боку начальства [45, спр. 701, арк. 4-4 зв.].

У подальшому наступ реакції продовжував тривати. 3 червня 1907 р. була розпущена II Державна дума. Уряд на чолі з П. Столипіним продовжував проводити в життя реакційну політику самодержавства. У день державного перевороту (тобто 3 червня 1907 р.) П. Столипін надіслав усім губернаторам шифровану телеграму, в якій наказував мобілізувати всі сили для «забезпечення порядку». Ряд губерній продовжували залишатися на воєнному стані або в стані надзвичайної чи посиленої охорони. У стані надзвичайної охорони в Україні перебував Бахмутський повіт Катеринославської губернії і Ялта Таврійської губернії, а в стані посиленої охорони – Катеринославська, Київська, Полтавська, Таврійська, Чернігівська, Херсонська губернії. Села, містечка і міста України заповнили козацькі сотні та військові команди [10, с. 181-182].

26 серпня 1907 р. на місця було надіслано циркуляр голови Ради міністрів П. Столипіна, де містилися вказівки про необхідність звільнення з державної служби осіб, які не поділяли поглядів уряду, а також тих, що були членами революційних партій [46, спр. 454, арк. 1]. Подібні вказівки голови уряду країни були підтримані і визначенням урядового Сенату від 11 червня 1908 р., в якому вказувалося, що «особи, які знаходяться на державній службі, не можуть належати до партій та політичних організацій, прагнення котрих направлені на протидію уряду, і

повинні бути звільнені з такої або вигнані з посади». Це визначення Сенату було доведено генерал-губернаторам та губернаторам на місцях циркуляром Міністерства внутрішніх справ уже від 16 червня того ж року [47, спр. 587, арк. 157]. А щоб подібна практика діяльності місцевої царської адміністрації не набувала широкого висвітлення в засобах масової інформації, 31 жовтня 1908 р. губернаторам також було надіслано новий цілком таємний циркуляр міністра внутрішніх справ П. Столипіна. У ньому заборонялося «державним службовцям без згоди і дозволу головного начальника відомства бесідувати з питань управління зі співробітниками газет і взагалі сторонніми особами, з допомогою яких зазначені бесіди можуть набути небажаного розголошення» [47, спр. 587, арк. 417].

Не забув Департамент поліції своїм таємним циркуляром від 29 вересня 1908 р. нагадати губернаторам і про читання публічних лекцій, рефератів, проведення подібних бесід. У циркулярі, зокрема, вказувалось: «Надаючи дозвіл на читання лекцій, рефератів, проведення бесід, представники адміністрації зобов'язані мати на увазі, що в дебатах, співбесідах, котрими зазвичай супроводжуються зібрання, особливо схильні брати участь представники лівих і революційних партій з метою демонстративного виступу проти існуючого державного ладу та авторитету урядової влади. У випадку подібних виступів неблагонадійних елементів і взагалі будь-яких спроб до відхилення від установленої програми та порушення порядку такі зібрання повинні бути негайно закриті» [47, спр. 587, арк. 367–367 зв.]. Циркуляр був надісланий на місця теж за підписом міністра внутрішніх справ П. Столипіна. І хоч у ньому не йшлося окремо про українські політичні партії та їх членів, які брали участь у таких заходах, подібне розпорядження, звичайно, стосувалося і їх.

До канцелярій генерал-губернатора і губернаторів, як і раніше, продовжували надходити так звані розшукові циркуляри Департаменту поліції для місцевої загальної поліції, в яких, поряд із розшуком членів інших нелегальних партій, з'являлися і прізвища представників українських політичних партій революційного спрямування – соціал-демократа Д. Донцова, а також А. Жука, М. Залізняка, В. Степанківського та ін. Так, наприклад, влітку 1908 р. до канцелярії генерал-губернатора Південно-Західного краю надійшов подібний розшуковий циркуляр Департаменту поліції від 31 липня 1908 р., в якому сповіщалося про розшук

Київським губернським жандармським управлінням В. Я. Степанківського. До циркуляра було додано фотокартку розшукуваного [47, спр. 587, арк. 256, 258 зв.].

Підводячи підсумок, треба зазначити, що конкретні напрями діяльності генерал-губернатора і губернаторів з охорони «порядку і спокою», основні об'єкти їхньої «уваги» вказувались головним чином у численних циркулярах Міністерства внутрішніх справ (переважна більшість їх видавалась Департаментом поліції, як правило, під грифом «таємно» або «цілком таємно»). Більшість із них мали загальний характер і стосувались придушення владою будь-яких виступів на місцях, і лише деякі безпосередньо стосувались того, як зобов'язана поводитися місцева адміністрація щодо «української партії». Разом із тим слід засвідчити, що більш активно вони діяли проти українських партій революційного та націонал-радикального спрямувань, а саме РУП, а потім «Спілки», УСДРП та гуртків українських соціалістів-революціонерів, які на той час ще не були об'єднані в єдину партію, а також УНП. У той же час різноманітна діяльність верхівки Російської імперії щодо українських політичних партій Наддніпрянщини у кінці XIX – на початку XX ст. і надалі потребує подальшого глибшого вивчення та висвітлення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бевз Т. А.** Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т. А. Бевз. – Київ: ППІЕД НАН України, 1999. – 271 с.
2. **Борисенко В. Й.** До питання про Революційну Українську Партію / В. Й. Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії : [зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін.]. – Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1991. – Вип. 169. – С. 129-138.
3. **Ветров Р. І.** Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900–1925 рр.) / Р. І. Ветров, С. П. Донченко. – Дніпропетровськ. – Дніпродзержинськ: Вид во «Поліграфіст», 2001. – 245 с.
4. **Висоцький О. Ю.** Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР в компаративістському вивченні) / О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2001. – 160 с.
5. **Голобуцький О.** Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – Київ: Смолоскип, 1996. – 124 с.
6. **Головченко В. І.** Від «Самостійної України» до Союзу визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. / В. І. Головченко. – Харків: Майдан, 1996. – 190 с.
7. **Голуб А. І.** Європейські обрії української соціал-демократії (кінець XIX – перша половина XX ст.). / А. І. Голуб. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. – 156 с.

8. **Грицак В. С.** Губернатор в державному механізмі російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): історико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / В. С. Грицак. – Одеса, 1999. – 21 с.
9. **Донченко С. П.** Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) / С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.
10. Історія Української РСР: у 8 т. / гол. редкол.: Кондуфор Ю. Ю. (гол. ред. [та ін.]) – Київ: Наук. думка, 1976 – Т. 4. – 1978. – 531 с.
11. Історія України: нове бачення: у 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; під ред. В. А. Смолія. – Київ: Наук. думка, 1995. – Т. 1. – 430 с.
12. **Калмакан І. К.** Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX столітті / І. К. Калмакан, О. Б. Бриндак. – Одеса: Астропринт, 1997. – 192 с.
13. **Козицький М. Ю.** Національно-політична думка на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Ю. Козицький, О. В. Поліщук // Наук. праці з питань політичної історії / наук. ред. Горшков В. П. [та ін.]. – Київ: Вид-во Київ. ун-та, 1992. – Вип. 172. – С. 3-14.
14. **Колесник В. Ф.** Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – Київ: Стило, 1998. – 226 с.
15. Курас І. Ф. М. І. Міхновський : постать на тлі епохи / І. Ф. Курас, Ф. Г. Турченко, Т. С. Геращенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С.76-91; № 10-11. – С. 63-79.
16. **Курас І. Ф.** Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський) / І. Ф. Курас // Історія України. – 2000. – № 6. – С. 3-14.
17. **Лавров Ю. П.** Виникнення і діяльність українських політичних партій / Ю. П. Лавров // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – Київ: Інститут історії України НАН України. – К., 1999. – Ч. 2. – С. 248-444.
18. **Миллер А. И.** «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (втор. пол. XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб.: Алтейя, 2000. – 281 с.
19. **Минаков А. С.** Всеподданнейшие отчеты губернаторов как источник по изучению взаимоотношений центральной и местной власти в России второй половины XIX – начала XX веков / А. С. Минаков // Отечественная история. – 2005. – № 3. – С. 170-175.
20. **Михальський І. С.** Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / І. С. Михальський. – Луганськ: Альма-Матер, 2003. – 343 с.
21. **Михутина И. В.** Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И. В. Михутина. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2003. – 288 с.
22. **Наумов С. О.** Братство тарасівців / С. О. Наумов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 36-44.
23. **Наумов С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) : моногр. / С. О. Наумов. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.
24. **Павко А. І.** Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX – лютий 1917 р. / А. І. Павко. – Київ: Видавництво «Іван Федоров» 1999. – 248 с.
25. Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) [та ін.]. – Київ: Генеза, 2002–2003. – Т. 1 / [Ю. А. Левенец (кер.) та ін.]. – 2002. – 424 с.
26. **Сарбей В. Г.** «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 35-46.

27. **Сініцький А. Ц.** Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Ц. Сініцький. – Київ, 1997. – 21 с.
28. **Світленко С. І.** Національне питання в програмах українських політичних партій початку ХХ ст. / С. І. Світленко // Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (ХVІІІ – перша половина ХХ ст.) / за загл. ред. В. В. Іваненка. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – С. 66-73.
29. **Солдатенко В.** Революційна Українська Партія / В. Солдатенко, В. Кривошея // Віче. – 1998. – № 1. – С. 128-140.
30. **Стрілець В. В.** Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік) / В. В. Стрілець. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 361 с.
31. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – Київ: Генеза, 2006. – 320 с.
32. **Чайковський А. С.** За законом і над законом: З історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (ІХ – початок ХХ ст.) / А. С. Чайковський, М. Г. Щербак. – Київ: Україна, 1996. – 269 с.
33. **Шандра В. С.** Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 144 с.
34. **Шандра В. С.** Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. / В. С. Шандра. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.
35. **Шморгун П. М.** Національно-визвольний рух на Україні на початку ХХ ст. / П. М. Шморгун // Наукові праці з питань політичної історії: зб. наук. праць / наук. ред. Горшков В. П. та ін. – Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1992. – Вип. 173. – С. 3-12.
36. **Щербак Н. О.** Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) / Н. О. Щербак. – Київ: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
37. **Ярмиш О. Н.** Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Н. Ярмиш. – Харків: Консум, 2001. – 284 с.
38. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 849.
39. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 631.
40. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 863.
41. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 859.
42. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 635.
43. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 855.
44. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 856.
45. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 836.
46. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 857.
47. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 638.

Надійшла до редкол.: 07. 11. 2017

Виконавча поліція Катеринославщини як об'єкт джерелозавного аналізу (друга половина XIX – початок XX століття)

Коротенко Д. В.

Дніпропетровська академія музики ім. М. Глінки

Стаття присвячена аналізу джерельної бази з вивчення функціонування виконавчої поліції Катеринославщини в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: виконавча (загальна) поліція; Катеринославська губернія; Голвне жандармське управління; Департамент поліції; Окремий корпус жандармів

Стаття посвящена аналізу источникової бази по изучению функционирования исполнительной полиции Екатеринославщины во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: исполнительная (общая) полиция; Екатеринославская губерния; Главное жандармское управление; Департамент полиции; Отдельный корпус жандармов

The article deals with the analysis of the source base for the study of the functioning of the executive police of Katerynoslav region in the second half of the 19th and beginning of the 20th century. The main idea of the article is to determine the representative source of research of the ex-ecutive police of Katerynoslav region in the specified period.

The author divided the sources into six main groups. The first group consisted of normative legal acts of general imperial significance. The second group of sources contains materials of office work of both general imperial and local significance. The third group of sources consists of cases on personnel. The fourth group consisted of reference publications – address-calendar and commemorative books of Katerynoslav province. The fifth group is sources of personal origin. The sixth group of sources includes publications in the periodical press. The author comes to the conclusion that the review of the source base allows us to concentrate the efforts of researchers on further study of the administrative and police apparatus of the Russian Empire on the ground, in particular, the Katerynoslav region. It is pointed out that the study and comparison of the source materials made it possible to study in detail the structure, functions and activities of the Katerynoslav police in the post-reform period. It is proved that this article will become the basis for further historical and regional studies of the executive police in the Ukrainian regionalistics, especially taking into account the scattered archival documents on the study of the executive police on the archives of different cities and countries, and the introduction of scientific materials submitted.

Keywords: executive (general) police; Katerynoslav Governorate; Chief Department of Gendarmes; Police department; Special Corps of Gendarmes

Вивчення історії становлення та розвитку інституту поліцейської влади має напрочуд велике значення для розуміння впливу адміністративно-примусового апарату Катеринославщини (другої половини XIX ст.) на перебіг суспільно-політичного життя регіону. Важливо розуміти, що саме правоохоронні органи покликані забезпечувати стабільність та громадський порядок, крім того, мають бути взірцем законності, справедливості, надійним помічником при вирішенні соціальних проблем населення. Слушно, на наш погляд, визначено мету діяльності поліції Л. Дубельтом: «Сили поліцейської влади переважно полягають у моральному впливі, знаряддями якого є: істина в словах та сумнінність у діях. Саме тому тільки той гарно виконує всі обов'язки поліцейської служби та приносить справжню користь, хто може слугувати бездоганним прикладом для інших. Те, що є вадою для приватної особи, стає злочином для поліцейського чиновника» [17, с. 54].

Науково важливим видається об'єктивне дослідження поліцейських установ у другій половині XIX – на початку XX століття з точки зору історичної регіоналістики. Адже всебічне вивчення стану регіональних установ поліції дозволяє розширити та уточнити знання про ті реальні та потенційні можливості, якими володіли владні органи на місцях, про структуру, матеріально-технічне забезпечення, кадровий склад місцевих поліцейських установ, напрямки, форми і методи їх роботи. У цьому питанні велике значення має репрезентативна джерельна база дослідження виконавчої поліції Катеринославщини у зазначений період. Основний масив матеріалів складають опубліковані та архівні документи і матеріали. Ми розподілили джерела на шість груп.

Першу групу склали нормативно-правові акти загальноімперського значення. До неї належать законодавчі акти, що визначали структуру та функції державних установ, права і обов'язки посадових осіб, в тому числі закони, устави, укази імператора і постанови Ради міністрів, затверджені імператором [55, 16, 35, 36, 42, 45-49]; тимчасові правила, положення та інструкції, що носили відомчий характер і регламентували діяльність окремих підрозділів поліції; організаційно-розпорядчу документацію: циркуляри Департаменту поліції виконавчої, циркуляри і циркулярні розпорядження губернатора, накази поліцмейстерів і начальників Головного жандармського управління (ГЖУ). Частина джерел цієї групи опублікована у спеціальних виданнях, а неопубліковані зберігаються у фондах Російського державного історичного архіву (Фонди 383, 1286, 1152, 1149, 1289, 1287, 1281, 1263, 565, 1405, 575), Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (Фонди 313, 2024, 733, 265, 442, 1596, 1072, 2233,

274, 2090, 1672, 356, 1191, 347) та Державного архіву Дніпропетровської області. Аналіз змісту цих документів дозволив виявити основні проблеми, що стояли перед центральними і провінційними поліцейськими установами, визначити структуру, функції та кадровий склад загальної поліції в досліджуваній період.

Друга група джерел містить матеріали діловодства як загальноімперського так і місцевого значення. Насамперед, це матеріали звітного характеру. Найбільш інформативними джерелами цього типу є опубліковані звіти губернаторів [52, 53, 54, 2-13, 19-34, 50, 51], а також органів загальної поліції, які регулярно направлялися в ДП і штаб Окремого корпусу жандармів (ОКЖ). Звіти є важливим джерелом при визначенні загальної ситуації на Катеринославщині, оскільки вони включають статистичні дані про чисельність населення, рівень його життя, а також про заворушення та найбільш гучні злочини, що були вчинені в Катеринославській губернії. Крім того, важливим є залучення облікової документації: настільні реєстри секретних вхідних документів, описи справ відділень і управлінь, грошові журнали, описи книг і нарядів, що характеризують графік і умови роботи поліцейських установ. Значний інтерес становлять дані про секретних агентів, що дозволяють показати справжні масштаби діяльності поліцейського відомства Катеринославської губернії. Вагоме значення мали також неопубліковані джерела, насамперед, рапорти, розписки, матеріали ревізій і перевірок (матеріали Державного архіву Дніпропетровської області – фонд 11 та Російського державного історичного архіву – ф. 1286). Цінним джерелом є внутрішньовідомче листування, в якому відображена інформація про організацію правоохоронної діяльності, вирішення кадрових питань, характер міжвідомчої взаємодії в поліцейських установах.

Третю групу джерел становлять справи з особового складу. Це, передусім, формулярні списки співробітників відділень і управлінь, що дозволяють проаналізувати соціальний склад службовців поліції, рівень їх освіти і професіоналізму, містять відомості щодо службових порушень, дозволяють повніше висвітлити питання плінності та нестачі кадрів (Російський державний історичний архів – фонд 1286).

Четверту групу склали довідкові видання – адрес-календарі і пам'ятні книжки Катеринославської губернії. Вони містять інформацію щодо фактичного та статистичного матеріалу, а саме – прізвища і звання поліцейських службовців Катеринославщини, чисельність населення, кількість поліцейських станів та відстань до них від станових квартир тощо. Це автентичний матеріал, який доповнює офіційні джерела.

П'ята група – це джерела особового походження. Вони дозволяють повніше охарактеризувати діяльність деяких керівників політичного розшуку. До них, перш за все, належать спогади начальника Таврійського і Київського охоронних відділень О. І. Спиридовича [57], чиновника особливих доручень Департаменту поліції Р. В. Ліндера. Щоправда, слід відзначити явну ідеалізацію діяльності поліції Російської імперії у цих мемуарних джерелах. Те ж саме стосується і підготовлених у формі детективних новел спогадів начальника московської розшукової поліції чиновника ДП А. Ф. Кошко [15]. З іншого боку, слід згадати спогади колишніх співробітників поліції, які перейшли на бік революційного руху і самих революціонерів (Бабушкіна, Петровського тощо) [18]. Разом із тим згадана мемуарна література дуже побіжно торкається питань діяльності загальної поліції Катеринославської губернії. Виняток становлять лише мемуари верхньодніпровського справника В. П. Селезньова «Воспоминания старого исправника» [56], які були надруковані у 1902 р. У своїх спогадах автор наводить інформацію про різного роду випадки, що траплялися на службі, згадує проблеми утримання поліції та її кадрового складу, акцентує увагу на особливостях взаємовідносин поліції та місцевої влади.

До окремої шостої групи джерел віднесено публікації в періодичній пресі. Зокрема, у «Екатеринославских губернських ведомостях» містяться циркуляри та інструкції Департаменту поліції, інформація стосовно реформування поліції, а також описи її безпосередньої діяльності. Зазначимо, що саме «Екатеринославские губернские ведомости» стали першим регіональним періодичним виданням Катеринославщини і мали офіційний характер [1, с. 98]. Матеріали, що стосувалися поліції, друкувалися, головним чином, в офіційній частині видання. Переважно це були відомості про просування по службі, злочини та проступки по повітах, пошук втрачених речей та тварин, розшук зниклих осіб та місцева хроніка. З 1878 по 1882 рр. у «Екатеринославских губернських ведомостях» також друкувалися матеріали про діяльність урядників Катеринославської губернії. Крім того, наводилися відомості щодо бюджетних коштів, виділених на утримання поліції.

В «Екатеринославском листке» 1887 р. публікувалися матеріали щодо діяльності поліцейських чиновників та окремих проблем фінансування поліції в місті [14]. Зокрема, висміювалася нездарність городничих Головіна та Саханського, та заходи місцевої адміністрації щодо покращення діяльності поліції.

Підсумовуючи, варто зазначити, що проведений огляд джерельної бази дозволяє сконцентрувати зусилля дослідників на подальшому вивченні адміністративно-поліцейського апарату Російської імперії на місцях, зокрема, на Катеринославщині. Вивчення та порівняння джерельних матеріалів дали можливість детально вивчити структуру, функції та діяльність Катеринославської поліції у пореформений час. З огляду на розпорошеність архівних документів щодо вивчення виконавчої поліції по архівах різних міст та країн, введення до наукового обігу репрезентованих матеріалів, дана праця стане підґрунтям для подальших історико-краєзнавчих досліджень виконавчої поліції в українській регіоналістиці.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Аванесян Д. З.** «Катеринославські губернські відомості» як джерело з історії культурного життя Катеринославщини XIX ст. / Д. З. Аванесян // *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки*. Вип. 6 – 2009. – С. 98-109.
2. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1883 г. – 29 с.
3. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1884 г. – 13 с.
4. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1885 г. – 15 с.
5. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1886 г. – 7 с.
6. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1887 г. – 8 с.
7. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1888 г. – 7 с.
8. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1890 г. – 19 с.
9. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1891 г. – 24 с.
10. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1892 г. – 19 с.
11. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1893 г. – 12 с.
12. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1894 г. – 4 с.
13. Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1895 г. – 8 с.
14. *Екатеринославский листок*. – 1887. – № 12. – С. 110.
15. **Кошко А. Ф.** Очерки уголовного мира царской России. Воспоминания бывшего начальника Московской сысковой полиции и заведующего всем уголовным розыском империи / [Предисл. А. Д. де Кошко]. – М.: Столица, 1991. – 608 с.
16. Краткий систематический свод действующих законоположений и циркулярных распоряжений, относящийся до обязанностей чинов ГЖУ по наблюдению за местным населением и по производству дознаний. / Сост. полковник В. И. Добряков. СПб.: б.и., 1903. – 1112 с.
17. **Лурье Ф. М.** Политический сыск в России. 1647–1917 / Ф. М. Лурье. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 399 с.
18. **Майский С.** Черный кабинет. Из воспоминаний бывшего цензора / С. Майский // *Былое*. – 1918. – № 13. – С. 185-197.
19. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1881 г.: Тип. губ. правления. – 1881. – 23 с. [Ведомость № 5].
20. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1882 г.: Тип. губ. правления. – 1882. – 12 с. [Ведомость № 8].

21. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1883 г.: Тип. губ. правления. – 1883. – 29 с. [Ведомость № 6].
22. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1884 г.: Тип. губ. правления. – 1884. – 11 с. [Ведомость № 6].
23. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1886 г.: Тип. губ. правления. – 1886. – 23 с. [Ведомость № 5].
24. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1887 г.: Тип. губ. правления. – 1888. – 69 с. [Ведомость № 6].
25. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1888 г.: Тип. губ. правления. – 1889. – [Ведомость № 6].
26. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1891 г.: Тип. губ. правления. – 1892. – 108 с. [Ведомость № 9].
27. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1892 г.: Тип. губ. правления. – 1893. – [Ведомость № 9].
28. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1894 г.: Тип. губ. правления. – 1895. – 63 с. [Ведомость № 7].
29. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1898 г.: Тип. губ. правления. – 1898. – [Ведомость № 6].
30. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1899 г.: Тип. губ. правления. – 1899. – [Ведомость № 6].
31. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1900 г.: Тип. губ. правления. – 1900. – [Ведомость № 6].
32. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1901 г.: Тип. губ. правления. – 1901. – [Ведомость № 6].
33. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1902 г.: Тип. губ. правления. – 1902. – [Ведомость № 6].
34. Обзор Екатеринославской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1903 г.: Тип. губ. правления. – 1903. – [Ведомость № 6].
35. Общее губернское учреждение // Свод законов Российской империи. В XVI т. – СПб., 1876. – Т. II. – Ч. 1. ст.ст. 1367,1368
36. Общее учреждение губернское // Свод законов Российской империи. В XVI т. – СПб., 1892. – Т. II – Ч. 1.
37. Полный свод законов Российской империи № 51691. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=1237&part=984

38. Полный свод законов Российской империи № 51691. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=413&part=993
39. Полный свод законов Российской империи, № 48498. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=821&part=934
40. Полный свод законов Российской империи, № 48498. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=270&part=953
41. Полный свод законов Российской империи, № 52438. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php
42. Полный свод законов Российской империи, собр. 2-е, отд. 2-е, Т. XXXIII, № 22906, п. 1 розд. VII. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php
43. Полный свод законов Российской империи, собр. 2-е, отд. 2-е, Т. XXXVII, № 39087. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=588&part=767
44. Полный свод законов Российской империи, собр. 2-е, отд. 2-е, Т. XXXVII, № 39087. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=543&part=780
45. Полный свод законов Российской империи, собр. 2-е, Т. XXXV, отд. 1-е, № 35891. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=715&part=722
46. Полный свод законов Российской империи, собр. 2-е, Т. XXXV, отд. 1-е, № 35891. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=426&part=1192
47. Полный свод законов Российской империи, собр. 2-е, Т. XXXVI, отд. 1-е, № 36657. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=141&part=737
48. Полный свод законов Российской империи, собр. 2-е, Т. XXXVI, отд. 1-е, № 36657. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=29&part=742
49. Полный свод законов Российской Империи. Все 16 тт. со всеми относящимися к ним продолжениями и с дополнительными Узаконениями по 1 сентября 1910 года. В 2-х книгах. Кн. 1. – Т. 2. – С. 501-731; Т. 8. – С. 3229-3317; Т. 14. – С. 3375-3426, 3543; Кн. 2. – Т. 15. – С. 3557-3582; Т. 16. – С. 4211-4364.
50. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1866 г.: Тип. губ. правления. – 1866. – [Ведомость № 5].
51. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1879 г.: Тип. губ. правления. – 1879. – [Ведомость № 5].
52. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 1263, оп. 1, д. 3258, 1104 л.
53. РГИА, ф. 1281, оп. 7, д. 62, 104 л.
54. РГИА, ф. 1286, оп. 40, д. 15, 257 л.
55. РГИА, ф. 1286, оп. 53, д. 86, 224 л.
56. **Селезнев В. П.** Воспоминания старого исправника / В. П. Селезнев. – Верхнеднепровск: [б.и.], 1902. – 102 с.
57. **Спиридович А.** Записки жандарма / А. Спиридович. – М.: Художественная литература, 1991. – 268 с.

Діяльність анархістів серед команд комерційного флоту Півдня України (1906–1913 рр.)

Шляхов О. Б.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Аналізується діяльність представників різних течій анархізму серед судноробітників торговельного флоту Чорного моря на початку ХХ ст. та з'ясується ступінь її ефективності.

Ключові слова: Південь України; торговельний флот, анархісти-синдикалісти; анархісти-комуністи; економічний терор

Анализируется деятельность представителей разных течений анархизма среди судорабочих торгового флота Черного моря в начале ХХ в., а также выясняется степень ее эффективности.

Ключевые слова: Юг Украины; торговый флот; анархисты-синдикалисты; анархисты-коммунисты; экономический террор

The activity of representatives of different trends of anarchism among the crew members of the Azov-Black Sea Basin during the period of revolution of 1905–1907, as well as in the inter-revolutionary time has been analyzed in the article and the campaign among sailors of the merchant fleet of Southern Ukraine was made by the members of the South-Russian group of anarchist-syndicalists, headed by D. Novomyrsky. On the basis of this, ideals of D. Novomyrsky that «the only way to make pressure on shipping companies shareholders and lift the mood among striking sailors is to begin an extensive terrorist struggle» gained increasing support among steamship teams. With the help of terror, the anarchists hoped to intimidate the bourgeoisie, to force entrepreneurs to meet the requirements of ship workers. Three ships of the Russian Shipping and Sailing Company were destroyed by the members of the anarchist warrior's team and several captains of the vessels of this company were killed by them.

The efforts of representatives of anarchist-communists, aimed to the extension of their influence on members of the illegal Union of Black Sea sailors, which appeared on the verge of 1911–1912 years and had its governing body – the Foreign Center in Constantinople, has also been high-lighted in the article. Thus, the practical activity of anarchist of the South of Ukraine in the civilian fleet at the beginning of the 20-th century was performed in two directions: first, it was combat work, and second, propaganda campaign. Consequences of neo-national anarchists' activity among teams of the Azov-Black Sea Basin's commercial fleet was the devotion of some sailors to rather radical views and the formation of the confrontational thinking in them, the involvement of sailors into the participation in political speeches, as well as into acts of economic terrorism.

Keywords: South of Ukraine; commercial fleet; anarchist-syndicalists; anarchist-communists; economic of terrorism

На початку ХХ ст. у Російській імперії активно відбувався процес політизації суспільства, утворюються нові товариства та політичні партії. При цьому особливо значними темпами здійснювалося формування об'єднань революційно-демократичного спрямування і, зокрема, неонародників, які прагнули до рішучої боротьби із царизмом. Тож організації прибічників ідей анархізму в південноукраїнських губерніях виникають вже в 1903 р. У період демократичної революції 1905–1907 рр. цей процес набув ще більшої динаміки. Так, на одну з анархістських «столиць» царської Росії тоді перетворилася Одеса. Тут анархістський рух вирізнявся особливим організаційним та ідейним розмаїттям. В Одесі діяли як анархісти-комуністи, так і анархісти-синдикалісти, представники інших течій в цьому ліворадикальному русі, які намагалися охопити своїм впливом робітничі маси міста, повести їх на боротьбу з самодержавством. При цьому об'єктом їхньої уваги неодноразово ставали команди комерційних суден Чорного моря, багато з яких базувалося в одеському порту. Адже важкі умови праці та життя судноробітників, політичне безправ'я, злидні, об'єктивно створювали сприятливий ґрунт для розповсюдження серед них соціалістичних ідей.

Вищезгадані питання вже певним чином вивчалися у вітчизняній історіографії. Діяльність анархістів на початку ХХ ст. у південноукраїнських губерніях висвітлювали у своїх розвідках українські історики О. М. Лебеденко, С. І. Світленко, Є. А. Врадій тощо [8; 9; 16; 3]. Не можна не згадати в цьому плані й праці російських та американських дослідників і, перш за все, А. Ф. Жукова, В. В. Кривенького, Г. Гейфман [6; 7; 4]. Утім безпосередньо роботу анархістів у середовищі моряків торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну розглядали лише В. А. Савченко, а також автор цих рядків [14; 15; 18; 19]. Разом із тим зазначену проблематику не можна вважати вичерпаною. Адже більш докладного вивчення потребують питання стосовно того, представники яких течій анархізму в період революції 1905–1907 рр., а також у міжреволюційний час найбільш активно діяли серед судноробітників басейну і, відповідно, наскільки вони користувалися підтримкою пароплавних команд. Крім того, необхідно повніше з'ясувати ступінь ефективності роботи анархістів Півдня України у середовищі чорноморських моряків. Отже, це і є метою нашої статті.

Слід зазначити, що основний етап діяльності анархістів серед команд торговельного флоту Півдня України припадає на другу половину 1906 р., коли заворушення серед судноробітників, створення ними в Одесі потужної профспілки – «Реєстрації судових команд»,

ліві радикали намагалися використати в бажаному для себе дусі, намагаючись надати виступам моряків політичного характеру, а за можливості й очолити їх. При цьому перш за все йдеться про місцевих анархістів-синдикалістів, які не відкидали можливості роботи саме в робітничих профспілках. Адже у своїй програмі вони визнавали можливість «боротьби (робітників. – О. Ш.) з господарями за часткове покращення умов праці», погоджувались, що б прибічники анархізму, «з метою пропаганди своїх анархістських ідей... входили до легальних непартійних професійних спілок» [1, с. 301].

Становить інтерес і те, що деякі анархісти певним чином були небайдужими до української національної справи, а отже вважали за потрібне свою агітацію вести українською мовою. Так, у серпні 1906 р. на сторінках друкованого органу анархістів газети «Буревістник» було надруковано відозву, де наголошувалося: «Від наших українських товаришів надійшла пропозиція відкрити при нашому органі прийняття пожертв для створення Фонду на видання анархічної літератури українською мовою. Ми сподіваємося, що особи, які співчують великому визвольному рухові, допоможуть нашим товаришам здійснити справу... поширення наших ідей серед багатомільйонного населення Російської та Австрійської України»* [1, с. 141].

Слід зазначити, що діяльність анархістів Одеси особливо пожвавилась, коли у вересні-жовтні 1906 р. ними була створена так звана Південноросійська група анархістів-синдикалістів, яку очолив Д. І. Новомирський (Я. Кириловський). Група нараховувала до 80 осіб, а окремі її осередки діяли у Херсоні, Кривому Розі тощо. Соціальний склад організації об'єднував ремісників, торговців, робітників, представників інтелігенції, люмпен-пролетарські елементи, безробітних. Восени 1906 р. представниками цієї групи в надрах профспілки «Реєстрації судових команд» була створена значна кількість гуртків, у яких посилено «дебатовалися програмні питання та йшла політико-виховна робота» [20, с. 24]. Зокрема, у створеному в порту Одеси гуртку, анархісти переконували матросів у необхідності організувати таємні спілки, здійснювати акти економічного терору. І подібна агітація приносила свої плоди. Адже відсутність у більшості матросів торговельного флоту належної правової свідомості, їх прагнення якнайшвидше добитися справедливого переустрою суспільства часто приводила їх до лав неонародників, які вирізнялися

*Усього за даними видання «Буревістника» (1906, № 2) у Фонд Української анархічної літератури надійшло пожертв на суму 52 франки 55 сантимів.

максималізмом у поглядах та радикалізмом у діях. Зрештою діяльність анархістів часто створювала у молодих матросів ілюзію активної боротьби із владою. Так, один із моряків цивільного флоту Чорного моря Олександр Задорожний підкреслював: «Жити я розумію – це робити якусь справу. Заради анархізму варто жити» [10, с. 264].

Активно перейнявся у той час анархістськими ідеями і матрос пароплаву «Аю-Даг» Руського товариства пароплавання і торгівлі (РТПіТ) Порфірій Сулимовський (1886 р. н.). Походив він із селян Полтавщини і, потрапивши на судна комерційного флоту, майже відразу потрапив під вплив революційних агітаторів. Утім, як згодом зазначав друкований орган анархістів-комуністів газета «Буревестник», «мирна тактика с.-д. була неприйнятна його відвертій натурі». Тож на своєму пароплаві він постійно транспортував до причорноморських міст Російської імперії нелегальну літературу, а також зброю і вибухові речовини, які збирався використати для проведення терористичних актів [2, 1908, №10-11, с. 19].

Під час виступу команд торговельного флоту, який розпочався в листопаді 1906 р. як реакція на заборону владою матроської профспілки, співчуття та прихильне ставлення серед страйкуючих анархісти-синдикалісти Одеси завойовували своїми безкомпромісними діями, боротьбою зі штрейкбрехерами. Їхній популярності сприяла також матеріальна допомога, яку вони надавали судноробітникам. Вважаючи, що «ситим судновласникам набагато легше витримувати страйк, аніж напівголодним морякам», анархісти знаходили кошти шляхом цілої низки експропріацій і «регулярно постачали їх страйкуючим» [2, 1908, № 10-11, с. 19]. Прикладами таких ексів може бути поширена в той час практика розсилки від імені своєї організації так званих мандатних листів до приватних осіб – купців, лікарів, адвокатів з вимогами під загрозою розправи, передавати «на справу революції» значні грошові суми*, а також здійснений ними напад на артільника Російського транспортного і страхового товариства і викрадення в нього 4500 крб. [17, ф. 385, оп. 1, спр. 2110, арк. 119].

* Зразком останнього може слугувати лист, відправлений анархістами в 1906 р. власнику мануфактурної крамниці в Миколаєві купцю Євтіхєєву, де зазначалося: «... Доручаємо своїм уповноваженим отримати від Вас п'ятсот рублів (500 руб.), які Ви повинні принести у чет-вер... до половини 9-го часу вечора... Пам'ятайте, що у випадку арешта, засідки або відмови Вам загрожує смерть і повне знищення Вашої власності» [1, с. 137].

Згодом заклики Д. Новомирського і його товаришів про те, що «єдиним засобом зробити тиск на акціонерів, а також підняти настрої серед страйкуючих моряків – було почати широку терористичну боротьбу», набували все більшої підтримки серед пароплавних команд [10, с. 266]. За допомогою терору анархісти сподівалися залякати буржуазію, примусити підприємців задовольнити вимоги судноробітників. Окрім того, в терористичних актах у морському транспорті вони вбачали ексцитаивну, тобто агітаційну, роль, вважаючи, що саме таким чином зможуть підштовхнути багатьох страйкарів до активних, наступальних дій. Так вищезгаданий П. Сулимовський, який в цей час остаточно приєднався до анархістів, доводив страйкарям: «Якщо ми почнемо підривати та нівечити пароплави..., завдаючи величезні збитки вогнем та динамітом, то судновласників примусимо виконати наші вимоги» [2, 1908, №10-11, с. 19]. Врешті-решт, без згоди на то страйкому, анархісти вирішили дати морякам приклад «рішучих дій». 5 грудня 1906 р. матрос-анархіст Олександр Лаврушин, за сприяння П. Сулимовського, встановив у кубрику пароплава Руського товариства «Імператор Николай II», який опісля повернення з олександрійського рейсу залишила команда, вибуховий пристрій. В результаті пароплав було підірвано.

Однак, цим терактом одеські анархісти не обмежилися. За для продовження актів економічного терору під керівництвом П. Сулимовського ними була створена Портова бойова дружина, яка нараховувала, за нашими даними, приблизно два десятка осіб. До її складу увійшли моряки А. Яценко, Є. Бабакаєв, Л. Русов, О. Задорожний, штурманський учень І. Дружинін та деякі інші [17, ф. 385, оп.1, спр. 2110, арк. 12]. Зокрема, анархісти вирішили влаштувати вибух на вантажному пароплаві «Аю-Даг». Треба згадати, що його команда, застрайкувавши, залишила судно. Руське товариство пароплавання і торгівлі, за допомогою чорносотенців із «Союзу руського народу», швидко сформувало новий екіпаж. Тоді, за згодою страйкому, кочегари А. Давидов, І. Петров та матрос Є. Майстренко заклали в машинному відділенні «розривний снаряд», щоб, як повідомляла охоронка, «зробити неможливою службу знов найнятих на цей пароплав матросів і кочегарів» [17, ф. 347, оп.1, спр. 796, арк. 45 зв.]. 16 грудня 1906 р. судно було підірвано. За інформацією київської газети «Рада» внаслідок вибуху на «Аю-Даге» було «дуже пошкоджено машину і поранено двох матросів. У парохід линула вода і його відведено в док» [12, 1906, 21 груд.].

Згодом анархісти вирішили знищити ще декілька пароплавів. Тож 18 грудня 1906 р. о 10.30 вечора дві групи бойовиків чисельністю по шість осіб кожна під загальним керівництвом П. Сулимовського здійснили напад на судна РТПіТ «Григорий Мерк» та «Королева Ольга», що стояли в одеському порту. Як згодом встановили органи слідства, «підійшовши до пароплаву «Королева Ольга», нападники покликали вахтеного, сказавши йому, що йде зміна, а потім зробили в нього декілька пострілів, однак не влучили. Охоронець (член Союзу руського народу. – О. Ш.) з «Королевы Ольги» вистрелив з револьвера, поранивши одного зі зловмисників і той впав, але його підхопили його товариші та унесли» [17, ф. 419, оп. 1, спр. 5778, арк. 1-2]. Водночас під час стрілянини на «Григории Мерке» були поранені вахтений матрос та сторож. Втім охорона порту виявилася занадто сильною і непомітно закласти вибухівку, як передбачалося, анархістам не вдалося. Зазнала краху і спроба революціонерів спалити пароплав РТПіТ «Батум». 20 грудня 1906 р. на пароплаві, за повідомленням газети «Одесские новости», під час чергового огляду судових приміщень (останній, за наказом керівництва Руського товариства, в той час регулярно відбувався на пароплавах) було вчасно виявлено пакунок із запальною сумішшю [11, 21 дек.].

Однак ці невдачі не спинили анархістів-синдикалістів у їх планах. До того ж у цей час їх представника П. Сулимовського було введено до складу страйкового комітету моряків. Намагаючись якомога ширше пропагувати тактику терору, наприкінці грудня 1906 р. анархісти видали листівку «До моряків». У ній підкреслювалося, що страйковий комітет «має намір битися до останньої можливості» і що він «вживатиме всіх засобів, щоб вирвати перемогу з рук кровопивць». Одночасно, полемізуючи з соціал-демократами, листівка закликала судноробітників «не слухати миротворців», зауваживши, що без знищення декількох пароплавів та «збройного нападу на «Григорий Мерк», страйк давно був би вже програний» [17, ф. 385, оп. 1, спр. 2475, арк. 273].

Дотримуючись обраної тактики, анархісти на початку 1907 р. вдалися до ще однієї спроби знищити великий трансокеанський пароплав «Григорий Мерк». Останній, з емігрантами на борту, готувався відправитися в рейс до Нью-Йорку. Врешті-решт матросу І. Ларіонову вдалося пронести на судно 20 фунтів вибухівки, яку він закрив у трюм носової частини пароплава. 3 січня просто в одеській гавані на пароплаві пролунав потужний вибух. Як згадував керівник Південноросійської групи Д. Новомирський, який перебував в той час на засіданні страйкового комітету, вже «через декілька хвилин до нас прибігли моряки й

захоплено повідомили, що «Григорий Мерк» підірваний, що страйкарі святкують перемогу, а в гавані – страшенна паніка» [10, с. 267].

А вже наступного дня, керований місцевими анархістами страйком, видав відозву в якій, беручи на себе відповідальність за останній вибух, декларував готовність і надалі здійснювати теракти. Як і попередні, ці заяви не залишилися на папері. Зокрема, П. Сулимовський запропонував вдатися до замахів на представників адміністрації пароплавних компаній. При цьому він пояснював матросам: «Якщо ми знищимо декількох найлютіших капітанів, то цим ми примусимо їх (командирів інших суден. – О.Ш.) зійти з пароплавів або не йти в рейс із командою штрейкбрехерів» [2, 1908, № 10-11, с. 19]. У свою чергу 16 січня 1907 р. Південноросійська група анархістів-синдикалістів видала прокламацію «До моряків і до усіх робітників!», в якій наголошувалося, що «під час усілякого страйку, під час усілякої битви з капіталом робітники повинні вдаватися до усіх засобів боротьби», а отже, «вбивати капітанів..., нищити ворогів та їх майно» [1, с. 317]. Тож незабаром анархістами було влаштовано низку нападів на службовців Руського товариства пароплавання і торгівлі, зокрема капітанів торговельних суден – членів «Союзу руського народу», яких моряки ненавиділи за брутальність та жорстокість. Здійснювали ці заходи члени бойової дружини Одеського Портового комітету. Так, 15 січня 1907 р. троє анархістів на чолі з П. Сулимовським убили капітана судна «Цесаревич Георгий» М. Сенкевича, а 7 лютого матрос-анархіст А. І. Яценко застрелив капітана пароплаву «Марія» Миколу Золотарьова. Внаслідок терактів також загинули завідуючий технічною частиною РТПТ Г. Л. Гречин, агент Руського товариства в Новоросійську П. А. Безрук та головний лікар компанії М. Попов [13, ф.95, оп. 18, спр. 1057, арк. 6].

Об'єктами для нападів із боку моряків-анархістів стали у той час і представники поліцейських органів Одеси, яким страйкарі бажали помститися за підтримку останніми судовласників. Поряд із П. Сулимовським у цих терактах особливо «відзначився» А. Яценко. Прийшовши в торговельний флот із Київської губернії, селянин за походженням, він спочатку плавав кочегаром на пароплаві «Моряк», а пізніше – на «Григорий Мерке». З кінця 1906 р. А. Яценко приєднався до анархістів-синдикалістів. Саме він на початку 1907 р. вбив городского та був причетний до замаху на жандармського полковника фон Гесберга, який, за твердженням судноробітників, «зірвав страйк у порту та сприяв заміщенню страйкуючих союзниками» [17, ф. 385, оп.1, спр. 2110, арк. 119]. Однак незабаром А. Яценка

затримала поліція і за вироком військового суду його стратили.

Але терор тільки розбещував моряків та створював підґрунтя для реакційної агітації. З часом проти «вакханалії крадіжок та розбою» були вимушені виступити і самі керівники анархістських організацій Одеси. Так, улітку 1907 р. Д. Новомирський зажадав припинити практику розсилки «мандатних листів», яка фактично була прикриттям для звичайних грабунків і здирництва. Зрештою після поразки зимового страйку моряків, анархісти-синдикалісти остаточно покинули усіляку організаційно-пропагандистську роботу серед команд комерційного флоту. Як визнавав сам Д. Новомирський: «Коли моряки, які звикли бачити в Південноросійській групі свою організацію, прийшли до членів анархо-синдикалістської групи з проханням відносно літератури і наданні організатора, їм відповіли: Якщо ви анархісти, то тоді самостійно турбуйтеся про себе» [10, с. 272].

Отже усі свої зусилля бойова група П. Сулимовського, не зважаючи на відчутні втрати в своєму складі (ще на початку року був заарештований Л. Русов, у березні 1907 р. поліція затримала А. Яценка і т. ін.), зосередила в 1907 р. на здійсненні експропріацій. На початку липня 1907 р. декілька моряків, зокрема П. Сулимовський та О. Задорожний, під керівництвом ще одного прихильника анархістських ідей – штурмана дальнього плавання П. Кулешова, здійснили напад на пароплав «Софія». Під час цієї акції вони експропріювали в артільника Російського для зовнішньої торгівлі банку 50 тис. крб. Розшукуючи нападників, поліція вдалася до численних арештів. При цьому жандармам вдалося схопити П. Сулимовського, якого невдзі було покарано на смерть. Зрештою судовий процес над представниками Південноросійської групи анархістів-синдикалістів, влаштований в березні 1908 р., остаточно поставив крапку в діяльності представників цієї течії анархістів у середовищі моряків басейну.

Водночас привернути на свій бік пароплавні команди Півдня України намагалися одеські анархісти-комуністи. У 1907 р. члени Південноросійської групи анархістів-комуністів почали на деяких пароплавах створювати «таємні» групи моряків, які повинні були для підготовки майбутнього повстання проти царизму займатися перевезенням із-за кордону зброї та революційних видань. Зрештою, в доповіді одеського охоронного відділення Департаменту поліції від 12 червня 1907 р. повідомлялося, що «в порту анархісти-комуністи продовжують вербувати робітників і моряків». Зокрема, для підготовки збройного виступу, анархісти «передали на пароплави 20 браунінгів» [17, ф. 268, оп. 1, спр. 132, арк. 147]. Крім того, анархісти-ко-

муністи розпочали в той час боротьбу із моряками-штрейкбрехерами, які працювали під час зимового виступу команд торговельного флоту. Саме цим і зайнялася одеська бойова організація анархістів-комуністів, до якої належали матроси цивільного флоту В. Федоров (походив з міщан Корсуня), В. Титов (міщанин Звенигородського повіту Київської губернії) та Ф. Луполовський (виходець з Могильовської губернії). Вже в серпні 1907 р. пристав портової поліцейської ділянки сповіщав одеське жандармське управління, що на деякі з пароплавів РТПіТ почали з'являтися невідомі й «вимагати від адміністрації звільнити зі служби тих старих службовців, які несли службу під час страйку суднових команд, пропонуючи брати на їх місце інших, за їхньою вказівкою» [17, ф. 385, оп. 1, спр. 2091, арк. 1].

Також члени бойової групи анархістів-комуністів підготували листи, в яких, звертаючись до окремих судноробітників і вказуючи, що їх вважають штрейкбрехерами, вимагали або «негайно залишити пароплав, або внести по 15 крб. з кожного на користь організації. Тож у вересні 1907 р. декілька капітанів комерційних суден отримали мандати з печаткою місцевої групи анархістів-комуністів. Під загрозою смерті від них вимагали «звільнення з пароплавів матросів, які під час останнього страйку у флоті грали роль штрейкбрехерів» [17, ф. 385, оп. 1, спр. 2055, арк. 2]. Окрім того, у жовтні 1907 р. вищезгадана група анархістів готувала напад на пароплав Руського товариства «Румянцев», «з метою пограбування пошти», яку перевозили на цьому судні [17, ф. 385, оп. 1, спр. 2091, арк. 37]. Але вжиті поліцією заходи поклали край діяльності неонародників в одеському порту. Майже всі моряки, члени вищезгаданої групи, наприкінці року були заарештовані.

Таким чином, не зважаючи на гучні заклики, безкомпромісність та готовність жертвувати собою, анархістам у другій половині 1907 р. вже не вдалося привернути на свій бік більшість команд комерційного флоту Азово-Чорноморського басейну. Негативний досвід останнього страйку, а також політичний екстремізм лівих радикалів та поліцейські репресії примушували переважну більшість матросів надалі обережніше ставитися до діяльності подібного роду угруповань. Як відверто визнавав друкований орган анархістів-комуністів газета «Буревестник», опісля 1907 р. пропаганда ідей анархізму серед моряків Одеси припинилася [2, 1909, № 18, с. 14].

Втім, із часом анархісти-комуністи знов-таки вдалися до спроб повести за собою команди пароплавів комерційного флоту Чорного моря. На початку 1909 р., як наголошувало видання «Буревестник», «вдалося знов зав'язати зв'язки серед моряків». Останньому

чимало посприяв той факт, що з січня 1909 р. Руське товариство пароплавства і торгівлі зменшила платню командам пароплавів, які зимували, на 50%. З цього приводу охоронка повідомляла: «Таким становищем, звичайно, скористалися злочинні організації і серед матросів розпочалася агітація переважно с.-д. і частково с.-р. та а.-к.» [17, ф. 268, оп.1, спр. 406, арк. 13]. І дійсно, в листівці «Товариші моряки і портові робітники», яка була поширена у квітні 1909 р. в одеському порту, представники анархістів-комуністів наголошували: «... Ми маємо тепер повне свавілля в усьому. Зменшення заробітної плати, додаткові робочі години. Особистість людини перетворилася на ганчірку, яку у будь-який час можна викинути на берег...» [17, ф.268, оп. 1, спр. 406, арк. 44]. При цьому, як і раніше, анархісти переконували екіпажі торговельних суден у безплідності мирного страйку, доводили, що тільки здійсненням терористичних актів можна добитися відкриття профспілки моряків – «Реєстрації суднових команд». Так, у вищезгаданій прокламації зазначалося: «Ми, анархісти Півдня, які завжди стояли на сторожі інтересів робітництва, будемо змітати усе, що стоїть на шляху до волі... Нікого не жаліючи з наших ворогів, ми також не будемо жаліти і їхнє майно... Запасайтесь зброєю, динамітом, піроксиліном... Хай живе «Реєстрація!» [17, ф. 385, оп. 1, спр. 2343, арк. 189 зв.].

Можливо, під впливом подібної агітації, частина моряків наголосила, що «на мирний страйк не згодна, що страйкувати вони будуть лише тоді, коли будуть озброєні..., коли в них буде впевненість, що на терор адміністрації і поліції вони зможуть дати таку ж відповідь» [10, с. 278]. А матроса-анархіста Ф. Петрученю було кооптовано до складу нелегальної «Реєстрації суднових команд», яка тоді була утворена одеськими моряками. Проте більшість судноробітників у 1909 р. все ж віддавали перевагу більш поміркованим засобам боротьби, зокрема тим, що пропонували соціал-демократи. Водночас треба звернути увагу на відкрито неприязне ставлення представників різних соціалістичних партій один до одного, намагання перешкодити агітації своїх політичних конкурентів у середовищі судноробітників Одеси. Зокрема, у газеті «Буревестник» анархісти в той час скаржилися, що «соціал-демократи таємно від них зібрали ... збори (моряків торговельного флоту. – О. Ш.), які повинні були оголосити страйк» [2, 1909, № 18]. Однак, на початку липня 1909 р. охоронка заарештувала найбільш активних агітаторів та матросів, які готували загальний виступ суднових команд. Відповідно діяльність соціалістичних угруповань у торговельному флоті басейну на деякий час фактично завмерла. Як повідомляв один з одеських анархістів у листопаді

1909 р., останні арешти «вкрай ускладнили доступ у порт і заважають поновити нашу роботу» [2, 1909, № 18, с. 14]. Разом з тим представники анархістів-комуністів все ж і надалі зберігали певний вплив на судноробітників комерційного флоту. Останнє підтверджує той факт, що під час чергового виступу моряків суднових команд Азово-Чорноморського басейну, який стався в серпні 1911 р. в Одесі, кочегара пароплаву «Мечта», анархіста О. Лаврушина, було обрано до складу страйкового комітету [17, ф. 385, оп. 1, спр. 2629].

Новий сплеск анархістської агітації у середовищі судноробітників припадає на 1912–1913 рр. У цей час діяльність анархістів-комуністів переважно була пов'язана із намаганням поширити свій вплив на членів так званої Спілки чорноморських моряків (СЧМ), яка нелегально була утворена командами комерційних суден басейну на межі 1911–1912 рр. і мала свій керівний орган – Закордонний Центр у Константинополі, подалі від спостереження репресивних органів самодержавства. Основним завданням СЧМ була підготовка загального страйку в морському транспорті з метою добитися від влади відкриття матроської профспілки. Задля цього Закордонний Центр, починаючи від січня 1912 р., почав випускати газету під назвою «Моряк». На її сторінках порушувалися питання побуту та праці моряків, висвітлювалися події політичного життя в Російській імперії, визначалися завдання боротьби за права судноробітників.

Зазначимо, що керівні посади в нелегальній матроській організації обійняли представники соціал-демократів – меншовики М. П. Адамович та О. Д. Яковлев. Діяльність же анархістів у матроському середовищі обмежувалася пропагандою в деяких портових містах. Так, у 1912 р. в одеському порту діяла невеличка група анархістів-комуністів, яка нараховувала 10 осіб, а очолював її вищезгаданий нами О. Лаврушин. Останній переконував судноробітників вдаватися до економічного терору, закликав влаштовувати підпали та підривати пароплави. Крім того, серед матросів О. Лаврушин намагався створити бойовий загін. Із цією метою один із кочегарів пароплаву «Болгарія» нелегально транспортував з-за кордону до Одеси револьвери та набой.

Декілька анархістів у цей період вели агітацію серед команд російських комерційних суден і в закордонних портах. Зокрема, як повідомляла агентура Департаменту поліції, в минулому студент Московського університету О. Мирський (Вл. Терський), що мешкав в Олександрії (Єгипет), вів анархістську пропаганду серед моряків, пропонуючи їм переходити до терору, здійснювати експропріації, поповнювати кошти організації шляхом пограбувань пароплавних кас [17, ф. 1153, оп. 1,

спр. 132, арк. 5]. Улітку 1912 р. О. Мирський поширював серед команд суден, що прибули з Росії до Олександрії, написані від руки листівки, в яких містився заклик «згуртуватися і діяти за програмою анархістів».

У свою чергу в Константинополі агітацію серед матросів торговельного флоту вів анархіст М. Окунів, який закликав спрямувати всі зусилля на збройну боротьбу з царизмом, а не витрачати кошти на видання «даремної» газети «Моряк». Урешті-решт анархістам-комуністам вдалося охопити своїм впливом деяку частину команд. Так, екіпажі суден Російського товариства пароплавства і торгівлі «Афон» та «Царица» в 1912 р. висловилися «за необхідність здійснення експропріації кас шляхом нападів на пароплави» [17, Ф. 1152, оп.1, спр. 286, арк. 10]. А команди пароплавів «Чихачов» та «Одесса» на зборах в італійській таверні в Олександрії, наголошуючи, що редакція «Моряка» «переслідує вузкопартійні (читай соціал-демократичні. – О.Ш.) цілі, взагалі запропонували «ліквідувати газету «Моряк» і передати внески (судноробітників. – О.Ш.) на утворення страйкового фонду» [5, спр. 2866, арк. 4, 9]. Невипадково М. Адамович у листі з Олександрії підкреслював, що «місцеві анархісти мають однодумців серед команд» [17, ф. 385, оп. 1, спр. 2803, т. 1, арк. 115 зв.].

Звернемо увагу і на такий факт. Деякі прибічники неонародників серед матросів, українці за походженням, виявляли інтерес до потреб українського народу. Саме останні пропонували Закордонному Центру СЧМ видавати частину літератури українською мовою. Так, матрос пароплава «Ростов», селянин Лохвицького повіту Полтавської губернії Є. Яценко, який за повідомленням царської агентури був «прибічником терору» і «агітацію вів виключно малоросійською мовою... серед моряків-малоросів», звернувся до М. Адамовича із проханням надрукувати українською мовою брошуру про діяльність Спілки чорноморських моряків [17, ф. 385, оп. 1, спр. 2734, арк. 110]. Мабуть, не випадковим є і те, що пароплав «Ростов», на якому плавав вищезгаданий Є. Яценко, у нелегальній матроській організації отримав конспіративну назву «Шевченко»*.

* З метою конспірації, судна, команди яких приєднувалися до СЧМ, отримували умовні назви. Аналіз останніх може свідчити, про настрої, які в той час панували серед моряків того або іншого пароплава. Так, можна дійти до висновку, що більшість із цих назв була нейтральною за змістом, як то «Оса», «Громобой» або «Нептун» [17, ф. 385, оп.1, спр. 2734, арк. 108-109]. Водночас декілька пароплавів дістали імена, які свідчили про існування революційних поглядів серед матросів цих суден. Зокрема, пароплав РТПІТ «Чихачев» дістав прізвисько «Матюшенко», «Аю-Даг» носив ім'я лейтенанта Шмідта, а приміром «Принцесса Евгения Ольденбургская» називалася в Спільці моряків «Свобода» [13, ф. 95, оп. 18, спр. 1059, арк. 171 зв.]. Разом із тим декілька суден носили умовні назви на кшталт «Мазепа» (пароплав «Николай») або «Гетьман» (пароплав «Одесса»).

Однак помітної ролі в діяльності організації чорноморських моряків, де провід вели меншовики М. Адамович і О. Яковлев, анархісти все ж не грали. До того ж і самі керівники Закордонного Центру вживали заходи, щоб обмежити вплив неонародників на матросів. Наприклад, анархісту М. Окуневу в серпні 1912 р. керівники СЧМ заборонили відвідувати організаційні збори команд торговельного флоту в Константинополі, вирішивши таким чином «позбавити Спілку усіляких прийшлих анархістів» [17, ф. 385, оп. 1, спр. 2804, арк. 46]. Своєю чергою, коли О. Лаврушин влітку 1912 р. звернувся до М. Адамовича із пропозицією надрукувати на шпальтах газети «Моряк» відозву від імені одеських анархістів, йому в цьому було відмовлено. Таку ж негативну відповідь отримав Лаврушин від Закордонного Центру і на прохання виділити гроші, щоб влаштувати в Одесі друкарню анархістів [17, ф. 276, оп.1, спр. 394, арк. 19]. Крім того, керівники Закордонного Центру наполегливо роз'яснювали судновим коман-дам, що «шлях експропріацій», на який штовхали моряків анархісти, це ніщо інше як «шляхетний грабунок із високою метою».

Зрештою посилена пропаганда соціал-демократів серед матросів, поширення літератури РСДРП серед команд торговельного флоту басейну дали свій результат. Як наголошував в одному з листів до редакції віденської «Правди» (головний редактор Л. Д. Троцький) у жовтні 1912 р. М. Адамович, «становище покращилося, тому що частина моряків, які мріяли про терор, приходять до думки щодо необхідності тривалої і наполегливої організаційної роботи» [5, спр. 2866, арк. 4 зв.]. Ще в одному зі своїх листів керівник Спілки чорноморських моряків відзначав, що йому таки вдалося переконати матросів відмовитися від планів здійснення терористичних дій, підкресливши при цьому, що майбутній страйк у морському транспорті басейну «треба провести без насильства» [17, ф. 1152, оп. 1, спр. 286, арк. 10]. Про зміну в настроях судноробітників, які до того часу стояли на позиціях анархістів, свідчили і резолюції, ухвалені екіпажами низки торговельних суден. Так, команда пароплаву «Моряк» у резолюції від 1 серпня 1912 р. висловила довіру М. Адамовичу та О. Д. Яковлеву, поділяючи їхні «погляди на необхідність ґрунтовної і наполегливої підготовчої роботи та вважаючи, що шлях терору, на якій тов. Борей (псевдонім О. Лаврушина. – О. Ш.) і анархісти намагаються увести команди є шлях вкрай не виправданого ризику, що може лише спричинити розгром організації та непотрібні жертви». А матроси пароплаву «Чатыр-Даг» наголосили, що «анархістам вони не надають будь-якого значення» [17, ф. 385, оп. 1, спр. 2804, т. 2, арк. 79].

На заваді у здійсненні анархістами їх планів стали також масові арешти, проведені поліцією серед членів Спілки чорноморських моряків навесні 1913 р. Адже останні торкнулися і прибічників анархістської ідеології. Зрештою, на початку червня 1913 р. царською охороною було організовано доставку арештованого керівника нелегальної матроської організації – М. Адамовича, а також анархістів О. Мирського і О. Одоєвського (Маслова) з-за кордону до Росії. Перевозили їх з Олександрії до Одеси на пароплаві «Імператор Николай II», гранично посиливши заходи безпеки, «в ручних та нижних кайданах». Згодом, за вироком суду, який відбувався в Одесі восени 1914 р., чимало моряків, які дотримувалися анархістських поглядів, зазнали різного роду покарань. Так, матрос О. Лаврушин отримав чотири роки каторжних робіт, а О. Мирського було відправлено на тривалий строк у заслання. Після цього діяльність анархістів у середовищі торговельних моряків басейну остаточно зійшла нанівець.

У підсумку зазначимо, що в період першої демократичної революції серед матросів комерційного флоту Півдня України найбільш активно діяли представники анархістів-синдикалістів Одеси, тоді як в часи столипінської реакції та в роки нового революційного піднесення в цьому плані більш виділялися анархісти-комуністи. При цьому практична діяльність анархістів серед команд цивільного флоту реалізовувалась у двох напрямках: по-перше, це бойова робота, по-друге – агітаційно-пропагандистська. Наслідком діяльності різних течій анархістів серед екіпажів комерційних суден басейну на початку ХХ ст. було захоплення деякої частини судноробітників досить радикальними поглядами та формування в них конфронтаційного мислення, залучення матросів до участі в політичних виступах, а також в актах економічного тероризму в 1906–1907 рр. Але популярність анархістів серед команд торговельного флоту басейну все ж була швидкоплинною. Тож у міжреволюційний час їх вплив на судноробітників Чорного моря мав обмежений характер. Відповідно спрямувати моряків на якісь масштабні виступи та радикальні дії анархістам у цей час так і не вдалося.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Анархисты: Документы и материалы. 1883–1935 гг.: в 2 т. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – Т. 1. 1883–1916 гг. – 704 с.
2. Буревестник. Орган российских анархистов-коммунистов. Париж. – 1908, 1909.
3. **Врадій Є. А.** Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905–1910 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «історія України» / Є. А. Владій. – Дніпропетровськ, 2011. – 20 с.
4. **Гейфман А.** Революционный террор в России, 1894–1917 / А. Гейфман; пер. с англ. Е. Дорман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.

5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313, оп. 2.
6. **Жуков А. Ф.** Индивидуальный террор в тактике мелкобуржуазных партий в первой российской революции / А. Ф. Жуков // Непролетарские партии России в трех революциях: сб. статей / А. Ф. Жуков; отв. ред. К. В. Гусев. – М.: Наука, 1989. – С. 138-144.
7. **Кривенький В. В.** Анархо-синдикалисты / В. В. Кривенький // Отечественная история: энциклопедия: в 5 т. – М.: РОССПЭН, 1994. – Т. 1. – С. 78.
8. **Лебеденко О. М.** Анархісти на Україні в 1903–1908 рр. / О. М. Лебеденко // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 36-43.
9. **Лебеденко О. М.** История анархизма в Украине (кон. XIX – нач. XX в.в.) / О. М. Лебеденко. – Киев: Ин-т истории Украины НАНУ, 1995. – 192 с.
10. **Новомирский Д. И.** Анархическое движение в Одессе / Д. И. Новомирский // Очерки истории анархического движения в России: сб. статей под. ред. Ал. Борового. – М.: Голос труда, 1926. – С. 246-278.
11. Одесские новости. Одесса. – 1906.
12. Рада. Газета політична, економічна і літературна. Київ. – 1906, 1913.
13. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге.
14. **Савченко В. А.** Діяльність анархістів-синдикалістів серед одеських моряків (1906–1913 рр.) / В. А. Савченко // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 174-183.
15. **Савченко В. А.** Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр.: історичний аспект та політична практика: монографія / В. А. Савченко. – Київ: ПФ «Фоліант», 2017. – 444 с.
16. **Світленко С. І.** Зародження анархістського руху в Катеринославі / С. І. Світленко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – 2006. – № 14. – С. 47-52.
17. Центральний державний історичний архів України (м. Київ).
18. **Шляхов О. Б.** Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: моногр. / О. Б. Шляхов. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2003. – 366 с.
19. **Шляхов О. Б.** Анархісти та моряки торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну на початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Грані. – 2017. – № 7. – С. 5-14.
20. **Яковлев А. Д.** Борьба за «Регистрацию» / А. Д. Яковлев. – М.: Изд-во Всесоюз. об-ва политкагоржан и сс.- поселенцев, 1929. – 71 с.

Надійшла до редкол.: 17. 10. 2017

О. О. Бобринський як лідер Об'єднаного дворянства

Чернікова Н. С.

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Проаналізовано функціонування всеросійської дворянської суспільно-політичної організації Об'єднаного дворянства під головуванням графа О. О. Бобринського; окреслено його роль у розробці організаційних засад та координуванні напрямків її діяльності протягом 1906–1912 рр.

Ключові слова: О. О. Бобринський; З'їзд уповноважених дворянських громад; Об'єднане дворянство; аграрна реформа; місцеве управління

Проанализировано функционирование всероссийской дворянской общественно-политической организации Объединенного дворянства под председательством графа А. А. Бобринского; очерчена его роль в разработке организационных основ и координации направлений ее деятельности на протяжении 1906–1912 гг.

Ключевые слова: А. А. Бобринский; Съезд уполномоченных дворянских обществ; Объединенное дворянство; аграрная реформа; местное управление

The article considers the functioning of the All-Russian noble socio-political organization of the United nobility under the chairmanship of Count O. Bobrynskiy; is defined his role in the development of organizational principles and coordination of its activities during 1906–1912.

The revolutionary events of 1905, the formation of parliamentarism in Russia actualized in the aristocratic environment the question of creating a strong cell to protect the rights of the class. In 1906, at the initiative of the conservative nobility leaders, the Congress of Authorized Aristocratic Communities – the All-Russian noble organization – was organized. Count O. Bobrynskiy was the Chairman of the United Nobility (the UN) from 1906 to 1912. As a leader, he managed to focus in the hands of the UN leadership – the Permanent Council – significant powers to overcome the disunity of provincial leaders, unite the nobility to develop their own political strategy. O. Bobrynskiy, on behalf of the UN, supported the First Duma dissolution and made efforts to develop a new draft electoral law, that assumed the formation of a powerful noble and landowning representation in the parliament. With the support of the UN, the government of P. Stolypin carried out the famous «Third-June coup» of 1907 and the introduction of a new electoral law based on a noble project. As a result, the leaders of the UN, including O. Bobrynskiy, received the desired leverage of political influence on state policy through the parliamentary structures of power.

The direction of O. Bobrynskiy's (and the UN in general) activities in 1907–1911 was due to political dissonance with P. Stolypin through a government project of local government reforms, which greatly restricted the rights and privileges of the local nobility. Thus, their new political tactics envisaged the elaboration of a common line of political behavior for its defending by noble representatives in the Duma. As a result, the government reform of local government was failed.

Keywords: O. O. Bobrynskiy; The Congress of authorized noble communities; the United nobility; agrarian reform; local governance

Сучасна Україна переживає складний період формування демократичної правової держави, що характеризується різноманіттям політичних партій та угруповань, становленням різних політичних сил та ідеологій в умовах загострення соціальних проблем в українському суспільстві. У зв'язку із цим неocenним є історичний досвід дослідження такого ж складного й суперечливого періоду в історії Російської імперії, як перше десятиліття ХХ століття: час становлення російського парламентаризму, протиборства різноманітних політичних і соціальних сил із метою участі у політичному житті та проведення державного реформування. На особливу увагу заслугоує дослідження діяльності О. Бобринського як ідейного та організаційного лідера Об'єднаного дворянства – суспільно-політичної організації, що здійснювала вплив на напрямки внутрішньої політики Російської імперії.

На сучасному етапі комплексне дослідження історії функціонування Об'єднаного дворянства залишається відкритою дослідницькою проблемою. Процеси політизації помісного дворянства крізь призму трансформації соціальної поведінки стану на початку ХХ ст. знайшли відображення у дисертації російської дослідниці К. Барінової [3]. Стаття А. П. Бородіна [4] присвячена з'ясуванню місця ОД у проведенні аграрної реформи. У монографіях радянських істориків – А. Я. Авреха [1; 2], В. С. Дякіна [8], Ю. Б. Соловйова [20; 21] функціонування З'їзду УДГ періоду головування О. Бобринського розглянуто в контексті взаємовідносин самодержавства, уряду та дворянства в цілому. Суспільно-політичній діяльності графа присвячено дисертаційне дослідження Н. С. Чернікової [23].

У статті використані архівні матеріали – промови, проекти О. Бобринського [9; 10; 11; 19], його щоденникові записи [6], публікації періодичних видань [5], що окреслюють його діяльність в ОД. Значна увага приділена аналізу протоколів засідань З'їзду УДГ [13; 14], установчих документів [18; 22] та постанов Постійної ради [7; 15; 16; 17] періоду головування О. Бобринського.

Революційні події 1905 р., скликання парламенту за булігінським проектом актуалізували в дворянському середовищі питання про необхідність створення міцного осередку з метою захисту станових прав. Наприкінці квітня 1906 р. О. Бобринський та інші політично активні представники консервативного дворянства – К. Ф. Головін, С. С. Бехтєєв, О. О. Кірсєєв, В. І. Гурко, С. Ф. Шаратов, О. С. Стишинський – взяли участь у роботі Підготовчої комісії

з питань скликання нової всеросійської дворянської організації [13, с. 27]. За задумом організаторів, проєктований З'їзд уповноважених дворянських громад (далі – УДГ) мав стати провідним осередком консервативного табору із вироблення лінії політичної поведінки. Після визначення учасниками кола основних завдань майбутньої організації були утворені відповідні комісії; О. Бобринський увійшов відразу до двох – політичної та зі складання імператорської адреси [13, с. 31, 32].

Завдяки злагодженій діяльності організаторів вже 21 травня 1906 р. у Санкт-Петербурзі був скликаний I з'їзд УДГ за участю 114 представників від 29 дворянських громад, що отримав у сучасників назву Об'єднане дворянство (далі – ОД). О. Бобринський та інші члени підготовчих комісій, найбільш відомі дворянські діячі й сановники з урядових кіл, губернські й повітові проводирі були запрошені з правом дорадчого голосу [13, с. 44-46]. Вже на першому засіданні О. Бобринський був обраний головою ОД: його кандидатура була підтримана голосами 24 губерній, тоді як інші кандидати, відомі дворянські проводирі князь П. М. Трубецької і В. В. Гудович, отримали лише 3 і 1 голос відповідно. Результати голосування стали дещо несподіваними, але об'єктивно обґрунтованими; делегати закидали губернським проводирям бездіяльність напередодні скликання. Дійсно, П. Трубецької, побоюючись звинувачень у зазіханні на царські повноваження і порушення статусу дворянських громад, затягував зі скликанням з'їзду. В. Гудовичу ж нічого не залишалось, як відзначити, що якщо можна було вибрати когось із запрошених, то лише графа О. Бобринського [13, с. 44].

Першочерговим питанням, винесеним О. Бобринським на порядок денний, стало обговорення проєкту статуту організації, що проходило в умовах активної дискусії. Частина делегатів виступала проти втручання в урядову політику, тому негативно сприйняла формулювання мети З'їзду УДГ: об'єднання дворянства «для обговорення і проведення в життя питань інтересу загальнодержавного, а звідси і станового» [13, с. 56]. До того ж губернські проводирі дворянства побоювалися втратити авторитетність і лідерство в місцевих дворянських громадах, що викликало заперечення О. Бобринського. На засіданні від 23 травня 1906 р. він відзначив: «Авторитетність не може виражатися групою осіб: вона належить усьому стану дворян, що обрали цю групу, і, якщо ми надамо їм особисту відповідальність, буде втрачена всяка сила авторитетності»

[13, с. 56]. Проте вже на II з'їзді Олексій Олександрович здійснив крок назустріч дворянським ватажкам. Він пояснив, що попередня редакція статуту була викликана неприйняттям частиною губернських проводирів ідеї об'єднання дворянства і запропонував внести поправку, за якою вони отримували право дорадчого голосу [13, с. 252-253].

Зазначимо, що статут ОД закріплював за О. Бобринським як головою значне коло повноважень. До його компетенції входило введення поголівного балотування при розгляді другорядних питань, не вдаючись до основної системи голосування по губерніях; висвітлення в пресі лише тих постанов, які він особисто вважав за потрібне; запрошення компетентних осіб при розгляді певних питань без права голосу. До того ж він автоматично очолював і виконавчий орган – Постійну раду, члени якої займалася підготовкою доповідей напередодні з'їздів, тобто фактично визначали та координували спрямованість організації. За часів головування О. Бобринського з'їзди скликалися Постійною радою щороку (прецедент – II позачерговий з'їзд). До кола обов'язків керівництва також входили зносини з дворянськими громадами, урядовими колами. Про результати роботи ОД голова доповідав Миколі II особисто [18, с. 147].

Зосередження в руках голови ОД та членів Постійної ради значних повноважень, політичний характер організації неодноразово викликали протидію дворянських делегатів. Наприклад, представник Псковського дворянства О. М. Брянчанинов на засіданні 20 березня 1907 р. заявив, що не вважає за можливе брати участь у виробленні рішень із політичних і загальнодержавних питань. Він засудив дії О. Бобринського, вважаючи, що об'єднання дворянства можливе не на політичному, а на суто корпоративному ґрунті [16, с. 522-523]. Це спонукало голову ОД виступити з полум'яною промовою, що фактично поставила крапку у дискусії навколо цього питання. Вона була відкрито спрямована проти тих проводирів дворянства, які запевняли, що дворянство як стан є явище віджите, а діяльність Постійної ради «принижує гідність» зборів губернських проводирів і депутатів дворянства та зводить призначення губернського проводира нанівець [13, с. 341].

О. Бобринський відзначив, що проводирі виступали проти самостійності дій ОД та його керівництва й відстоювали ідею перетворення останніх на бюро для підготовки доповідей на губернські дворянські збори [13, с. 342]. На його думку, коло завдань, що мали вирішувати збори проводирів і депутатів, мало

локальний характер і обмежувалось суто нестатками певної губернії, тому в справі загального єднання й інтересів російського дворянства про депутатські збори не могло бути і мови. Він справедливо закидав проводирям відсутність єдності, що унеможливило перетворення останніх на осередки дворянських об'єднань. Єдиною можливою поступкою граф вважав зміну керівного складу ОД і категорично висловився проти зменшення повноважень Постійної ради, в яких вбачав запоруку ефективної діяльності організації. «На шлях примирення ми згодні, – говорив він, – але ... об'єднання не є колінопреклоніння!» [13, с. 343]. Тож О. Бобринському вдалось відстояти політичну спрямованість та означені у статуті повноваження керівництва ОД, що остаточно був затверджений учасниками та Міністерством внутрішніх справ у 1907 р. [22].

Першочерговим практичним завданням І з'їзду УДГ О. Бобринський вважав затвердження учасниками проекту аграрної реформи, розробленої Постійною радою, з подальшим втіленням в урядовій політиці Росії. Зазначимо, що проведення комплексного аграрного реформування з урахуванням нових суспільно-політичних та економічних реалій становило одну з найважливіших потреб селянства й помісного дворянства – як двох земельних станів Росії. Урядовий законопроект про «примусове відчуження» частини поміщицьких земель на користь селян, запропонований у 1905 р. М. М. Кутлером, викликав невдоволення О. Бобринського та частини помісного дворянства: «Тепер бажать в особи, яка купила землю на трудові заощадження, – говорив він, – насильно відняти частину... і віддати її сусіду-селянину» [19, арк. 6-7].

Обговорення внесеного О. Бобринським на порядок денний проекту аграрної реформи відбувалось в умовах палкої дискусії: у зв'язку з новим спалахом селянських виступів навесні 1906 р. частина дворян була налаштована на підтримку урядової пропозиції. Проте голова з'їзду закликав присутніх до непохитності у відстоюванні дворянських прав на земельну власність та виступив із категоричним осудом примусового відчуження землі. На його думку, відновлення міцних економічних та соціокультурних зв'язків із селянством було можливе лише на приватновласницькому ґрунті [13, с. 97-98]. Він закликав від імені дворянського стану вказати уряду альтернативні шляхи вирішення аграрного питання й запевняв в ефективності такого способу впливу на правлячі кола з боку панівного стану держави [1, с. 34].

У проекті Постійної ради пропонувалось два основні шляхи поліпшення економічного становища селян. По-перше, вихід вбачався у використанні інтенсивних методів господарювання на селі, запровадженні раціонального використання наявної надільної площі в населених пунктах. Інтенсифікація передбачала використання багатопільної землеробської системи з глибокою обробкою ґрунту і широким застосуванням добрив, а також перехід від общинної до особистої власності і хутірської системи та розселення великих сіл [15, с. 152]. По-друге, проблему малоземельних регіонів Росії пропонувалось вирішити шляхом упровадження протекціоністської політики щодо переселення та купівлі приватної землі. Предметом особливої турботи держави мало стати підвищення купівельної спроможності селян шляхом надання позики в Селянському банку для викупу власних наділів або придбання угідь у межах Європейської Росії, сприяння бажаним переселитися на вільні казенні землі [15, с. 152]. У результаті О. Бобринському вдалося схилити більшість делегатів до схвалення запропонованої аграрної програми, що у подальшому була надана на розгляд дворянських зборів, уряду П. А. Столипіна та царю. У доповіді Миколі II О. Бобринський виклав основні засади проекту та обґрунтував її доцільність. Право власності на землю він називав підґрунтям сільськогосподарського прогресу та самодержавного устрою в цілому, застерігаючи про потенційну загрозу переходу до соціалістичного ладу у випадку його руйнації [15, с. 149; 136, с. 138]. Олексій Олександрович переконував у неспроможності політики примусового відчуження припинити селянські заворушення і стабілізувати таким чином ситуацію в країні. Коли приватновласницька земля буде поділена, стверджував він, розпочнеться міжособна війна через зрівняння надільної землі, і примусове відчуження не тільки не зменшить революційність селян, а навпаки, «розпалить пристрасті» [15, с. 151].

Політична тактика О. Бобринського у практичному впровадженні програми аграрної реформи полягала в отриманні підтримки царя, а відтак – здобуття вагомого аргументу впливу на урядові кола. Між ним та прем'єром П. Столипіним були означені межі політичного співробітництва, що полягали у цілковитій підтримці з боку ОД урядового курсу у випадку легітимізації дворянського проекту та домінування «бажаних» представників в урядових структурах. Усвідомлюючи потенційну протидію проведенню запропонованої аграрної реформи з боку інших політичних сил, так і частини селянства, О. Бобринський закликав Миколу II та П. Столипіна до її упро-

вадження у надзвичайному порядку (за ст. 87 Основних законів) [17, с. 137-138]. «В усьому світі – стверджував він, – перехід селян до поліпшених систем господарювання відбувався при сильному тиску зверху» [15, с. 151]. Як результат, ключові пункти програми лягли в основу столипінського курсу в модернізації сільськогосподарського сектору; видання Указу від 9 листопада 1906 р., за яким запроваджувався інститут приватної власності для селян [12], став справжньою політичною перемогою для ОД.

Натхненний першими кроками до співробітництва з П. Столипіним, О. Бобринський виконав зобов'язання щодо підтримки урядової політики. Вже у грудні 1906 р. Постійна рада підготувала доповідь «Про заходи щодо забезпечення особистої і майнової безпеки в селах», де пропонувалось упровадження кримінальної і майнової відповідальності для селян з метою припинення заворушень [7]. «Якби селяни знали, що головних винуватців чекає суворого кара, а всіх учасників – обов'язок компенсувати збитки потерпілим, – підсумовували члени Постійної ради, – то ... нікого було б карати..., тому що розгрома припинилися б самі собою» [7, с. 265].

Запровадження П. Столипіним каральної політики спричинило конфлікт між законодавчою та виконавчою гілками влади. Керівництво Постійної ради відкрито зайняло проурядову позицію: О. Бобринський підтримав розпуск Думи першого скликання, гарантуючи при цьому практичну допомогу у розробці нового проекту виборчого законодавства. З цією метою в середині листопада 1906 р. в екстреному порядку був скликаний II з'їзд УДГ, на який прибули представники дворянства від 31 губернії. У представленій на засіданні доповіді про роботу Постійної ради головуєчий О. Бобринський окреслив мету засідання: «... Негайно висловити власний погляд на виборчий закон, а також об'єднатися для впливу на майбутні вибори в Держдуму» [7, с. 260]. На чергові докори щодо втручання в урядову політику він упевнено зазначив: «Завдання Постійної ради – критика закону (булігінського. – Прим. моя. – Ч. Н.), а уряду – його вирішення» [13, с. 200-201].

На момент скликання більшість делегатів схилились до застосування станового принципу у виборчому законодавстві, проте О. Бобринський вніс на розгляд станово-групову схему, підгрунтя якої становило виділення чотирьох груп виборців: селян, великих землевласників, дрібних землевласників і представників міст. У повітах передбачалося виділити особливу групу з дрібних землевласників, в губерніях зрівняти права селян з іншими верствами на-

селення, а вакантні мандати розподілити між депутатами, обраними із загальної маси виборців [13, с. 214]. Таким чином, проект, спрямований на формування у Думі потужного дворянсько-землевласницького представництва, був підтриманий переважною більшістю учасників (16 губерній з 21) та наданий царю й уряду [13, с. 215]. Знову ж таки, за підтримки ОД уряд П. Столипіна здійснив відомий «третьочервневий переворот» 1907 р., за яким був введений новий виборчий закон на основі дворянського проекту, а представники ОД, у тому числі й О. Бобринський, отримали бажані важелі політичного впливу на державну політику через парламентські структури влади.

Після отриманих політичних перемог О. Бобринський сподівався на подальшу співпрацю з П. Столипіним у заданому напрямку: розробка законопроектів З'їздом УДГ та легітимізація з боку уряду. Він покладав на прем'єра великі надії, хоча і не належав до кола його затятих шанувальників. Проте характер діяльності О. Бобринського та ОД в цілому у 1907–1911 рр. був обумовлений політичним дисонансом із П. Столипіним, що знайшов відображення у спрямованості засідань та розходженні між постановами організації та урядовим курсом. Ще в середині березня 1907 р., напередодні скликання III з'їзду УДГ, О. Бобринський довідався про підготовку урядового проекту місцевої реформи і звернувся до прем'єра із проханням надати проект Постійній раді для ознайомлення. Фактично передбачалося, що на засіданнях будуть внесені корективи з метою «попередження сумних для дворянства результатів» [8, с. 317]. Однак П. Столипін не побажав віддати і це питання на розсуд дворянства, хоча й дозволив його обговорення на з'їзді. Тож із початком роботи з'їзду УДГ за пропозицією О. Бобринського була обрана комісія у складі 28 осіб для відпрацювання способів ознайомлення із законопроектом і його обговорення. «Комісія повинна з'ясувати, власне, – говорив він, – що нам можливо зробити в дійсну критичну хвилину» [13, с. 299-300].

Протидія новому законопроекту з боку дворянства була цілком зрозумілою, виходячи з його змісту. Його підґрунтя становила ліквідація станового управління і створення ланцюга безстанових організацій – сільських, волосних, дільничних, повітових і губернських за майновим принципом [8, с. 38-39]. До складу волості мали увійти не тільки селянські, але й поміщицькі землі, на які відповідно перекладалася частина волосних грошових повинностей. Зберігаючи за повітовим проводирем головування в земських зборах і землевпорядній комісії, піклування над народними училищами і завідування становими дворянськими справами, інші функції

перекладалися на посадову особу з такими повноваженнями, якими володів губернатор у масштабі губернії [8, с. 40]. Звідси у заключних постановах III з'їзду УДГ та, відповідно, доповіді О. Бобринського Миколі II висловлювалося невдоволення передачею проекту на обговорення радою у справах місцевого господарства, а не безпосередньо дворянським і земським зборам. Більше того, урядовий проект був визнаний зазіханням на права дворянства і станове підгрунтя самодержавного устрою в цілому [8, с. 102-103].

Активна протидія ОД, що набувала все більшої політичної ваги, змусила П. Столипіна вдатися до компромісних кроків. Підкреслюючи готовність прислухатися до голосу «панівного стану», він ініціював внесення змін до проекту, що дозволяли зберегти певні привілеї дворянства: ідея сільських громад була відкинута, визначений майновий ценз тощо. Проте на IV з'їзді УДГ, що проходив 9-16 березня 1908 р., проект місцевої реформи був підданий справжньому ostrakізму. О. Бобринський скеровував увагу учасників на питанні безкомпромісного захисту станового принципу і повноважень повітових проводирів дворянства, збереження панівних позицій на селі та в системі управління загалом [13, с. 779-797]. У заключній постанові реформа місцевого управління оголошувалась небажаною, недоцільною і навіть шкідливою, а усунення станових привілеїв дворянства – несумісним із «...турботою про збереження і розвиток монархічного початку» [13, с. 797].

Результати V з'їзду УДГ (17-23 лютого 1909 р.) засвідчили, що ані керівництво, ані учасники не збиралися йти на поступки у питанні місцевого реформування. За пропозицією О. Бобринського на з'їзді відбулось обговорення пакету урядових законопроектів та визначена тактика політичної боротьби представників ОД в парламенті. Учасники підтвердили свою непохитність у відстоюванні прийнятої на тогорічному зібранні платформи. Тож доповідь К. Головіна із викладенням основних засад проекту адміністративної реформи, за висловом О. Бобринського, наочно продемонструвала її недоліки та практичну непристосованість [9, арк. 41]. Найбільш важливим моментом проекту було призначення на посаду голови повіту урядового чиновника замість обраного місцевим дворянством повітового проводиря, що підсилювало самостійність бюрократичного апарату. В тому ж напрямку передбачалася заміна земського начальника-дворянина на дільничного начальника без станового цензу [8, с. 41]. Делегати з'їзду висловили неприпустимість об'єднання в одній особі посади начальника повіту і про-

водиря дворянства, що, на їхню думку, робило останнього залежним від місцевої адміністрації [8, с. 133].

Серед основних перешкод реформи, спрямованій на усунення станових засад, О. Бобринський відзначив розбіжність між сільською поземельною общиною та сільською громадою, неможливість трансформації землеробських селищ у всестанові й звідси – набуття проектованого МВС вигляду міського устрою. Він застерігав, що введення всестанової волості із залученням виборних осіб із правом використання волосного бюджету може призвести до створення нових осередків революційної агітації із залученням місцевого населення. Граф переконував присутніх, що можливість вплинути на загальнодержавні вибори стане могутньою принадою для лівих партій з метою зосередження влади над волосними зборами у своїх руках. «Якщо уряд має на увазі усунути в майбутньому всяку можливість обрання розумної Держдуми і консервативних земств, то запропонована реформа волостей є відмінним засобом досягнення такої мети», – резюмував він [9, арк. 41зв. – 42].

Відзначимо, що радикальна опозиція ОД урядовому курсу у 1907–1911 рр. значною мірою зумовлювалась підтримкою царя. Під час чергової доповіді царю у березні 1909 р. О. Бобринський, запевняючи у непохитності дворянських позицій щодо реформи місцевого врядування, закликав не квапитися з її проведенням. Із метою психологічного тиску на Миколу II він інкримінував проекту обмеження прав верховної влади. У результаті цар пообіцяв не применшувати права повітових проводирів, а протидія повітській реформі, за твердженням графа, була зустрінута ним співчутливо [5, с. 2; 8, с. 134-135].

Чергові засідання ОД у 1910–1911 рр. проходили в атмосфері антиурядових політичних настроїв; лідер чорносотенців М. Є. Марков заявив, що діяльність дворянських з'їздів «є плодом недовіри уряду» [8, с. 215]. Так, під час роботи VI з'їзду навесні 1910 р. О. Бобринський повідомив присутніх про рішення думської Комісії з народної освіти передати головування проводирів дворянства у повітових училищних радах обраним земськими зборами особам. Заздалегідь передбачаючи негативну реакцію на цю пропозицію, він порушив питання, чи вважає дворянство головування своїм корінним правом [14, с. 362]. На засіданні від 16 березня О. Бобринський виступив за поновлення статті в проекті губернської реформи про необхідність губернатора рахуватися з думкою проводиря дворянства та його визнання «першим у губернії охоронцем недоторканності верховних прав самодержавства» [4, с. 404-405].

Таким чином, в умовах політичного протистояння з урядом П. Столипіна відбулась трансформація політичної тактики О. Бобринського, а призначення з'їздів УДГ здебільшого полягало у виробленні спільної лінії політичної поведінки його представників у парламенті. Показовим у ефективності використання даної форми політичної боротьби слугував провал урядової реформи місцевого управління.

Отже, суспільно-політична діяльність О. Бобринського у 1906–1912 рр. була зосереджена на керівництві З'їздом УДГ. Вдале організаційне оформлення, чітке визначення мети та першочергових завдань, особистісний склад, зосередження в руках керівництва широкого кола повноважень обумовили практичну ефективність та вплив ОД на внутрішню політику Російської імперії. Ключові пункти проектів, розроблених під головуванням О. Бобринського, стали підґрунтям відомої столипінської аграрної реформи та «третьочервненого перевороту». Вироблення спільної політичної платформи щодо урядових проектів місцевого реформування призвело до їх провалу в парламенті. За часів головування О. Бобринського ОД набуло значної політичної ваги та фактично стало «кузницею кадрів» для провідних діячів, що перенесли свій політичний потенціал до законодавчих та виконавчих органів влади.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Аврех А. Я.** Аграрный вопрос в III Думе / А. Я. Аврех // Исторические записки / отв. ред. А. Л. Сидоров. – Т. 62. – М.: изд. АН СССР, 1958. – С. 1-57.
2. **Аврех А. Я.** П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.
3. **Барінова Е. П.** Власть и поместное дворянство в России в начале XX в. : дисс. ... доктора ист. наук: 07.00.02 / Е. П. Барінова. – Самара, 2003. – 409 с.
4. **Бородин А. П.** Объединенное дворянство и аграрная реформа / А. П. Бородин // Вопросы истории. – 1993. – № 3. – С. 87-109.
5. В Совете объединенного дворянства // Речь. – 17. 03. 1909. – № 74. – С. 2.
6. Дневники Бобринского А. А. с записями о текущих событиях общественно-политической жизни России : в 3 тетр. / 20.09.1910–02.04.1911 г. // Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 1412. – Оп. 8. – Д. 294. – 40 л.
7. Доклад Совета Объединенных дворянских обществ о мерах к обеспечению личной и имущественной безопасности в деревнях // Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг.: в 3 т. / [сост. А. П. Корелин]. – Т. 1 : 1906–1908 гг. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – С. 260-271.
8. **Дякин В. С.** Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. / В. С. Дякин. – Л.: Наука. Ленинград. отд-е, 1978. – 246 с.
9. Заметки, записки, проекты решений и прочие документы по делам Объединенного дворянства, написанные рукой Бобринского А. А. / 1907–1916 гг. // РГАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Д. 352. – 80 л.

10. Записка Бобринского А. А. Николаю II-му об отношении крестьянства к революции 1905 г. / Черновик. 1908 г. // РГАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Д. 703. – 13 л.
11. Наброски речей, заметки, записки, выписки, сделанные рукой Бобринского А. А. по вопросам экономики, с/х, политики, культуры и истории России / Черновики. Т. 1. 1870–1916 гг. // РГАДА. – Ф. 1412. – Оп. 8. – Д. 234. – 120 л.
12. О дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающихся крестьянского землевладения и землепользования (Указ от 9 ноября 1906 г.) // Государственная дума в России (в документах и материалах) / сост. Ф. И. Калинычев. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – С. 274–280.
13. Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских обществ. 1906–1916 гг.: в 3 т. / [сост. А. П. Корелин]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001–2002. – Т. 1 : 1906–1908 гг. – 2001. – 926 с.
14. Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг. : в 3 т. / [сост. А. П. Корелин]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001–2002. – Т. 2 : 1909–1912 гг. Кн. 1. 1909–1910 гг. – 2001. – 679 с.
15. Основные положения по аграрному вопросу // Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг.: в 3 т. / [сост. А. П. Корелин]. – Т. 1 : 1906–1908 гг. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – С. 149–152.
16. Особое мнение [А. Н. Брянчанинова] (к журналу заседания 20 марта 1907 г.) // Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг.: в 3 т. / [сост. А. П. Корелин]. – Т. 1 : 1906–1908 гг. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – С. 522–523.
17. [Проект всеподданнейшего адреса, подготовленный Постоянным советом] // Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг.: в 3 т. / [сост. А. П. Корелин]. – Т. 1 : 1906–1908 гг. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – С. 137–139.
18. Проект организации периодических Съездов уполномоченных губернских дворянских собраний // Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг. : в 3 т. / [сост. А. П. Корелин]. – Т. 1 : 1906–1908 гг. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – С. 146–147.
19. Речь кандидата в депутаты I Гос. думы Бобринского А. А. (монархиста) своим избирателям по Адмиралтейскому участку с изложением своей программы политических взглядов и убеждений / 1905–1906 гг. // РГАДА. – Ф. 1412. – Оп. 2. – Д. 176. – 39 л.
20. **Соловьев Ю. Б.** Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука. Ленинград. отделение, 1981. – 256 с.
21. **Соловьев Ю. Б.** Самодержавие и дворянство в 1907–1914 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука. Ленинград. отделение, 1990. – 267 с.
22. Устав Съездов уполномоченных Объединенных дворянских обществ // Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг.: в 3 т. / [сост. А. П. Корелин]. – Т. 1 : 1906–1908 гг. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – С. 520–522.
23. **Чернікова Н. С.** Суспільно-політична та державна діяльність графа Олексія Олександровича Бобринського: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Н. С. Чернікова. – Дніпропетровськ: Вид. «Інновація», 2012. – 23 с

Надійшла до редкол.: 12. 03. 2018

Політика царського уряду щодо розвитку залізничного транспорту в Наддніпрянщині у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами галузевої преси)

Перетокін А. Г.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Висвітлено проблему політики царського уряду щодо розвитку залізничного транспорту в Наддніпрянщині у другій половині XIX – на початку XX ст. У дослідженні широко використовуються матеріали галузевої преси.

Ключові слова: політика; царський уряд; залізничний транспорт; розвиток промисловості; Наддніпрянщина; галузева преса

Освещена проблема политики царского правительства относительно развития железнодорожного транспорта в Надднепрянщине во второй половине XIX – в начале XX вв. В исследовании широко используются материалы отраслевой прессы.

Ключевые слова: политика; царское правительство; железнодорожный транспорт; развитие промышленности; Надднепрянщина; отраслевая пресса

After the reform of 1861 the tsarist government tried to provide all the conditions for the Russian empire to become a «European state» having an international status and influencing on international relations. Creation of the railway network was regarded as the most important task. The aim of the article is to analyze the policy of the tsarist government concerning railway building in the Dnieper region of Ukraine in the second half of the 19th century – at the beginning of the 20th century.

To achieve the purpose of our research it is necessary to analyze the actions of the tsarist government concerning railway building in the Dnieper region; to investigate the materials of the branch press on this problem; to study the requirements of the mining businessmen to the government; to analyze the orders of the tsarist government concerning railway building; to regard the relations of the mining businessmen and the tsarist government in this sphere.

The analysis of the materials published in the branch press allowed to come to the conclusion that after the reform of 1861 the Russian empire was behind developed capitalist countries in the railway building. Economic and political situation in the country required the rapid development of the railway network in the empire and first of all in the Dnieper region of Ukraine. This problem was especially important for this region of Ukraine because there was an intensive mining of coal and iron ore deposits in it. The tsarist government supported private companies investing their capitals into railway building and guaranteed benefits for them. The government granted 53 concessions to 43 joint stock companies. Mining engineers and businessmen at their congresses asked government organizations to provide railway with steam locomotives, carriages and water. Branch press published government orders about railway transport. The government was responsible for the development of railway transport in the Dnieper region of Ukraine. The policy of the tsarist government favored the rapid development of the mining and metallurgical branches of industry in the region.

Keywords: policy; tsarist government; railway transport; development of industry; the Dnieper region of Ukraine; branch press

Створення залізничної мережі розглядалося царським урядом як найважливіше завдання після реформи 1861 р. У Російській імперії в пореформені часи існував культ держави і всевладдя бюрократії. В той же час царський уряд намагався зробити все, щоб Росія стала повноцінною «європейською державою», підвищила свій міжнародний статус та вплив на міжнародні відносини [36, с. 9]. Російська імперія значно відставала по залізничному будівництву від розвинених капіталістичних держав. На той час в Російській імперії було побудовано 3,5 тис. верст залізниці, а в Німеччині та Франції в 4 рази більше (по 14 тис. км), в Англії у 6 разів більше (22 тис. км), а в США в 16 разів більше (56 тис. км) [30, с. 95].

Проблема залізничного транспорту в Російській імперії розглядалася в монографії радянської дослідниці А. М. Соловйової [30], в працях українських вчених В. В. Крутікова, В. Д. Мирончука, Ф. Г. Турченка, Г. Ф. Турченко, О. П. Реєнта, І. В. Довжука, О. Б. Шляхова [19; 20; 32; 31; 29; 16; 35; 36] особлива увага приділялася розвитку залізничного транспорту в Наддніпрянщині, але в зазначених дослідженнях при вивченні політики царського уряду щодо залізничного транспорту недостатньо використано матеріали галузевої преси. Галузева преса Наддніпрянщини в той час була не тільки професійно, а й суспільно орієнтованою. В галузевій пресі публікувалися урядові розпорядження, постанови щодо розвитку залізничного транспорту, а також висвітлювалися взаємовідносини гірничопромисловців та царського уряду.

Мета статті – проаналізувати політику царського уряду щодо залізничного транспорту в Наддніпрянщині у другій половині XIX – на початку XX ст. Для цього необхідно виконати наступні завдання: дослідити заходи царського уряду щодо залізничного будівництва в регіоні; проаналізувати малодосліджені матеріали галузевої преси; визначити першочергові завдання, які висували гірничопромисловці перед царським урядом; розглянути розпорядження та циркуляри царського уряду стосовно залізничного транспорту, дослідити взаємовідносини гірничопромисловців з урядом у питаннях залізничного транспорту в Наддніпрянщині.

Вирішення проблеми залізничного будівництва в Наддніпрянщині було обов'язковою передумовою успішної модернізації народного господарства царської Росії. Розвинене індустріальне суспільство не могло існувати без системи комунікацій та транспортних засобів. Залізничний транспорт був головним для забезпечення промислового розвитку в Наддніпрянщині.

Економічна і політична ситуація в країні вимагала швидкого розвитку залізничної мережі в імперії. Особливо гостро ця проблема стояла в Наддніпрянщині, де були багаті родовища корисних копалин, які необхідно було розробляти. Зростав попит на вугілля, залізну руду, треба було задовольнити споживачів і розвивати ринки збуту. Першою залізничною магістраллю в регіоні була Курсько-Харківсько-Азовська залізниця (766 верст), яку відкрили у 1869 р. Ця залізнична магістраль була дуже важливою, тому що вона поєднала промислові райони Харкова та Донбасу з портами Азовського моря. У 1873 р. були злиті Козлово-Воронезька і Воронезько-Ростовська залізниці в одне товариство. Ці перші залізниці на півдні Російської імперії належали «залізничному королю» С. С. Полякову. Перші залізничні магістралі в Наддніпрянщині були не тільки значними споживачами донецького палива, а й розширили ринки збуту антрациту [19, с. 61].

З 60-х рр. XIX ст. царський уряд гарантував приватним компаніям, які вкладали гроші в залізничне будівництво, прибутки не менш як у 5% на основний капітал. Кабінет міністрів розглядав питання будівництва залізниць, визначав особу, якій надати право на спорудження залізної дороги. Кабінет міністрів вивчав пропозиції концесіонерів, знайомився з кошторисом і термінами будівництва. Скарбниця надавала акціонерним товариствам концесії на залізничне будівництво, а також брала на свій рахунок усі можливі збитки і зобов'язувалася реалізовувати облігації компанії в країні і за кордоном. Надання концесій та пільгові умови приваблювали підприємців. У залізничному будівництві брали участь 43 акціонерних компанії, яким уряд надав 53 концесії. Серед найбільш відомих залізничних концесіонерів були С. Поляков, барон К. Унгерн-Штернберг, К. Ф. фон Мекк, П. Г. фон Дервіз і П. Губонін [35, с. 33-34].

На першому з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії, який відбувся у 1874 р. у Таганрозі, голова з'їзду інженер Є. Б. Іваницький надав звіт міністру державного майна. В цьому звіті було піднято питання про спорудження мережі залізниць, необхідних для промислового розвитку регіону [19, с. 61]. У 1875 р. імператор Олександр II затвердив положення Кабінету Міністрів про невідкладне здійснення будівництва Західно-Донецької залізниці, яка буде забезпечувати сполучення Донбасу з Придніпровським регіоном і Кривим Рогом. Західно-Донецька дорога повинна була об'єднати донецьке кам'яне вугілля Донбасу з залізною рудою Криворіжжя і промисловими підприємствами Катеринославщини [26, арк. 51].

Внутрішньополітична і зовнішньополітична ситуація в країні, російсько-турецька війна затримали будівництво Західно-Донецької (Катерининської) магістралі довжиною у 497 верст на декілька років. Катерининська залізниця була відкрита для руху у травні 1884 р. Вона відіграла важливу роль у розвитку вугільної, залізорудної і металургійної галузей промисловості Наддніпрянщини. Про урядове визнання індустріальної цінності Катерининської залізниці та промислового значення регіону свідчить матеріал, який був надрукований у травні 1886 р. у галузевому виданні «Южнорусский горный листок» (далі – ЮРГЛ). В розділі «Місцеві повідомлення» було опубліковано репортаж про пе-ребування імператора з родиною в Катеринославі, під час якого він прийняв депутацію гірничопромисловців Півдня Росії. Царська родина вперше проїхала Катерининською залізницею, для того щоб взяти участь у закладанні доменної печі представниками Брянського товариства. Депутація гірничопромисловців піднесла імператору хліб-сіль на блюди з кам'яної солі з копалень Брянцевського товариства М. М. Летуновського і К°. На блюди у восьми медальйонах були вставлені зразки макіївського кам'яного вугілля, коксу з вугілля Калинської копальні, грушевського антрациту, криворізьких залізних, микитівських ртутних та сурм'яних, есаулівських цинкових та срібно-свинцевих руд. Всі ці зразки демонстрували надзвичайне багатство мінеральних родовищ Наддніпрянщини і підтверджували важливість промислового розвитку регіону для всієї імперії [23, с. 1918].

Спорудження Донецької залізниці (676 верст) почалося в 1877 р., але її будівництво затримувалось через російсько-турецьку війну [27, арк. 15]. З самого початку Донецька залізниця була спроектована як ціла сітка, що відповідало інтересам гірничопромисловців [28, арк. 210]. Донецька залізниця поєднувала Козлово-Воронезько-Ростовську залізницю з Курсько-Харківсько-Азовською, а також мала залізничні гілки до міст Слов'янська, Лисичанська, Бахмута і станції Микитівка. Відкриття Донецької залізниці і спорудження інших важливих залізничних магістралей в Наддніпрянщині сприяло зростанню обсягів видобутку вугілля, яке надходило на внутрішній ринок. Матеріали, які публікувалися в галузевому виданні «Горнозаводской листок» (далі – ГЗЛ), свідчать, що за 10 років з 1888 р. до 1898 р. вивезення донецького вугілля на внутрішній ринок збільшилося у 3,4 разів, а з 1880 р. до 1898 р. – у 7,7 разів [10, с. 3937-3938].

Попит на вугілля зростав на ринку, про що свідчать дані про кількість вагонів, які були задіяні для вивезення вугілля. Дані,

наведені в галузевій пресі, показують, що за 5 років з 1895 р. до 1899 р. необхідна кількість вагонів збільшилась у 1,8 разів, а за 10 років з 1889 р. до 1899 р. кількість вагонів для вивезення вугілля зросла у 2,7 разів [9, с. 3919-3920; 22, с. 579]. Серед споживачів кам'яного вугілля залізниці були на першому місці (35% видобутку), на другому – були металургійні заводи (29 % видобутку) [37, с. 1158-1159].

Зростання видобутку вугілля та попиту на нього викликало певні проблеми. На сторінках галузевої преси неодноразово обговорювалися проблеми, які гальмували розвиток промисловості в Наддніпрянщині, питання залізничного транспорту, стратегічні помилки уряду у вирішенні цих проблем. Серед них особливо важливою була проблема будівництва під'їзних шляхів, тому що заводи найчастіше будувалися поблизу річок, на досить великій відстані від головної залізничної магістралі. Так, наприклад, в статті М. С. Авдакова в галузевому виданні ЮРГЛ зазначається, що чавуноливарні підприємства знаходяться на значній відстані від родовищ кам'яного вугілля та залізної руди. Катеринославські доменні печі будувалися на відстані 250 верст від кам'яновугільних родовищ. Варшавське сталеливарне товариство почало будувати завод у Кам'янському біля Дніпра за 300 верст від кам'яновугільних шахт, а Бельгійське товариство Кокериль вирішило будувати доменні печі у місті Миколаєві за 627 верст від родовищ мінерального палива. Автор публікації звертає увагу підприємців, що для кожного з цих заводів вартість палива буде зростати зі збільшенням відстані заводу від джерел палива [1, с. 1995-1996].

Донецька і Катерининська залізниці не завжди могли узгодити свої дії, що знижувало ефективність доріг і призводило до подорожчання перевезення. Для вдосконалення мережі залізниць Донецького басейну та Катеринославського промислового району в 1890-х рр. було створено багато нових гілок та під'їзних шляхів [17, с. 3673]. При цьому уряд віддавав перевагу казенним залізницям. У 1891 р. держава викупила Курсько-Харківсько-Азовську, а через два роки Донецьку залізницю. До Катерининської залізниці були приєднані донецькі ділянки Ясинувата–Маріуполь, Ясинувата–Хацапетівка, Дебальцевський вузол з лініями, які йшли до Микитівки, Луганська, Зверєво, Варваропілля. До кінця 90-х рр. Катерининська залізниця стала однією з найбільших у Росії, її довжина становила 2166 верст. По всій Росії на одну версту припадало 81 тис. пуд. вантажів, а в південному гірничопромисловому районі – 302 тис. пуд. Постій-

не збільшення вантажопотоку в Наддніпрянщині змусило уряд будувати другу Катерининську дорогу. Довжина другої дороги була 683 версти, вона була прокладена паралельно першій. Нова дорога проходила по території Маріупольського, Бердянського, Мелітопольського й Олександрівського повітів і забезпечувала вихід вантажів із Наддніпрянського промислового району до центральних промислових регіонів імперії і Азовсько-Чорноморських портів [18, с. 4125]. На межі століть начальник Катерининської залізниці О. А. Верховцев на сторінках ГЗЛ розповідав про будівництво нових залізничних гілок: Долгінцево–Нікополь–Олександрівськ–Пологи–Волноваха та ін. [14, с. 4633; 15, с. 6409].

У ГЗЛ наводилися дані про зростання обсягів вантажів на залізницях регіону. Так, наприклад, Курсько-Харківсько-Азовська залізниця у 1888 р. перевозила 26 млн. пуд. кам'яного вугілля, а у 1894 р. – 70 млн. пуд., тобто майже у три рази більше. У 1885 р. Катерининська залізниця разом із Донецькою перевезла 18,8 млн. пуд. кам'яного вугілля, а через десять років у 1895 р. – 127,8 млн. пуд., що у 6,5 разів більше. Всі три залізниці Курсько-Харківсько-Азовська, Катерининська і Донецька разом у 1885 р. перевезли 69,5 млн. пуд. мінерального палива, у 1894 р. – 197,5 млн. пуд., а у 1898 р. – вже 316,2 млн. пуд. За період з 1885 р. до 1898 р. можемо констатувати зростання обсягів перевезення вантажів у 4,5 разів. У 1899 р. було перевезено: мінерального палива 382,8 млн. пуд., залізних руд – 175 млн. пуд., флюсів – 35 млн. пуд, металевих виробів – 75 млн. пуд., солі – 26,4 млн. пуд. У цілому це дорівнювало майже 700 млн. пуд. вантажів [25, с. 3973-3974].

Проблеми з перевезенням все зростаючих обсягів вугілля зумовили створення Тимчасового комітету з перевезення мінерального палива у 1888 р. Члени урядової комісії, яка інспектувала залізниці, задіяні у перевезенні донецького мінерального палива, вирішили, що буде доцільним, щоб комітет діяв відповідно опублікованим правилам перевезення. Він виконував розподільчу та контролюючу функції. Згідно правил до 20-го числа кожного місяця власники копалень та вуглепромисловці повинні були складати списки та надавати заявки на перевезення мінерального палива. Головні споживачі вугілля – залізниці, пароплавства, заводи та інші установи – теж надавали заявки з позначенням обсягів перевезень та станцій призначення. Якщо вуглепромисловці несвоєчасно відмовлялися від заздалегідь замовлених вагонів, то вони повинні були сплачувати штрафи на користь залізниці. А якщо залізниця порушила домовленості, то

вона повинна була сплачувати штрафи відправникам мінерального палива [3, с. 364-365; 2, с. 516]. Очолив комітет відомий гірничопромисловець А. Ф. Мевіус. Раз на місяць він публікував у виданні ГЗЛ статистичні дані про перевезення мінерального палива залізницею.

У 1892 р. було опубліковано розпорядження уряду про продовження дії Тимчасового комітету з урегулювання перевезення донецького кам'яного вугілля на три роки до 1 січня 1895 р. У Комітеті міністрів була заслухана записка міністра шляхів сполучення, в якій було зазначено, що на час дії положення Комітету міністрів дозволялося знімати не більше однієї п'ятнадцятої копійки з кожного пуду мінерального палива, що відправлялося з копалень Донецького басейну, на вирішення проблем залізничного транспорту [8, с. 1065]. У ГЗЛ було опубліковане ще одне урядове розпорядження, яке стосувалося роботи залізниць – циркуляр правлінням залізничних товариств від 19 січня 1891 р., адресований інспекторам та управляючим залізницями. В циркулярі містилися правила маркування бракованих рейок, що свідчило про відповідальне відношення уряду до роботи залізниць та якості перевезення [7, с. 906-907].

На засіданнях з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії неодноразово піднімалися проблеми залізничного транспорту. У 1899 р. відбувся XXIV з'їзд південних гірничопромисловців, Рада з'їзду звернулася до Начальника управління залізниць В. А. М'ясоєдова-Іванова з проханням сприяти спорудженню нових під'їзних гілок і нових залізниць для забезпечення вивезення видобутого мінерального палива. Для вирішення цих проблем Рада з'їзду пропонувала скликати засідання і запросити уповноважених з'їзду. Були направлені телеграми Міністру Фінансів і Начальнику управління залізниць, в яких повідомлялось про нестачу 30 % вагонів, паровозів та про низьку пропускну здатність залізниць [11, с. 4199].

Вугільні кризи, які періодично виникали в Наддніпрянщині, не могли не турбувати вуглепромисловців, залізничне відомство та металургійні заводи. В публікації ГЗЛ за 1900 рік зазначається, що Катерининська та Південно-східна залізниці в той час не могли гарантувати своєчасне перевезення вантажів. Катерининська залізниця не могла забезпечити водою паровози. В цій місцевості були джерела води, але не були побудовані спеціальні споруди для водопостачання. В холодні зими вода замерзала і не могла використовуватися за призначенням, а на Південно-східній залізниці було недостатньо вагонів, під'їзних шляхів і персоналу. В статті підкреслювалось, що ці залізниці заслуговують на особливу увагу, тому що вони здій-

снюють перевезення в районі, багатому на мінеральні поклади. З кожним роком зростала кількість нових металургійних підприємств в регіоні, які забезпечували значні прибутки залізницям. Проблема витрат не розглядалась як актуальна, тому що тільки Катерининська залізниця щорічно давала прибуток 8 млн. крб. Вугільні кризи та проблеми з залізничним транспортом впливали на роботу металургійних підприємств та ускладнювали життя населення регіону, яке використовувало вугілля для отоплювання домівок [12, с. 4117].

Представники царського уряду брали участь у різних нарадах та засіданнях, присвячених проблемам залізничного транспорту в Наддніпрянщині. У галузевому виданні ГЗЛ повідомлялося про участь міністра шляхів сполучення та його замісника у нарадах із гірничопромисловцями південного регіону.

В січні 1900 р. відбулося екстрене засідання Харківського комітету з перевезення мінерального палива, на якому були присутні товариш міністра шляхів сполучення генерал-лейтенант Н. П. Петров, професор мінералогії Харківського університету А. С. Брію, члени Комітету, представники гірничої промисловості, начальники Катерининської, Курсько-Харківсько-Севастопольської, Харківсько-Миколаївської залізниць, начальники служб руху на залізницях. Гостро стояли питання забезпечення залізниць водою, покращення перевезення мінерального палива та інших гірничозаводських вантажів. Повідомлялося, що внаслідок недостатньої кількості вагонів для перевезення мінерального палива на рудниках накопичувалося багато вугілля. Наприклад, на руднику Голубовського товариства виник запас 2 млн. пуд. вугілля, а на руднику Криворізького товариства – 1 млн. пудів вугілля. Представники міністерства шляхів сполучення запевняли, що прикладають всі зусилля, щоб ситуація змінилася на краще. Вони доповідали, що протягом минулого року було виготовлено 2 600 паровозів і 25 тис. вагонів. У лютому того ж року в Департаменті залізничних справ відбулося засідання комісії по спорудженню залізниць в регіоні Донецького басейну. На засіданні комісії були представники урядових закладів, начальник управління залізниць М'ясоєдов-Іванов та представники з'їзду гірничопромисловців А. К. Алчевський, М. С. Авдаков, Є. М. Таскін, А. В. Міненков [13, с. 4177].

Світова промислова-економічна криза вплинула на розвиток галузей важкої промисловості Наддніпрянщини. Скорочувалися обсяги виробництва, відбувалося падіння цін, загострювалися соціальні проблеми. Незважаючи на кризу, царський уряд гарантував замовлення скарбниці на декілька років уперед за незмінними розцінками.

Цієї практики також дотримувався урядовий комітет із розподілу замовлення на рейки, скріплення та рухомий склад для залізниць, який було створено у 1902 р. П'ять металургійних підприємств Наддніпрянщини (Російсько-Бельгійського, Новоросійського, Донецького, Брянського та Південноросійського Дніпровського товариств) одержували до 70 % замовлень. [34, с. 80]. Кам'яновугільна та антрацитова промисловість виявила ознаки покращення у 1903 р. у порівнянні з двома попередніми роками. У 1903 р. видобуток вугілля у Донецькому басейні склав 65 % загальної частки видобутку імперії за той самий рік [33, с. 7010-7013]. Щодо вивезення твердого мінерального палива залізницею із західної частини Донецького басейну, то за даними галузевої преси спостерігалось постійне зростання обсягів його перевезення залізницею у 1901–1903 рр., але відзначалося зменшення споживання мінерального палива металургійними заводами Наддніпрянщини [24, с. 7047-7048].

На початку ХХ ст. царський уряд продовжував приділяти велику увагу проблемам залізничного транспорту Наддніпрянщини. Про це свідчить публікація в галузевому виданні «Горнозаводское дело» (далі – ГЗД). Коли міністр шляхів сполучення, статс-секретар С. В. Рухлов, відвідав Харків, його зустрічав голова Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії М. Ф. фон Дітмар. Міністр заслухав доповідь голови Харківського Комітету по перевезенню вантажів В. А. Гаєвського про стан гірничозаводських вантажів, а також доповідь М. Ф. фон Дітмара про сучасний стан кам'яновугільної промисловості, про видобуток та вивезення залізницею мінерального палива Донецького басейну. М. Ф. фон Дітмар повідомив, що на той час порівняно з минулим роком видобуток вугілля і антрациту збільшився на 125 млн. пуд., а інших видів палива (дров та нафти) надходило недостатньо. Міністр шляхів сполучення повідомив гірничопромисловців про відміну примусової передачі залізницям вугілля, яке надсилається приватним одержувачам, а також для полегшення стану внутрішнього ринку він доповів, що прийняв міри по закупівлі іноземного вугілля [4, с. 7535].

На сторінках ГЗД того ж року були опубліковані дані Департаменту залізничних справ про перевезення вантажів протягом 17 років з 1895 р. до 1911 р. залізничним транспортом імперії. Всі ці роки спостерігалось зростання перевезення вантажів, виключенням є революційний 1905 р. Щодо перевезення кількості пудів на версту залізниці, то аналіз Департаменту свідчить, що за цей період часу відбулося збільшення з 78,9 тис. пуд. до 109,9 тис. пуд. [5, с. 7509]. Згідно даних про стан гірничої та

металургійної промисловості, надрукованих у галузевому виданні ГЗД, у 1913 р. у Наддніпрянщині було видобуто 1268,34 млн. пуд. кам'яного вугілля, 417,26 млн. пуд. залізної руди, вироблено 270,98 млн. пуд. коксу. Серед споживачів твердого мінерального палива залізниці були на першому місці (40,4%), а підприємства, установи, приватні особи – на другому місці (30,5%), металургійні заводи – на третьому місці (17%) [6, с. 10309; 21].

Таким чином, у пореформений час царський уряд розглядав питання залізничного транспорту як найважливіше, тому що Російська імперія значно відставала по залізничному будівництву від розвинених капіталістичних країн. Особливо гостро проблема залізничного транспорту стояла в Наддніпрянщині, де почалося інтенсивне видобування корисних копалин. Царський уряд підтримував приватні компанії, які вкладали гроші в залізничне будівництво і гарантував їм прибутки не менше як у 5% на основний капітал. Уряд надав 53 концесії 43 акціонерним компаніям. Політика уряду сприяла будівництву Курсько-Харківсько-Азовської, Західно-Донецької (Катерининської), Донецької, другої Катерининської залізниць, а також під'їзних шляхів, які були дуже важливі для перевезення мінерального палива в Наддніпрянщині. Для покращення перевезення в регіоні царський уряд створив Тимчасовий комітет із перевезення палива, а під час світової промислово-економічної кризи створив комітет із розподілу на рейки, скріплення та рухомий склад. Гірничопромисловці на своїх з'їздах піднімали питання нестачі паровозів, вагонів, низької пропускної здатності, забезпечення залізниці водою і звертались до урядових установ з проханням допомогти вирішити ці проблеми. Матеріали галузевої преси публікували розпорядження царського уряду, які свідчать, що уряд відповідально ставився до роботи залізничного транспорту та якості перевезення, сприяв збільшенню парку паровозів та вагонів. Політика царського уряду підтримувала розвиток залізничного транспорту в Наддніпрянщині у другій половині XIX ст. та на початку XX ст. Така політика царського уряду сприяла бурхливому розвитку гірничої та металургійної промисловості, модернізації народного господарства в регіоні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Авдаков Н. С.** Где следует строить на юге чугуноплавильные заводы? / Н. С. Авдаков // Южнорусский горный листок (далі – ЮРГЛ). – 1886. – № 148–149. – С. 1996.
2. Горнозаводская промышленность в Екатеринославской губернии // ГЗЛ. – 1889. – № 19. – С. 516–518.

3. Горнозаводская промышленность на Юге России в 1886 г. // ГЗЛ. – 1889. – № 6. – С. 364-365.
4. Горнозаводское дело (далі – ГЗД). – 1913. – № 29. – С. 7535.
5. ГЗД. – 1913. – № 29. – С. 7509.
6. ГЗД. – 1915. – № 3. – С. 10309; № 4. – С. 10329-10333.
7. Горнозаводской листок (далі – ГЗЛ). – 1891. – № 5. – С. 906-907.
8. ГЗЛ. – 1892. – № 17. – С. 1065; № 21. – С. 1101; № 23. – С. 1129.
9. ГЗЛ. – 1899. – № 16. – С. 3919-3920.
10. ГЗЛ. – 1899. – № 17. – С. 3937-3938.
11. ГЗЛ. – 1900. – № 2. – С. 4109.
12. ГЗЛ. – 1900. – № 2. – С. 4117.
13. ГЗЛ. – 1900. – № 5. – С. 4177.
14. ГЗЛ. – 1900. – № 21. – С. 4560-4563; № 23. – С. 4633.
15. ГЗЛ. – 1903. – № 26. – С. 6409.
16. **Довжук І. В.** Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): моногр. / І. В. Довжук. – Луганськ, вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – 364 с.
17. **Злотницький Э. Д.** О постройке новых железных дорог, подъездных путей и ветвей для надобностей южной горной промышленности / Э. Д. Злотницький // ГЗЛ. – 1899. – Приложение к № 3. – С. 3673.
18. **Злотницький Э. О** проектируемом обходном пути параллельно Екатерининской дороге / Э. Злотницький // ГЗЛ. – 1900. – № 3. – С. 4125.
19. **Крутіков В. В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.
20. **Мирончук В. Д.** Історія Катерининської залізниці (остання чверть ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Д. Мирончук. – Дніпропетровськ: [б. и.], 2003. – 51 с.
21. **Могиленский Е. А.** Полвека взаимодействия горнозаводской промышленности и железных дорог в горнопромышленном районе юга России / Е. А. Могиленский. – СПб.: [б. и.], 1913. – 113 с.
22. **Мевюс А.** Недочёты угольной промышленности / А. Мевюс // ГЗЛ. – 1890. – № 1. – С. 579.
23. Местные известия // ЮРГЛ. – 1886. – № 142. – С. 1918.
24. Новая железная дорога и новый каменный уголь // ГЗЛ. – 1904. – № 31. – С. 7047-7048.
25. О современном положении горной и горнозаводской промышленности на юге России // ГЗЛ. – 1899. – № 15. – С. 3903; № 16. – С. 3919; № 18. – С. 3955-3957; № 19. – С. 3973-3974.
26. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі – РГИА). – Ф. 37, оп. 5, спр. 963, арк. 51. Режим доступу: <http://rgia.su/imageViewer/img?url=nouLjclOz8nKztmMmo2WnpPCztmQnZWanIvCzs/Lyc/KyMvL2ZiNkIqPws8=>
27. РГИА. – Ф. 262, оп. 1, спр. 1364, арк. 15. Режим доступу: <http://rgia.su/imageViewer/img?url=nouLjclOz8nKztmMmo2WnpPCztmQnZWanIvCzcjHzc7Mz8jZmI2Qio/Czw=>
28. РГИА. – Ф. 268, оп. 1, спр. 174, арк. 210. Режим доступу: <http://rgia.su/imageViewer/img?url=nouLjclOz8nKztmMmo2WnpPCztmQnZWanIvCzcjHz8nKysvZmI2Qio/Czw=>

29. **Ресент О. П.** Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Ресент. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
30. **Соловьева А. М.** Железнодорожный транспорт в России во второй половине XIX в. / А. М. Соловьева. – М.: Наука, 1975. – 262 с.
31. **Турченко Г. Ф.** Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – 342 с.
32. **Турченко Ф.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція / Ф. Турченко, Г. Турченко. – Київ: Генеза, 2003. – 304 с.
33. Уголь и железо Южной России за последнее трехлетие. Историко-статистический очерк // ГЗЛ. – 1904. – № 30. – С. 7010-7013.
34. **Цукерник А. Л.** Синдикат «Продамет»: историко-экономический очерк. 1902 – июль 1914 г. / А. Л. Цукерник. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 303 с.
35. **Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Б. Шляхов. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.
36. **Шляхов О. Б.** Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.): моногр. / О. Б. Шляхов. – Дніпро: ЛІРА, 2016. – 400 с.
37. ЮРГЛ. – 1884. – № 98-99. – С. 1158-1159.

Надійшла до редкол.: 01.03.2018

УДК 94: [02:351.751.5](477.63)

DOI: 10.15421/23188

Земство Катеринославщини та фільтрація бібліотечних фондів у другій половині XIX – початку XX ст.

Лучка Л. М.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Досліджено роль земства у діяльності шкільних бібліотек та народних читалень. Проаналізовано процес читання за джерелами та змістом. Висвітлено роль влади у комплектуванні фондів та її негативні наслідки.

Ключові слова: Катеринославське земство; бібліотеки; читання; фільтрація фондів

Исследована роль земства в деятельности школьных библиотек и народных читален. Проанализирован процесс чтения по источникам и содержанию. Освещена роль власти в комплектовании фондов и ее негативные последствия.

Ключевые слова: Екатеринославское земство; библиотеки; чтение; фильтрация фондов

In the 19th – the beginning of the 20th centuries open access to school and people's libraries book collections was absent. Statesmen and elective council representatives, supervisors and censors had the right to use books. They also decided the fate of book collections. Elective councils' meeting registers contain interesting information and show material about library development and book collection formation of Katerinoslav province.

On the example of Novomoskovsk elective council meetings of 1912 the role of elective councils' leaders of different ranks in the activity of Katerinoslav libraries is analyzed (reading control and book collection supervision in particular). Actual material reveals the views of local government leaders on spreading knowledge and distribution of educational and popular science literature which was necessary for the province population. The author draws attention to the reverse side of book acquisition – withdrawal and destruction of books and periodicals which did not meet the strict requirements of the tsarist censorship policy. The author reveals the activity of educational libraries of the province; analyzes lists of approved publications in different chronological periods.

The article highlights negative and harmful effects of the authorities' activities in replenishing collections with new literature; analyses children and youth reading. The author reveals the role of ministerial catalogues according to their content and their use when purchasing individual editions. Acquisition of collections of peoples' libraries was an important component in library development of Katerinoslav province but it was limited and depended on empire system authorities.

Keywords: Katerinoslav elective council; libraries; reading; book collection filtering

Бібліотечна справа ґрунтується на різних напрямках суспільної діяльності, що складаються з окремих чинників та умов розвитку кожного історичного періоду. Цензура, утиски, гоніння є негативними діями в цій площині політики царату, що, у свою чергу, обумовлює необхідність вивчення їх передумов та наслідків. Слід зазначити, що історична література з відповідної проблематики переважно охоплює праці катеринославських діячів, які привертали увагу до стану шкільних та народних бібліотек на початку ХХ ст. [13; 16]. Водночас сучасними науковцями зазначена тематика розглядалася лише фрагментарно та присвячена висвітленню ролі земських діячів у розвитку культурного простору краю, цензурної політики стосовно діяльності бібліотек Півдня України [9; 17]. Зокрема, роль та діяльність цензорів у бібліотечному просторі Катеринославщини висвітлена автором у низці своїх попередніх досліджень [11; 12]. Отже, ця розвідка є логічним продовженням обраної тематики. Новизна її полягає у висвітленні ролі земства як своєї наглядової інституції за бібліотеками.

Історично склалося, що бібліотеки виконували важливу соціокультурну роль у збереженні та поширенні знання людства. У ХІХ – на початку ХХ ст. діяльність бібліотек тісно пов'язана з функціями доступності та демократизації, які перетворюють їх на інструменти соціально-політичного впливу. Книги як документи містили певний науковий, науково-популярний та літературний текст і зберігали інформацію наступним поколінням. У цей період функція відкритості бібліотечних фондів не була реалізована повністю. Право доступу до книг мали державні та земські діячі, училищні інспектори, цензори, які вирішували долю ви-

дань. Бібліотеки як соціальні інститути пам'яті зазнавали перешкод від політичних, релігійних та інших суспільних змін, у результаті чого частина історико-культурної спадщини людства недоступна. Вилучення та знищення книг призводило до втрати скарбів національної культури. На той час державна влада та місцеві органи усвідомлювали роль бібліотек у поширенні знань та формуванні свідомості населення, тому запроваджували значний комплекс форм та засобів контролю за культурно-освітнім процесом губернії [17, с. 198-203].

Книги надходили до училищних бібліотек через цензурний комітет Міністерства народної освіти, що негативно впливало на стан: до шкіл потрапляла обмежена кількість видань, переважно не високозмістовного рівня. Кращі твори не надходили до бібліотек і не знаходили свого читача. Зокрема, навчальні посібники відомого педагога, вихователя К. Д. Ушинського «Родное слово» (1864 р.) та «Детский мир» (1864 р.) були заборонені у зв'язку з тим, що видані за кордоном та присвячені інноваційним на той час методикам виховання дітей. Тільки з 1902 р. дитяча аудиторія мала можливість знайомитися з ними [13, с. 306-307].

Оскільки народні бібліотеки та бібліотеки-читальні належали до безкоштовних та призначались для народу, царський уряд суворо пильнував та впроваджував політику обмежень і заборон. За допомогою спеціальних комісій, штату наглядачів та цензурних осіб влада «всячески ограждала народ от зловерной пропаганды антирелигиозной, противонравственной, противоправительственной, противообщественной» усіма засобами, у тому числі радикальними. Особливу увагу приділяли дитячому читанню, не дозволяли долучати до фондів «дрянных по содержанию, изложению и направлению» книг. Земство з осторогою ставилося до поширення знань серед народу, що пов'язано з ідеологічною спрямованістю та виховною функцією [4, с. 156-158].

Наприкінці XIX ст. зі світової літератури навчальні заклади Міністерства народної освіти мали 5635 назв: книг I категорії (3288 назв) та для читання (2347 назв). Для порівняння: того часу у каталогах бібліографа В. І. Межова зареєстровано понад 75 тис. назв. Таким чином, з'ясовано, що тільки 8 % літератури надходило до бібліотек, а 92 % державні органи вважали «посредственной», «сомнительного направления» та невідповідної завданням освіти юнацтва. Крім того, друковані каталоги не завжди відповідали дійсності, не допомагали реально придбати потрібні видання [13, с. 306-307]. Цікавою є реакція культурно-освітніх діячів, які виступали, навпаки, проти заборони вибіркового розповсюдження літератури й

підтримували досвід європейських держав, спрямований на вільне поширення друкованого слова у сільській місцевості, вивчення якісних текстів під час подолання безграмотності та культурного неучтва. Такі погляди відкривали шлях до змін, пов'язаних з широкими освітніми можливостями [10, с. 443-445].

Цензурний статут, міністерські каталоги та розпорядження як державні важелі гальмували розвиток бібліотек. На місцевому рівні влада також застосовувала форми, що виконували роль вагомого доповнення до існуючої системи заборони та знищення книг. Земство як місцевий орган влади повинно було підтримувати рішення, прийняті на державному рівні. Катеринославське земство відповідало за регулювання фондів бібліотек, що пов'язано з формальним відношенням осіб, відповідальних за справу. Головну роль у затвердженні переліку книг або окремих примірників відіграв Департамент народної освіти, який не поспішав своєчасно поповнювати фондові зібрання освітніх бібліотек та народних читалень. Так, читання популярної брошури лікаря А. В. Помбрака «О заразных болезнях» обсягом 76 сторінок продовжувалось 11 місяців [2, с. 118].

Катеринославська губернія входила до складу Російської імперії і підпорядковувалась її законам та устрою. Наприкінці XIX ст. у Катеринославі відомим став факт закриття бібліотеки-читальні. Це сталося через лист завідувачки бібліотеки до свого знайомого у Петербурзі, в якому вона зазначала книги підвищеного читацького попиту, а саме «Искорки» М. О. Рубакіна (малась на увазі його праця «Чистая публика и интеллигенция из народа «Искорки»: очерки и наброски публициста. СПб., 1906»; «На рассвете» (1907 р.) польського політичного діяча Т. Т. Єжа, присвяченої національно-визвольному руху балканських народів. Жандарми звинуватили бібліотекаря у розповсюдженні газети «Искра» і «Рассвет» та встановили поліцейський нагляд, без права виїзду з Катеринослава [8, с. 105-106].

Плідним для бібліотечної справи краю став 1905 рік. Земські діячі Катеринославщини порушували питання щодо скасування обмежень кількості періодичних видань та книг у народних бібліотеках. Педагогічні працівники, які виконували обов'язки бібліотекаря, виступали за надання у селах друкованому слову права громадянства. Наступним позитивним кроком у 1905 р. було звільнення завідувачів читальнями від обов'язків писати відгуки про дозволені у фонди книги під час складання каталогів. Під впливом подій 1905 р. селянство висувало суворі вимоги щодо книг для читання: рівень казок їх не задовольняв [3, с. 705-706; 16, с. 637-638].

Не залишалося поза увагою читання газет, які містили сучасні інформаційні матеріали про події, але їх висока вартість не сприяла доступності. Процес читання постійно скеровувався. На початку ХХ ст. прискіпливе ставлення мали окремі земські діячі до окремих періодичних видань. Так, на засіданні Катеринославського губернського земського зібрання від 20 грудня 1912 р. заслухали доповідь гласного І. П. Яковенко щодо змісту газети «Русская правда» (1904–1905). На думку діяча, зазначена газета є політичною і відповідно до статті 2-ої та 63-ої Положення про земства не повинна офіційно підтримуватися і передплачуватися губернською владою. Дорослий читач-селянин мав бажання читати щойно видану художню літературу, яка, відповідно до міністерських каталогів, не дозволялася та не потрапляла до народних читалень [15, с. 286-287].

Цікавим є факт з історії Олександрівського міського училища. Наприкінці ХІХ ст. бібліотекар І. Г. Молчанова підготувала на розгляд Педагогічної ради переліки книг: перший – придбання нової літератури в учнівську бібліотеку; другий – вилучення книг, що відсутні в міністерських каталогах того року. Складною була ситуація у Кам'янському. Навесні 1910 р. жандармерія провела обшук у бібліотеці професійного товариства, під час якого було вилучено 15 книг. Педагогічна рада Олександрівської міської жіночої гімназії у 1913/14 н.р. прийняла рішення про вилучення з фондів третьої книги Н. В. Тулупова та П. М. Шестакова «Новь» як не затвердженої до класного використання [1, л. 105; 5, л. 8; 18, с. 3].

Культурна ситуація початку ХХ ст. з позитивними змінами не мала продовження у 1910-х рр. Відповідно до джерела, у 1912 р. земські діячі Новомосковського повіту Катеринославської губернії порушують ганебне питання про контроль та вилучення «шкідливої» для молоді літератури. Потрібні у часі зміни у процесах книгочитання не мали місця на регіональному рівні. За земською реформою 1864 р. Новомосковськ набув статусу повітового міста Катеринославської губернії. Усі земські збори відбувалися у спеціально збудованому 1865–1866 рр. двоповерховому будинку [6, с. 84]. Журнали засідань Новомосковської земської управи містять найцікавішу інформацію та висвітлюють щоденні проблеми, що пов'язані з бібліотечним розвитком та формуванням книжкових фондів губернії. Глибокого аналізу потребує знайдений автором цікавий факт.

На засіданні від 30 вересня 1912 р. були присутні міський голова Новомосковська Ф. Г. Філатов, 29 гласних та два представника духівництва. Обов'язки голови зібрання виконував повітовий голова дворянства, член Державної думи від Катеринославської губер-

нії (1912 р.) С. М. Родзянко. Жваве обговорення викликало питання за № 29 про асигнування 11820 крб. на придбання підручників, навчальних керівництв і бібліотечних книг з метою поповнення діючих училищ (102). З основною доповіддю виступив гласний М. В. Родзянко (1859–1924), камергер царського двору, дійсний статський радник, землевласник, гвардії полковник. Він зупинив увагу присутніх на діяльності шкільних бібліотек та бібліотек-читалень Новомосковського повіту, підкреслюючи наявність у фондах книг вкрай розбещеної дії та аморального змісту, що негативно впливало на свідомість молоді [7, с. 13].

З виступу зрозуміло, що доповідач глибоко вивчив предмет уваги. Відвідавши деякі читальні, він переглянув і відібрав сумнівні на його погляд книги та пред'явив їх зібранню. Серед них присутня п'єса австрійського письменника А. Шницлера «Зелений попугай» (1899 р.), у якій автор висвітлює у сатиричній формі французьке дворянство під час Великої французької революції. Книга І. О. Германа «Мировые вопросы» (1907 р.) суперечила релігійним догмам і викликала негативну реакцію у земства та представників духовництва. М. В. Родзянко наполягає негайно здійснити перевірку каталогів у народних бібліотеках та читальнях і ретельно переглянути фонди шкільних бібліотек щодо наявності аморальних книг. Оскільки, за словами М. В. Родзянка, «душою ребенка шутить мы права не имеем», знайдені видання треба знищити [7, с. 14].

Пропозиції М. В. Родзянка підтримали священик Могущий (о. Григорій) та гласний від Перещепинської волості К. В. Бєлий, які підкреслили виховну небезпечність книг як джерел розбещення і розпусти для молоді та дорослих. Під час обговорення о. Могущим був запропонований наступний крок: з метою перевірки бібліотечних фондів та каталогів створити окрему комісію, до складу якої повинні увійти представники повітової управи та відомі у місті активні діячі. Така комісія у складі Г. Могущого (священик), С. М. Бєлицького (титулярний радник), О. П. Волоцького (підполковник), А. Д. Старова (колезький радник) та А. М. Багмута (представник волості) була створена 4 жовтня 1912 р. [7, с. 72].

Найбільш переконливим став виступ гласного К. В. Бєлого, який наполягав на терміновому здійсненні плану М. В. Родзянка у зв'язку з тим, що бібліотеки відвідують діти віком від 5 до 10 років, які не повинні читати означену літературу. Таку думку він висловлює від імені усіх селян Перещепинської волості. Власні думки з цього питання висловив голова зібрання, колезький радник, племінник

М. В. Родзянка С. М. Родзянко. Він ілюструє вилучені книги з Попасневської бібліотеки-читальні (Новомосковський повіт, родовий маєток), а саме «Мойсей как социальный реформатор» (1906 р.) американського публіциста Г.Джорджа, яка вийшла у російському видавництві «Посредник» в серії «Народні видання» вартістю 3 коп. Доречно додати, що у науковій бібліотеці ДНУ ім. Олесея Гончара до наших часів збереглися чотири праці зазначеного автора. Невдоволення земства викликала п'єса «Геда Габлер» (1890 р.) норвезького драматурга Г. Ібсена. Обрані видання висвітлювали реалістичні картини міщанського світу, соціальної нерівності селян та монополізації земель, що суперечило державному устрою та інтересам дворянства [7, с. 14-15].

Варто зазначити, що саме С. М. Родзянко надав визначення цьому процесу як «фільтрації книг». На захист порушеного питання намагався стати міський голова Новомосковська Ф. Г. Філатов, звернувши увагу на відповідальність Міністерства народної освіти та училищних інспекторів щодо контролю за бібліотечними фондами. Обговорення гострого питання завершив голова зібрання С. М. Родзянко, підкресливши недостатню відповідальність державного керуючого органу за читанням «одобренных» книг із метою поповнення учнівських бібліотек [7, с. 15].

Земське зібрання другим пунктом прийняло постанову: негайно провести ретельну фільтрацію усіх книг, що зберігаються та видаються у шкільних бібліотеках та народних читальнях повіту за їх змістом та знищити ті примірники, що не відповідають своєму призначенню або є не зрозумілими сільському читачеві [7, с. 15]. Підкреслимо, що вищезазначені факти суперечать рекомендаціям Першого Всеросійського з'їзду з бібліотечної справи (1911 р.), на якому активно обговорювалися питання комплектування бібліотек як важливого напрямку розвитку фондів у відповідності до читацьких запитів та вільного від усіляких утисків [14, с. 321].

Дніпровські дослідники зазначають факт підтримки катеринославським дворянством процесу збереження культурного надбання, до якого входили бібліотеки як центри збирання книжкової спадщини. Серед виявлених осіб фігурує ім'я М. В. Родзянка. Тому дивним є той факт, що саме М. В. Родзянко, голова Державної Думи (1912 р.), незважаючи на прогресивні погляди, підтримку позитивних державних змін, порушує питання про ретельні перевірки бібліотечних фондів та їх відповідності імперським законам [9, с. 399]. Матеріали засідань Новомосковської земської управи дозволяють з'ясувати роль книжкової продукції та місце літературних джерел

у вихованні та освіті населення губернського повіту. Книжкові та періодичні видання повинні були відповідати державній видавничій політиці, що базувалася на ідеологічних засадах та моральних принципах.

Отже, Катеринославське земство не залишало поза увагою бібліотечну справу краю, але його постійний контроль і нагляд за культурними осередками не дозволяли населенню знайомитись з усією літературою. Комплектування фондів як важлива складова прогресивного розвитку мало обмежений характер і залежало від певної групи діячів, які брали на себе відповідальність, мали обов'язки слідкувати, відбирати, вилучати і знищувати книги, журнали, газети, що не відповідали тогочасним законам та правилам. Від жорсткого контролю влади страждали різні за типом видання: від підручників до популярних серій. До вилучення з фондів належала різноманітна література за галузями знань, мовними ознаками, змістом. Стан бібліотечної справи Катеринославської губернії, зокрема процес формування і комплектування єдиного книжкового потенціалу, свідчить про труднощі, з якими стикалися бібліотеки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., та опікунські умови, що створювали державні та земські діячі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Александровское городское училище, 1897–1898 гг. // Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 17. – 140 арк.
2. Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 6. – С. 118.
3. Внесение изменений в правила о публичных библиотеках и читальнях // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 28. – С. 705-706.
4. **Георгиевский А. И.** К истории Ученого комитета Министерства народного просвещения / А. И. Георгиевский. – Спб.: Сенатская тип., 1902. – 202 с.
5. Деятельность Александровской городской женской гимназии за 1913/1914 гг. // ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 57. – 16 арк.
6. **Джусов А. Б.** Історичні пам'ятники імена та пам'ятки Новомосковська / А. Б. Джусов. – Д.: Пороги, 2005. – 178 с.
7. Журнал Новомосковского 47/22 очередного уездного земского собрания, заседание 30 сентября 1912 г. // Постановления Новомосковского 47/22 очередного уездного земского собрания. – Новомосковск: Типолитография Л. Л. Нусенсона, 1912. – С. 11-15.
8. **Кізченко В. І.** Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. / І. О. Кізченко. – Київ: Наукова думка, 1972. – 162 с.
9. **Кочергін І. О.** Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): моногр. / І. О. Кочергін. – Дніпропетровськ: Герда, 2015. – 576 с.
10. **Локтин А. А.** Народное образование / А. А. Локтин // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 18. – С. 443-445.

11. **Лучка Л. М.** Вплив цензури на розвиток бібліотечної справи Катеринославщини в другій половині XIX – на початку XX ст. / Л. М. Лучка // *Проблеми політичної історії України: зб. наук. праць / ДНУ; редкол.: О. Б. Шляхов та ін. – Дніпропетровськ: РВВ, 2015. – № 10. – С. 79-85.*
12. **Лучка Л. М.** Цензурна політика царизму в діяльності бібліотечних установ Катеринославщини у другій половині XIX початку XX ст. / Л. М. Лучка // *Наддніпряньська Україна: іст. процеси, події, постаті: зб. наук. праць / ДНУ; редкол.: С. І. Світленко та ін. – Дніпропетровськ; Ліра, 2016. – № 14. – С. 171-179.*
13. **Лямцев Н.** Краткий обзор начального народного образования в России / Н. Лямцев // *Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 13. – С. 306-316.*
14. *Обзор работ II секции Съезда // Библиотекарь. – 1911. – № 3. – С. 307-327.*
15. *Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 47-й очередной 1912 г. сессии. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1913. – 287 с.*
16. **Ридькин.** К вопросу о слабой деятельности читалень-библиотек / Ридькин // *Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 26. – С. 637-638.*
17. *Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору / О. Онищенко (кер. проекту), В. Горовий, В. Попик та ін.; НАН України, НБУВ. – Київ, 2015. – 296 с.*
18. *Южная заря. – 1910. – 30 апр. – С. 3.*

Надійшла до редкол.: 01.03.2018

УДК 378(091)(477) «188/192»

DOI: 10.15421/23189

Розвиток вищої освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Довжук І. В.

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Розглянуто питання розвитку вищої освіти в Україні пореформеного періоду в умовах соціально-економічної модернізації. Звернено увагу на роль створюваних вищих технічних навчальних закладів у підготовці спеціалістів для вітчизняної індустрії.

Ключові слова: підприємці; Україна; вищі навчальні заклади; промисловість

Рассматриваются вопросы развития высшего образования в Украине пореформенного периода в условиях социально-экономической модернизации. Обращено внимание на роль создаваемых высших технических учебных заведений в подготовке специалистов для отечественной индустрии.

Ключевые слова: предприниматели; Украина; высшие учебные заведения; промышленность

The development of higher education in the post-reform period in Ukraine in socio-economic modernization terms are scrutinized in the article. Attention is paid to the role of established higher technical educational establishments in training specialists for the domestic industry. At the time considered it merchant companies, stock exchange committees, the society for promoting commercial education the largest commercial and industrial centers of Ukraine more persistently raised the question of the establishment of higher commercial schools, which is seen as a purely corporate educational institutions. Because at this time the commercial departments existed only in St. Petersburg and Riga polytechnics institute, so many merchants were forced to send their children abroad.

It was emphasized that the formation of a higher education system in Ukraine in the late XIX-th – early XX-th centuries actively contributed to the organizational and financial efforts of the business stratum. Due to the donation of entrepreneurs during the study period, new buildings of universities and institutes were built, scholarships were established, educational programs were improved, and research was being carried out, associations were active in helping poor students.

Largely, thanks to the initiative of representatives of business circles, the imperial government was forced to more actively promote the development of higher education, primarily technical.

Keywords: entrepreneurs; Ukraine; higher educational establishments; industry

Становлення системи вищої освіти в Україні відбувалося з кінця XIX ст., коли інтенсивний розвиток капіталізму в промисловості, торгівлі, на транспорті й у сільському господарстві стимулював цей процес. Утім кількісні показники розвитку мережі закладів вищої школи значно відставали від потреб життя. Основу вищої школи в Російській імперії становили державні навчальні заклади. Водночас засновувалися інститути завдяки організаційним заходам наукової громадськості та матеріальним зусиллям широкого кола представників підприємницького прошарку, на кошти яких вони нерідко й утримувалися. Держава лише в окремих випадках надавала цим закладам незначні субсидії. Усі вищі навчальні заклади, особливо новостворені недержавні, та насамперед незаможне студентство потребували різноманітної допомоги. Навіть державне фінансування університетів не могло задовольнити їхніх нагальних потреб. Тому заможні верстви суспільства, у тому числі й підприємці, завжди досить охоче жертвували кошти на розвиток вищої освіти, яку до останньої чверті XIX ст. в під-російській Україні надавали виключно Харківський (заснований 1805 р.), Київський (1834 р.) та Новоросійський (Одеса, 1865 р.) університети.

Мета цієї розвідки – у контексті соціально-економічного розвитку українських губерній кінця XIX – початку XX ст. проаналізувати становлення тут системи вищої освіти та показати ту роль, яку відігравали в цьому вітчизняні підприємці. Цю проблему так чи

інакше у своїх працях зачіпали І. Камад, О. Донік, Є. Степанович, В. Ковалинський та ін.

Зазначимо, що значні кошти від меценатів отримував з моменту створення Харківський університет. Чимало коштів заможні земляки надали на заснування стипендій та іншу допомогу для незаможних студентів. Так, серед найбільших пожертвувань слід назвати 4 стипендії, засновані протягом 1875–1904 рр. родиною підприємців Рубінштейнів (сума витрат складала понад 20 тис. руб.). Купець В. І. Болотніков зі свого боку асигнував до стипендіального фонду капітал у 3400 руб. [9, с. 209–210]. Харківський земельний банк у 1880 і 1889 рр. пожертвував університету по 10 тис. руб. на заснування премій для студентів за кращі наукові роботи з економіки. На 1913 р. сума стипендіального капіталу від цієї установи становила понад 42 тис. руб. [21, с. 128, 134].

Завдяки І. Г. Харитоненку, який на влаштування в Харкові гуртожитку для незаможних студентів університету асигнував 100 тис. руб., на початку 1880-х рр. по вул. Сумській була споруджена велика триповерхова мурована будівля гуртожитку, розрахована на 150 осіб. Проте їй не довелося слугувати меті, для якої вона передбачалася. За рішенням керівництва університету, у 1884 р. замість гуртожитку тут розташувався медичний факультет [1, с. 62]. Наступного року цей підприємець-меценат виділив ще 50 тис. руб. до стипендіального фонду, з відсотків яких утримувалися щорічно 20 студентів. Стипендії видавалися російським підданним, які успішно навчалися в університеті [21, с. 60].

Уже в перші десятиліття існування Київського університету св. Володи-мира представниками різних верств було пожертвувано понад 100 тис. руб. на стипендії і премії студентам. Ця сума продовжувала і надалі збільшуватися за рахунок нових надходжень, які давали можливість здібним незаможним юнакам отримати вищу освіту. Наприклад, 1867 р. капітал каси склав 7500 руб., відсотки з якого було поділено між трьома студентами-євреями. Зі свого боку М. А. і Ф. А. Терещенки у 1893 р. надали капітал у 6 тис. руб., на відсотки з якого було засновано стипендію ім. кн. О. М. Дондукова-Корсакова на юридичному факультеті [4, с. 195]. Наступного року цукрозаводчик Лазар Бродський пожертвував 5 тис. руб. на заснування стипендії імені свого сина М. Л. Бродського для студентів єврейського віросповідання. На 1 січня 1895 р. при Київському університеті св. Володимира існувало 46 стипендій, заснованих приватними особами та організаціями, з відсотків капіталів яких протягом звітного

року було видано понад 12 тис. руб. [16, с. 24]. І надалі від представників великої буржуазії надходили кошти на заснування стипендій для студентів цього університету. Так, 1901 р. була заснована на медичному факультеті стипендія ім. професора К. Г. Трітшеля – відомого лікаря – у розмірі 5600 руб. Найбільші пожертвування на цю справу зробили цукрозаводчики: декілька членів родини Терещенків (2000 руб.), Лазар і Лев Бродські (500 руб.), І. М. Зайцев (300 руб.) і М. Р. Закс (300 руб.). У липні 1903 р. Єлизавета Михайлівна, удова І. М. Терещенка, пожертвувала капітал у 30 тис. руб. на заснування трьох стипендій імені свого чоловіка. Згідно з положенням про них, останні надавалися студентам незалежно від їхнього віросповідання і національності [20, с. 3].

У містах із розвинутою мережею вищих навчальних закладів існували добродійні об'єднання допомоги студентству. Поява цих товариств пояснювалася істотними змінами в соціальному складі учнів вищих шкіл. У другій половині XIX ст. на зміну забезпеченому дворянству прийшли заможні різночинці. Тяжке матеріальне становище багатьох студентів ініціювало створення відповідних товариств, допомога яких включала внесення платні за навчання, надання грошової допомоги, підтримка в різних невідкладних випадках. Надані позики за спеціальними умовами потрібно було погасити після завершення навчання і отримання місця служби [28, с. 82].

У 1870 р. при Університеті св. Володимира засновано Попечительство нужденних студентів, бюджет якого протягом тривалого часу складався завдяки щорічним внескам його почесних членів: П. П. Демидова (2 тис. руб.), Ф. А. Терещенка (1800 руб.), М. А. Терещенка (500 руб.) та Лазаря Бродського (500 руб.), що давало змогу об'єднанню надавати постійну адресну допомогу. Згодом ще одне добродійне об'єднання – Товариство допомоги студентам, засноване при цьому університеті у 1881 р. при підтримці київських підприємців завершило спорудження в 1903 р. триповерхової студентської їдальні, яка була здатна обслуговувати щоденно в 5 змін до 1000 осіб [4, с. 94–195].

Проблема розширення та модернізації технічної і комерційної освіти в Україні передбачала створення відповідних вищих навчальних закладів, у функціонуванні яких найбільше були зацікавлені торгово-промислові кола. Нагальна потреба в висококваліфікованих фахівцях змушувала підприємців самим робити рішучі кроки до заснування інститутів. Адже наприкінці XIX ст. економічний розвиток імперії викликав гостру потребу в інженерах, техніках, агрономах, банкірах, економістах тощо. За офіційними даними, у 1892 р. з 27132

управителів фабрик і заводів Російської імперії технічну освіту мали всього 2076, тобто 7,5 %, серед яких вищу спеціальну освіту – менш як 1 %. Не випадково іноземні спеціалісти на підприємствах країни становили близько третини всіх фахівців [26, с. 13].

Фабрично-заводська індустрія, що високими темпами розвивалася в останній третині XIX ст. у промисловому регіоні України, гостро потребувала фахівців із вищою технічною освітою. Єдиний Петербурзький технологічний інститут не міг забезпечити відповідними кадрами підприємства краю. Промисловці та наукова громадськість Харкова, насамперед професура університету, постійно наголошувала на брак технічних спеціалістів і висловлювалася за створення вищого навчального закладу в місті для їхньої підготовки. У січні 1871 р. з цього питання відбулося зібрання Харківської міської думи, серед гласних якої було чимало купців і промисловців. Остання постановила пожертвувати з міського бюджету на організацію інституту й купівлю для нього земельної ділянки площею 28,5 га. Міністерство фінансів того ж року розробило проект майбутнього вищого навчального закладу [30, с. 12].

Невдовзі почалося будівництво комплексу приміщень корпусів Практичного технологічного інституту, які мали складатися із семи корпусів. Частину споруд інституту – хімічну і фізико-хімічну лабораторії, механічну майстерню – спорудили ще в 1877 р., завершення будівництва інших корпусів і житлових будинків для педагогічного складу затягнулося у зв'язку з російсько-турецькою війною [12, с. 4]. Однак, побудовані приміщення пустували аж до 1885 р., коли 16 квітня царський уряд нарешті затвердив Положення, згідно з яким у країні розпочав роботу другий після петербурзького вищий навчальний заклад з підготовки технічних кадрів – Харківський практичний технологічний інститут.

Перший прийом студентів відбувся вже в серпні 1885 р. у кількості 125 осіб на механічне і хімічне відділення. У 1894 р. на цих відділеннях навчалася вже 542 студенти. Хоча плата за навчання була невисокою, при інституті заснували стипендії як на державні, так і на громадські та приватні кошти для незаможних студентів, відсоток яких був значним. Так, на капітали підприємців у 1903 р. тут існували дві стипендії ім. М. Х. Гельферіха, а також ім. Х. І. Гебенштрейта та Російського товариства пароплавства і торгівлі [17].

Однак, не дивлячись на те, що кількість студентів Харківського технологічного інституту щорічно повільно зростала, він, зрозуміло, не в змозі був забезпечити технічно грамотними кадрами промисловість України. Тому на зламі XIX-XX ст. громадськість

найбільших промислових центрів України – Одеси, Миколаєва та Києва неодноразово піднімала питання про заснування тут технологічних інститутів. Але царський уряд не поспішав позитивно вирішувати питання про створення нових вищих технічних закладів. Посилаючись на нестачу коштів, несвоєчасність та інші причини, він відхиляв клопотання про їхнє заснування.

Особливо велика потреба у спеціалістах із вищою технічною освітою відчувалася в Києві. Не дивлячись на інтенсивний розвиток цукрової промисловості на Правобережній Україні, наприкінці XIX ст. на українських землях не існувало жодного навчального закладу з підготовки спеціалістів по виробництву й обслуговуванню обладнання для цукрозаводів та агрономів. Тому під тиском громадськості краю, у першу чергу цукрозаводчиків, питання про створення в Києві середнього технічного навчального закладу обговорювалося в державних установах, на засіданнях міської думи, неодноразово піднімалося на шпальтах місцевої преси, особливо перед черговими виборами до Думи. Зі свого боку цукрозаводчики Південно-Західного краю ще в 1880 р. розпочали збір коштів на організацію технічного училища в цьому місті [31, с. 7].

На початку 1890-х рр. промислова та фінансова буржуазія і наукова громадськість почали дедалі наполегливіше порушувати питання про заснування в Києві технічної школи. Але справа зрушила з місця після відвідин Києва 1 жовтня 1896 р. міністра фінансів С. Ю. Вітте. Під час його зустрічі з делегацією на чолі з міським головою С. М. Сольським він завірив, що уряд підтримає будь-які конструктивні починання місцевої громадськості у справі заснування технічної школи. Уже 12 жовтня 1896 р. Київська міська дума постановила: «Визнати бажаним відкриття в Києві середнього механіко- і хіміко-технічного училища» [31, с. 6, 9].

У цей час цукрова промисловість країни переживала гостру кризу. Цукровий синдикат припинив вивозити зайвий цукор за кордон, у відповідь ціни на внутрішньому ринку відчутно впали. Впливові представники галузі просили міністра фінансів відрегулювати виробництво цього продукту гарантованим урядовим нормуванням, завіривши, що при позитивному вирішенні зазначеного питання, вони зроблять пожертвування на громадські потреби, у першу чергу на заснування технічного навчального закладу. Зрештою, Міністерство фінансів на чолі із С. Ю. Вітте підтримало їхнє прохання [13, с. 218-219].

Уже 25 листопада 1896 р. у Києві на квартирі Лазаря Бродського відбулася нарада, в якій взяли участь, крім промисловців, представники міської влади, адміністрації Південно-Західної

залізниці, професори університету, інженери. Після обговорення було вирішено заснувати в місті не середній технічний навчальний заклад, а Політехнічний інститут з механічним, інженерним, хімічним та агрономічним відділеннями, які готували б інженерів-технологів, агрономів і керівників великих промислових підприємств. Протягом двох років ряд комісій Комітету по заснуванню КПІ провели величезну роботу щодо розробки його статуту та навчальних програм, збору коштів і вибору місця під спорудження приміщень. 30 січня 1898 р. царським указом було дозволено відкрити КПІ з осені цього року, який знаходився у віданні Міністерства фінансів по Департаменту торгівлі і мануфактур. 31 серпня Політехнічний інститут розпочав свою роботу в щойно збудованому приміщенні комерційного училища по вул. Бульварно-Кудрявській [13, с. 219-220].

Зазначимо, що у зборі коштів на будівництво КПІ найбільшу участь взяли представники промислово-фінансових і торгових кіл, відповідні установи та міська влада. Усього ж пожертвування надійшли від 84 фізичних та юридичних осіб. Із загальної суми у 2,45 млн руб. останні виділили на цю справу більше 1 млн руб. Найбільші суми грошей надали такі установи і приватні особи: Київська міська дума – 300 тис. руб., родина Терещенків – 150 тис. руб., Лазар Бродський – 100 тис. руб., Київський біржовий комітет – 72 тис. руб., Товариство Тростянецького цукрового заводу 18 тис. руб., нащадки Ф. А. Терещенка – 15 тис. руб., Київські промисловий і земельний банки – по 15 тис. руб. кожний, цукрозаводчики І. М. Зайцев, К. В. Фішман і М. Б. Гальперін – по 10 тис. руб. [18, с. 569-575, 584].

У квітні 1902 р. було завершено будівництво шести великих корпусів, які утворили ціле містечко. Зокрема, інститут мав у своєму розпорядженні головний корпус довжиною 260 м, де розмістилися інженерне, механічне та агрономічне відділення, канцелярію, науково-технічну бібліотеку, інші навчально-допоміжні приміщення. Також були споруджені житлові будинки для викладачів і працівників інституту. Автор проекту архітектор І. Кітнер створив величний комплекс споруд, який кардинально змінив навколишню місцевість та її роль у житті міста [11, с. 5, 7].

З кожним роком кількість студентів в інституті швидко зростала. Уже 1905 р. в КПІ навчалось понад 1600 студентів, у той час як при його відкритті на перший курс було зараховано 360 осіб [8, с. 700]. Хоча і надалі в Україні залишався великий попит на фахівців із вищою технічною освітою, усе ж кваліфіковані випускники КПІ

з змогли відчутно потіснити іноземних спеціалістів на великих промислових підприємствах та у сільськогосподарських господарствах. Так, лише за сім років існування інституту дипломи агрономів отримало 200 осіб [25, с. 34].

Зазначимо, що вже на момент відкриття інституту серед засновників стипендіальних капіталів були такі відомі підприємці як С. С. Могилицев (5 тис. руб.), Лазар і Лев Бродські (18 тис. руб.), М. П. Дегтерьов (15 тис. руб.), Я. Б. Епштейн (12,9 тис. руб.), графи Бобринські (1 % з доходів зі Смілянських маєтків), а також Товариство Харківського рафінадного заводу (9 тис. руб.) [31, 39]. Пізніше, у 1903 р. дружина І. М. Терещенка пожертвувала на заснування стипендій його імені для незаможних студентів капітал у 30 тис. руб. [4, с. 196]. Крім того, для поліпшення матеріально-побутових умов останніх у жовтні 1901 р. було створено Товариство допомоги нужденним студентам Київського політехнічного інституту, що розпочало свою роботу трохи пізніше – навесні 1903 р. Протягом наступного десятиліття об'єднання надало допомогу 4614 особам у розмірі понад 55 тис. руб., відкрило гуртожиток на 30 місць, їдальню, бюро працевлаштування та інші заклади, конче потрібні незаможному студентству. Найсуттєвішу фінансову допомогу товариству надали О. М. та Є. В. Те-рещенки (8 тис. руб.), Є. М. Терещенко (понад 2 тис. руб.), Й. Бродський (6 тис. руб.), С. С. Могилицев (1 тис. руб.) [14, с. 132].

В останнє десятиліття XIX ст. різко зросла потреба у фахівцях із вищою освітою для гірничозаводської і металургійної промисловості, що інтенсивно розвивалася на Півдні України. На переважній більшості металургійних заводів інженерні посади займали іноземці. Проте нерідко на посадах перебували спеціалісти із середньою технічною освітою, а то й навіть без неї. На той час підготовка інженерів здійснювалася в єдиному Гірничому інституті у С.-Петербурзі, який знаходився далеко від Донецько-Криворізького гірничозаводського району. На Півдні України існувало лише два початкових спеціальних навчальних заклади – Лисичанська і Поляковська штейгерівські школи. Зрозуміло, що ці заклади не могли забезпечити інженерне керівництво виробництвом. До того ж у 1879 р. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії постановив змінити 729-у статтю гірничого статуту, виданого в 1863 р., і записати: «Гірничому управлінню і Гірничому департаменту... вимагати від власників небезпечних розробок призначати відповідальним гірничого і гірничорудного інженера» [3, с. 5].

Підкреслимо, що завдяки наполегливості передової громадськості й промисловців вдалося здобути дозвіл на відкриття гірничого навчального закладу в Катеринославі. 26 січня 1896 р. тут відбулася нарада членів міської думи і представників промисловості, яка висловилася за створення такого училища. 17 квітня міська дума одноголосно постановила: «Розпочати клопотання про заснування училища, асигнувавши для цього 200 тис. руб. і відвівши безкоштовно ділянку міської землі» [2, с. 7]. У серпні губернатор повідомив про цю пропозицію до вищих урядових інстанцій. Зі свого боку XXI з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який відбувся 25 жовтня 1896 р., також висловився за відкриття Вищого гірничого училища в Катеринославі й повідомив, що гірничопромисловці асигнують на цю справу 1100 тис. руб. [23, арк. 6].

Урочисте відкриття Катеринославського вищого гірничого училища (КВГУ) відбулося в Потьомкінському палаці 30 вересня 1899 р. Тут заклад перебував два роки, а вже у вересні 1901 р. було споруджено повністю хімічний та значну частину головного корпусів. 2 липня 1902 р. спеціальна комісія прийняла споруджені будівлі, і навчальний заклад почав працювати у власних приміщеннях [24, с. 34, 37]. Училище вважалося вищим тільки в порівнянні з іншими гірничими училищами. Положення про КВГУ від 4 червня 1899 р. затвердило програму навчання на двох факультетах – гірничому і гірничозаводському, термін якого складав три з половиною роки. Його випускники – гірничі техніки – ні у званні, ні в оплаті праці не прирівнювалися до випускників Петербурзького гірничого інституту, тим самим не мали права займати відповідальні адміністративні посади [26, с. 23].

Однак, уже в 1903 р. Державною радою було дозволено розширити курс КВГУ до чотирьох років, випускникам якого надавалося звання інженера з відповідної спеціальності. У травні 1907 р. черговий з'їзд гірничопромисловців запропонував здійснити повну реорганізацію училища. Невдовзі Міністерство торгівлі й промисловості, якому підлягало КВГУ, виробило проект перетворення училища в Гірничий інститут і прийняло рішення про виділення необхідних коштів на його будівництво і обладнання. Нарешті, 7 липня 1912 р. законопроект про перетворення КВГУ в Гірничий інститут після розгляду в Державній думі був затверджений царем. Документ розширював штати, а головне – випускникам відтепер мали присвоювати звання гірничих інженерів та видавати відповідні дипломи [22, арк. 10, 41-46, 62].

Наступним кроком в організації вищих спеціальних навчальних закладів у Наддніпрянській Україні стало створення комерційних інститутів, які належали до недержавних навчальних закладів. Вища комерційна школа передбачала забезпечення економіки спеціалістами з торгівлі й промисловості, банківсько-страхової і кооперативної справи, муніципальних і адміністративних служб. Тому саме буржуазія, у першу чергу купецтво, стали основним рушієм у заснуванні й утриманні таких навчальних закладів. Підсумовуючи досягнення у розвитку вищої комерційної освіти, 1915 р. журнал «Техническое и коммерческое образование» писав: «Найбільш видатним явищем останніх років у галузі професійної освіти слід визнати розвиток інтересу до вищої комерційної освіти в середовищі торгово-промислового класу» [7, с. 139]. Зокрема, на цей час завдяки фінансовим і організаційним зусиллям купців і промисловців функціонували комерційні інститути в Києві та Харкові. Підприємці також піклувалися про посилення їхнього юридичного статусу, приділяли чимало уваги вдосконаленню їхніх організаційних засад, наукової і навчальної діяльності, опікувалися незаможним студентством.

На зламі XIX–XX ст. саме купецькі товариства, біржові комітети, товариства розповсюдження комерційної освіти найбільших торгово-промислових центрів України все більш наполегливо піднімали питання про заснування вищих комерційних шкіл, які розглядалися ними як суто корпоративні навчальні заклади. Адже на цей час комерційні факультети існували тільки при Петербурзькому і Ризькому політехнічних інститутах, тому багато купців змушені були відправляти на навчання своїх дітей за кордон [26, с. 24]. Зокрема, в Києві, який уже наприкінці XIX ст. став центром ряду відділень комерційних і державних банків, гостро відчувалася потреба в спеціалістах такого профілю. 1903 р. професор Університету св. Володимира М. В. Довнар-Запольський запропонував створити вищі комерційні курси. Після трирічного обговорення цього питання дозвіл на їхню організацію було отримано тільки тому, що витрати на їхнє утримання мали надходити не з казни, а від міської управи й ділових кіл. Київські приватні Вищі комерційні курси розпочали роботу в 1906 р., а в травні 1908 р. були реорганізовані в Комерційний інститут з двома відділеннями: економічним і комерційно-технічним [5, с. 2, 7-8]. При них існували також залізничний, страховий, банківський, педагогічний і земсько-міський підвідділи. Згодом, у грудні 1912 р. було затверджено Положення про інститут та його штат [10, с. 3-4].

На заснування Комерційного інституту Київська міська дума виділила 87700 руб. та надала для нього будинок по Бібіковсько-му бульвару. Він був реконструйований і добудований. Нова велика чотириповерхова споруда зайняла весь квартал між сучасними вулицями І. Франка і Пирогова, ставши найпомітнішим будинком цивільного призначення цієї частини вулиці [29, с. 47]. Тепер тут міститься головний корпус Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Протягом наступних 4-х років після заснування інституту представниками ділових кіл було надано на його користь 250 тис. руб., з яких 100 тис. пожертвував Лев Бродський. Уже в 1910 р. стипендіальний фонд Київського комерційного інституту становив 150 тис. руб. Крім цього, для підтримки навчального закладу київські підприємці заснували на його користь спеціальний збір у розмірі 20 % зі внеску за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв. Зі свого боку Університет св. Володимира та Політехнічний інститут забезпечили заклад навчально-допоміжною базою і професорсько-викладацькими кадрами. Це був перший вищий навчальний заклад, де в офіційному порядку отримували освіту і жінки [15, с. 32].

Зазначимо, що Вищі комерційні курси у Харкові були засновані завдяки цілковитій ініціативі та фінансовим зусиллям місцевих купців і промисловців, які на початку ХХ ст. неодноразово на засіданнях Купецького товариства і Біржового комітету піднімали це питання. Нарешті, у лютому 1911 р. купецьке товариство на чолі зі старостою С. М. Жвержеєвим, заслухавши доповідну записку професора університету М. І. Палієнка, викладача комерційного училища І. І. Попова та комерції радника І. К. Велитченка про нагальну необхідність заснування в місті вищого комерційного навчального закладу, схвалило цю ідею та утворило спеціальну комісію. З'їзд гірничопромисловців, який відбувся в листопаді того ж року, підтримав клопотання харківського купецтва з цього питання перед Міністерством торгівлі й промисловості. Уже в жовтні 1912 р. навчальний заклад розпочав свою роботу (статут був затверджений 26 травня) [6, с. 5].

Для матеріальної підтримки навчального закладу купецьке товариство разом із місцевими представниками промисловості постановило здійснювати щорічний збір у розмірі 20 % до спеціального фонду за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв (перших п'яти розрядів). Так, у 1912 р. до каси курсів надійшов перший збір у розмірі понад 21 тис. руб., а в 1915 р. він уже становив 27625 руб. [19, с. 38]. Зі свого боку Рада з'їзду гірничопромисловців також

щорічно виділяла чималі суми грошей для потреб цього навчального закладу. Зокрема, згідно з рішеннями XXXVIII і XXXIX з'їздів гірничопромисловців було асигновано відповідно в 1913 і 1914 рр. по 5 тис. руб. на спорудження приміщення курсів, які офіційно набули статусу інституту 14 липня 1916 р. Уже того року комерційний інститут розмістився у власному приміщенні. Разом з обладнанням його спорудження коштувало близько 700 тис. руб. Невипадково в 1916 р. член Державної ради М. Ф. фон Дітмар охарактеризував Харківський комерційний інститут як «одне з визначних явищ в ряду... витворень громадської ініціативи» [7, с. 144].

Активно виступали за створення комерційного вищого навчального закладу ділові кола Одеси – найбільшого торгового центру України. Ще в 1851 р. купецтво міста склало акт про необхідність створення в краї вищого спеціального комерційного навчального закладу. У червні 1887 р. знову обговорювався проект Попечительної ради комерційного училища про перетворення його в інститут. Але ця та інші пропозиції залишилися тільки на папері. Наприкінці XIX – на початку XX ст. одеські комерсанти за підтримки представників наукової громадськості, зокрема професорів Новоросійського університету О. Маркевича і М. Чижова, неодноразово піднімали питання про організацію на базі вищезазначеного середнього комерційного училища вищого навчального закладу. Однак питання про його заснування в Одесі так і не було вирішено за правління царського уряду [27, с. 78].

Таким чином, становленню системи вищої освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. активно сприяли організаційні і фінансові зусилля підприємницького прошарку. Найбільш далекоглядні промисловці й купці, насамперед через представницькі станові, міські й професійні об'єднання, тією чи іншою мірою виступили ініціаторами створення та матеріального забезпечення діяльності Політехнічного і Комерційного інститутів у Києві, Технологічного й Комерційного – у Харкові, Гірничого – у Катеринославі. Завдяки їхнім пожертвуванням у досліджуваний період будувалися нові корпуси університетів та інститутів, засновувалися стипендії, удосконалювалися навчальні програми й здійснювалися наукові дослідження, активно діяли товариства допомоги незаможним студентам. Хоча імперський уряд не задовольнив багатьох ініціатив промисловців і купців щодо заснування вищих навчальних закладів, яких потребувало народне господарство Наддніпрянської України, значною мірою саме завдяки ініціативі представників підприємницьких

кіл останній був змушений більш активно сприяти розвитку вищої освіти і, насамперед, спеціальної.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Багалеї Д. І.** История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер: в 2 т. – Харьков, 1912. – Т. 2. – 974 с.
2. Днепропетровский горный институт: Исторический очерк: В 2-х кн. / А. А. Ренгевич, И. П. Гаркуша, Н. Я. Биличенко и др. – Кн. 1: История и развитие (1899–1989). – М.: Недра, 1990. – 345 с.
3. Доклад председателя Совета Съезда горнопромышленников Юга России горного инженера Н. Ф. фон Дитмара по вопросу: О преобразовании Екатеринославского высшего горного училища. – Харьков, 1907. – 8 с.
4. **Донік О. М.** Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
5. Записка о Киевском коммерческом институте (1910). – Київ, 1910. – 62 с.
6. Записка по вопросу о преобразовании Высших Коммерческих курсов Харьковского купеческого общества в Коммерческий институт и о постройке собственного здания. – Харьков, 1914. – 13 с.
7. **Іванов А. Е.** Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. – М.: Институт истории СССР, 1991. – 392 с.
8. Історія Києва: У 2-х т. – Т. 1. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. – 802 с.
9. **Камад І.** З історії присудження іменних стипендій у Харківському імператорському університеті у XIX – на початку XX ст. / І. Камад // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. Вип. 12. – Київ: Рідний край, 2001. – С. 205-213.
10. Киевский коммерческий институт. 1913 г. (История возникновения и современное состояние). – Київ, 1913. – 32 с.
11. **Беляков Г. Ф.** Київський політехнічний інститут: Нарис історії / Г. Ф. Беляков, Є. С. Василенко, М. Ф. Вілков та ін. – Київ: Наук. думка, 1995. – 320 с.
12. **Кирпичев В. Л.** Десятилетие Харьковского практического технологического института. 1885-1895 гг. Отчет, прочитанный на годовичном акте 15-го сентября 1889 г. / В. Л. Кирпичев. – Харьков, 1895. – 19 с.
13. **Ковалинский В. В.** Семья Терещенко / В. В. Ковалинский. – Київ: Преса України, 2003. – 388 с.
14. **Микулин А.** Краткий обзор деятельности Общества вспомоществования нуждающимся студентам Киевского Политехнического института Императора Александра II за первое десятилетие (1903 1912) / А. Микулин // Справочник-путеводитель по Киеву и его окрестностям. Издание Комитета Общества вспомоществования нуждающимся студентам Киевского Политехнического института. – Киев, 1913. – С. 129-141.
15. **Нарадько А. В.** Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. В. Нарадько : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. В. Нарадько. – Полтава, 2002. – 222 с.
16. Отчет и речь, читанные на годовичном акте в Университете св. Владимира 17 января 1895 г. – Киев, 1895. – 73 с.
17. Отчет о состоянии Харьковского технологического института императора Александра III за 1903 год // Харківський політехнічний: події та факти / Під ред. Ю. Т. Костенка. – Харків: Прапор, 1999. – С. 102-170.

18. Отчет по постройке Киевского Политехнического Института Императора Александра II. Исполнительные сметы по строительным работам на сумму 2 451 233 руб. 74 коп. – Киев, 1902. – 584 с.
19. Отчет Харьковских Высших Коммерческих курсов Харьковского купеческого общества. За 1914–1915 учебный год. – Харьков, 1915. – 42 с.
20. Пожертвование Н. А. Терещенко // Киевлянин. – 1899. – 4 ноября (№ 305).
21. Правила стипендий, пособий, премий и прочих капиталов, существующих при Императорском Харьковском университете, составленные в 1913 году. Харьков, 1913. – 136 с.
22. Российский государственный исторический архив, г. С.-Петербург (Далі – РГИА). – Ф. 1278. – Оп. 2. – Д. 1811.
23. РГИА. – Ф. 37. – Оп. 69. – Д. 31.
24. **Рубин П. Г.** Исторический очерк возникновения Екатеринославского Высшего горного училища и его деятельности за первое десятилетие (1899–1909) / П. Г. Рубин. – Екатеринослав, 1909. – 147 с.
25. Справочник для студентов Сельскохозяйственного отделения Киевского политехнического института / Сост. под ред. П. Р. Слезкина. – Киев, 1910. – 62 с.
26. **Степанович Е. П.** Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX вв.) / Е. П. Степанович / АН УССР, Ин-т истории. – Киев: Наук. думка, 1991. – 100 с.
27. **Степанович Є. П.** З історії вищої спеціальної освіти на Україні / Е. П. Степанович // Укр. іст. журн. – 1982. – № 1. – С. 72-79.
28. **Ступак Ф. Я.** Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / Ф. Я. Ступак. – Київ: Хрещатик, 1998. – 208 с.
29. **Третяк К. О.** Історія забудови та архітектури Києва наприкінці XIX – на початку XX ст. / К. О. Третяк: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / К. О. Третяк. – Київ, 1999. – 192 с.
30. Харьковский политехнический институт. 1885–1985: История развития / Отв. ред. Н. Ф. Киркач. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1985. – 222 с.
31. **Цовский В.** Киевский политехнический институт Императора Александра II / В. Цовский; издание Ф. Л. Иссерлиса. – Киев, 1898. – 39 с.

Надійшла до редкол.: 16.02.2018

Павло Федорович Тушкан – фундатор початкової та середньої сільськогосподарської освіти Придніпров'я початку ХХ століття

Берестень Ю. В., Мороз В. І.

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Висвітлено біографічні віхи та обставини науково-дослідної, адміністративної та освітянської діяльності П. Ф. Тушкана – директора Верхньодніпровської нижчої (згодом середньої) сільськогосподарської школи Катеринославського губернського земства.

Ключові слова: початкова та середня сільськогосподарська освіта; Катеринославська губернія; земство; аграрна наука

Освещаются вехи биографии и обстоятельства научно-исследовательской, административной и просветительской деятельности П. Ф. Тушкана – директора Верхнеднепровской нижней (средней) сельскохозяйственной школы Екатеринославского губернского земства.

Ключевые слова: начальное и среднее сельскохозяйственное образование; Екатеринославская губерния; земство; аграрная наука

Name of Paul Fedorovich Tuskan – graduating student Petrovo-Rosumowsky to the agricultural academy (г.Москва), manager of Werchnedneprowsk by lower agricultural school (1899-1918), director Werchnedneprowsk to the experimental agricultural station, active figure of «Pro-swita» it is known only to the narrow circle of specialists that investigate the sociocultural and socio-economic aspects of development of the Ekaterinislaw region of end of XIX - XX of century began. In spite of ponderable works that is sanctified to research of life of well-known scientist and publicman, sewed on the separate aspects of his scientific research and pedagogical activity only fragmentary illumination on the pages of modern historical labours.

The aim of the article consists in complex research of scientific, administrative and pedagogical activity of Paul Fedorovich in the flow of him werchnedneprowsk period of activity, when he held a position of manager of Werchnedneprowsk agricultural school. In 1893-1894 of Tuskan entered in the complement of group of students of agriculturists that were assigned by an agricultural academy for passing of productive practice on the fields of an experience field of the Poltava agricultural association.

In 1895 after completion of institution of higher learning, he accepts association and holds a position of helper of director of the Poltava experience field. Soon he passed to work of director Wercnedneprowsk agricultural school manages that in a flow 1899-1918 by a year. P.F.Tuskan attached many efforts for organization of educational process, educator work in agricultural school. Under his guidance were the productive base of educational establishment is created, his reorgani-zation is carried out in 1911 in high agricultural school. Scientifically-pedagogical activity of P.F. Tuskan left noticeable track in history of the region.

Keywords: primary and secondary agricultural education; Ekaterinoslaw province; zemstvo; agrarian science

Ім'я Павла Федоровича Тушкана – випускника Петрово-Розумовської сільськогосподарської академії (м. Москва), завідуючого Верхньодніпровською нижчою сільськогосподарською школою (1899–1917 рр.), директора Верхньодніпровської сільськогосподарської дослідної станції (1899–1909 рр.), активного громадського діяча катеринославської «Просвіти», члена Центральної Ради УНР відомо лише вузькому колу спеціалістів, які досліджують соціокультурні та соціально-економічні аспекти розвитку Придніпровського регіону наприкінці XIX – на початку XX століття.

Впродовж значного періоду розвитку вітчизняного історіографічного процесу постать вченого-агронома, освітянина та громадського діяча через різні обставини здебільшого ідеологічного характеру знаходилась поза фокусом уваги вчених-дослідників історії вітчизняної аграрної освіти та науки. Лише в останні десятиліття з'явилася низка публікацій та наукових розвідок, які повернули з небуття ім'я відомого освітянина та дослідника, вписавши його в загальний контекст вітчизняної та регіональної історії краю.

В наукових працях відомого українського дослідника аграрної науки та освіти України В. А. Вергунова, Н. І. Гриба, В. К. Чуйко, дніпровського краєзнавця М. Чабана міститься згадка про окремі епізоди життя та науково-педагогічної діяльності П. Ф. Тушкана [3; 4; 5; 6; 7; 8; 15; 16; 31]. Попри вагомий історіографічний доробок, присвячений вивченню загальних етапів життя відомого освітянина та науковця, окремі аспекти його науково-дослідницької й педагогічної діяльності знайшли лише фрагментарне, побіжне висвітлення на сторінках сучасних історичних праць та краєзнавчих розвідок. Компенсувати наявні «білі плями» в біографії вченого-агронома дає нагоду джерельний матеріал, що зберігається в бібліотеках України та Російської Федерації й містить в собі докладну інформацію про особливості перебігу педагогічної та науково-дослідницької діяльності П. Ф. Тушкана впродовж 1899–1918 рр., коли він займався науково-педагогічною та викладацькою діяльністю у Верхньодніпровській нижчій (згодом середній) сільськогосподарській школі, сільськогосподарській дослідній станції, що функціонувала з 1899–1909 рр. при даному навчальному закладі.

Мета статті полягає у комплексному вивченні науково-дослідницької, адміністративної та педагогічної діяльності Павла Федоровича Тушкана впродовж верхньодніпровського (єрастівського періоду) його життя, коли він обіймав посаду завідуючого Верхньодніпровського нижчого (з 1911 р. середнього) сільськогосподар-

ського училища й директора Верхньодніпровської сільськогосподарської дослідної станції.

Павло Федорович Тушкан народився 29 червня 1867 року в с. Богучари Залімановської волості Богучарського повіту Воронежської губернії в багатодітній родині державних селян [31, с. 453]. З малечку батьки прищепили Павлу любов до нелегкої праці хлібороба, рідного краю, мови та традицій українського народу, навчаючи кмітливості та працелюбності.

Біографія відомого вченого та педагога є досить типовою для представника різночинницької технічної інтелігенції, яка впродовж останньої чверті XIX ст., завдячуючи адміністративним реформам російського самодержавства 60–70-х рр. XIX ст. та особистому інтелектуальному таланту, спромоглася досягти вагомих соціальних позицій у російському суспільстві даної доби.

На превеликий жаль, відомості про початковий період життя Павла Федоровича Тушкана через брак достовірних історичних джерел мають уривчастий інформаційний характер, що унеможливає його деталізовану реконструкцію. Відзначимо лише той факт, що юнак, як і більшість вихідців із незаможних селянських родин того часу, розпочав свій звивистий освітній шлях зі вступу до двокласного міністерського училища, скориставшись можливостями, які надавала дітям селян реформа початкової освіти [31, с. 453]. Навчання у міністерській школі виявило в обдарованого школяра неординарні інтелектуальні здібності та неабияку схильність до навчання. Шкільна наука легко давалась талановитому хлопцю, відкриваючи для нього привабливі життєві обрії та професійні перспективи.

Після закінчення міністерської школи здібний юнак, приймає не просте для себе рішення – здобути середню освіту. За нормативними положеннями російського законодавства, атестат міністерської школи надавав його власнику право вступу до середніх навчальних закладів імперії. Реалізувати давно омріяне бажання молодому селянинові було вкрай складно через відсутність матеріальної підтримки з боку незаможних батьків, у яких не вистачало коштів на оплату навчання в освітньому закладі. Історичні джерела не проливають достатньо світла на особисті мотиви та обставини, через які юнак вирішив продовжити свою освіту в Воронежському реальному училищі [31, с.453]. На наш погляд, скоріш за все вибір П. Тушканом середнього навчального закладу був продиктований суто прагматичним розрахунком – училище було найближчою

освітньою установою, яка географічно розташовувалась відносно недалеко від батьківської оселі. Відомо, що в даний період його матеріально підтримувала одна з сестер – Ольга.

Навчання в реальному училищі тривало довгих 6 років, сповнених складних життєвих перепитів, викликаних матеріальними труднощами та поневіряннями. Павло змушений був самотужки заробляти на життя репетиторством, навчаючи грамоті дітей воронезьких містян [31, с. 453]. Попри значні складності, здібному учневі вдалося отримати атестат випускника реального училища, який відкрив йому шлях до вищих закладів технічної освіти, які готували кваліфіковані управлінські та наукові кадри для господарської системи країни.

Інтенсивна модернізація економічного життя та виробничої інфраструктури Російської імперії в останній чверті XIX ст. відкривали для обдарованої різночинницької молоді надзвичайні перспективи в сільськогосподарській галузі, де під впливом модернізаційних перетворень, викликаних реформами російського царату, спостерігається поступовий перехід на капіталістичні рейки господарювання. Водночас відбувався процес руйнації монополії дворянського землеволодіння, перетворення його на буржуазне [12, с. 65]. Брак чисельного прошарку місцевої технічної інтелігенції, здатної ефективно вирішувати поточні господарські завдання, у негативний спосіб відбивався на загальних темпах економічного поступу сільськогосподарського виробництва, більш рельєфно увиразнюючи проблему забезпечення його потреб кваліфікованими фахівцями.

Після певних вагань та розмірковувань Павло Тушкан вирішує поступати до Петрово-Розумовської сільськогосподарської академії – вищого закладу аграрної освіти Російської імперії (м. Москва), де в той час плідно займалися науково-дослідницькою діяльністю та викладали всесвітньовідомі вчені вітчизняної аграрної науки: К. А. Тимірязев, Г. Г. Густавсон, І. А. Стебут, А. Ф. Фортунатов. Цілком ймовірно, що одним із головних мотивів вступу молодого Тушкана до Петрово-Розумовської академії полягав у тому, що вона була одним із небагатьох вищих навчальних закладів Російської імперії, де на абітурієнтів не поширювалися станові обмеження самодержавства, що дозволяло талановитій сільській молоді без зайвих труднощів та адміністративних перешкод отримати вищу освіту.

Досліджена нами наявна джерельна база не містить докладної інформації, на підставі якої можливо детально відтворити біографічні обставини життя П. Ф. Тушкана під час навчання в сільськогоспо-

дарській академії. Можемо лише припустити, що молодий студент продовжував перебиватися випадковими заробітками шкільного репетитора, намагаючись звести кінці з кінцями, успішно долаючи навчальну програму, переходячи з одного навчального курсу на інший.

У період навчання в сільськогосподарській академії Павло ґрунтовно та старанно вивчає цілу низку спеціальних дисциплін: ботаніку, загальне та практичне землеробство, рільництво, ґрунтознавство, хімію, фізіологію рослин, фізику, захоплюється дослідженням проблем практичного ґрунтознавства, бере активну участь у проведенні наукових експериментів на дослідницькому полі академії, ознайомлюється на практиці з особливостями організації агротехнічних прийомів обробітку ґрунтів. У даний період під впливом науково-педагогічної та дослідної діяльності провідних професорів академії формуються його наукові вподобання та інтереси, змістовно розширюється й зміцнюється загальнотеоретичний базис.

1 лютого 1894 р. через посилення в студентському середовищі Петрово-Розумовської академії радикальних революційних настроїв відповідним розпорядженням навчальний заклад був закритий царом, а на його базі був створений Петрово-Розумовський маєток. За браком джерел ми можемо лише припустити, що політичні події та перипетії, пов'язані із закриттям сільськогосподарської академії, не дали змоги молодому студенту продовжити академічні студії та отримати ступінь магістра, оскільки за статутом нової освітньої установи до неї був заборонений вступ для колишніх випускників, студентів та викладачів Петрово-Розумовської академії.

В 1894–1895 рр. Павло Тушкан, попри адміністративну реорганізацію вузу, здобув ступінь кандидата сільськогосподарських наук, який відкривав для нього нові перспективи на життєвому шляху [31, с. 453]. Через низьку інформативність матеріалів джерельної бази складно детально реконструювати обставини і причини, які вплинули на вибір молодим фахівцем подальшого місця роботи. Очевидно, що не останню роль в даному питанні відіграли особисті стосунки та знайомства П. Тушкана по сільськогосподарській академії, а також його реноме обдарованого, цілеспрямованого, допитливого дослідника-початківця. Наступні три роки життя П. Тушкана будуть тісно пов'язані з дослідницькими установами Полтавського товариства сільського господарства, яке було засноване в 1865 р. за ініціативи дворянства Полтавської губернії та особисто князя С. В. Кочубея – одного з найбільш заможних землевласників регіону [11, с. 42; 6, с. 7]. Головна мета діяльності товариства полягала

в раціоналізації системи господарювання, впровадженні в аграрне виробництво інноваційних досягнень європейського сциєнтизму, створення розгалуженої мережі наукового дорадництва, яка була покликана сприяти загальній модернізації сільського господарства [6, с. 7-30]. В 1884 р. Товариством було організоване Полтавське дослідне поле, на ланах якого було розпочато плідну науково-дослідну діяльність із практичного вивчення проблем ґрунтознавства, рільництва, акліматизації та селекції різноманітних сільськогосподарських культур. Паралельно було створено раду дослідного поля [8, с. 25-26]. Першим директором даної науково-дослідної установи став відомий вчений Б. П. Черепакін [8, с. 26].

В 1893–1894 рр. П. Ф. Тушкан входив до складу групи студентів-агрономів, які були відряджені сільськогосподарською академією для проходження виробничої практики на ланах Дослідного поля Полтавського сільськогосподарського товариства [8, с. 35]. В 1895 р. після закінчення вишу він приймає пропозицію Товариства й обіймає посаду помічника директора Полтавського дослідного поля. Згодом, оцінивши його здібності як талановитого організатора та професіонала-землероба, П. Тушкану була запропонована посада вченого секретаря Полтавського сільськогосподарського товариства [25, с. 554]. Полтавській період життя молодого науковця став часом знайомства з провідними представниками наукової еліти Російської імперії, регіонального істеблїшменту регіону: дворянства та чиновників Полтавського земства. Нова посада сприяла поступовому входженню П. Тушкана до вузького кола прогресивно налаштованих найзаможніших землевласників та товаровиробників сільськогосподарської продукції Полтавської губернії.

Впродовж трьох років із 1895 по 1898 рр. він як провідний агроном-дослідник бере участь в розробці, організації та проведенні на ланах Полтавського дослідного поля серії різноманітних агротехнічних досліджень з ґрунтознавства та практичного землеробства, теоретично опрацьовує й узагальнює отримані в ході польових досліджень результати різноманітних емпіричних агрономічних та ґрунтознавчих дослідів, окреслює перспективи подальшої наукової діяльності установи, веде активне листування з провідними вченими країни, видатними громадськими діячами Полтавської губернії [15; 16]. Паралельно як вчений секретар плідно працює у складі чисельних тимчасових та постійних комісій Полтавського товариства сільського господарства, готуючи реферативні доповіді з актуальних проблем сільськогосподарського виробництва, сучасної агротехніки, розробляє проекти

щодо поліпшення загального стану практичного рільництва, докладно вивчає багатоаспектні економічні проблеми організації сільськогосподарського виробництва в регіоні [15].

Обіймаючи посаду вченого секретаря товариства, молодий науковець мав нагоду ознайомитись з набутим досвідом організації сільськогосподарського виробництва в передових поміщицьких господарств регіону, особливостями впровадження у виробництво інноваційних агрокультурних методів та технологій. Виконуючи свої службові обов'язки, П. Ф. Тушкан переймається проблемами кадрової селекції обдарованої молоді, докладно вивчає особливості функціонування та організації мережі початкових закладів сільськогосподарської освіти, які в даний період активно створюються за ініціативи та при сприянні Товариства та земських установ у Полтавській губернії. Так, наприкінці XIX століття на теренах Полтавщини успішно функціонувало п'ять початкових сільськогосподарських шкіл [6, с. 29].

Впродовж усього терміну роботи на посаді вченого секретаря П. Тушкан тісно співпрацює з президентом сільськогосподарського товариства, відомим громадським діячем Д. К. Квіткою, віце-президентом товариства П. М. Добровольським. Зокрема, з останнім науковець за дорученням Полтавського сільськогосподарського товариства бере участь у розробці проекту організації навчально-зразкового господарства на базі маєтку купця В. В. Бойка, що знаходився в Гадяцькому повіті Полтавської губернії [6; с. 31-33]. За задумом розробників дана установа повинна була стати взірцевим начальво-виробничим й інноваційним агротехнологічним осередком сучасного сільськогосподарського виробництва, наочно демонструючи на практиці господарські переваги раціональної організації рільництва, що ґрунтувалась на здобутках модерної агрономічної науки [7, с. 15-20, с. 31-33].

Розроблений молодим вченим «Проект організації навчально-зразкового господарства» був виданий в 1899 р. коштом товариства окремою брошурою. Загальні положення проекту П. Тушкана пройшли докладне обговорення та експертну оцінку на засіданні Полтавського товариства сільського господарства, що відбулось 9 червня 1899 р. [7, с. 15].

Плідна адміністративна та дослідницька діяльність Павла Тушкана в Полтавському сільськогосподарському товаристві привернула до нього увагу представників катеринославських земських установ, які в даний період переймалися активним пошуком кан-

дидатури на посаду директора початкової сільськогосподарської школи, яку планувалося відкрити в 1898–1899 рр. За проектом Катеринославської губернської управи передбачалося створення при майбутньому закладі початкової сільськогосподарської освіти ще сільськогосподарської дослідної станції. Дана обставина істотним чином вплинула, на наш погляд, на прийняття науковцем рішення щодо переїзду до Верхньодніпровського повіту, на теренах якого передбачалося створити навчально-виробничий комплекс початкової сільськогосподарської освіти.

В 1899 р. П. Ф. Тушкан обійняв посаду директора Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи Катеринославського губернського земства. Кандидатура молодого директора була затверджена міністром землеробства на підставі подання катеринославської губернської земської управи. Нижчий навчальний заклад сільськогосподарської освіти, яким керував П. Ф. Тушкан впродовж наступних 19 років, розташовувалась в Комісарівській волості Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії, в 2-х верстах від залізничної станції Ерастівка Катеринославської залізниці [28, с. 1].

На початку своєї науково-педагогічної та освітянської діяльності Павло Федорович брав активну участь у розробці нормативної бази, яка регламентувала адміністративні та освітні засади діяльності навчального закладу. Під його безпосереднім керівництвом був розроблений та поданий на затвердження до профільного міністерства землеробства Статут школи, опрацьовані детальні посадові інструкції, які регламентували обов'язки й права викладацького складу, обслуговуючого допоміжного та технічного персоналу, учнівського контингенту.

В процесі підготовки навчального закладу до відкриття Павло Тушкан переймається проблемами забезпечення навчального процесу кваліфікованими та високоосвіченими викладацькими кадрами, які мали необхідний практичний досвід роботи на виробництві та в провідних науково-дослідних установах країни та регіону. Використовуючи власні зв'язки, він запрошує на викладацьку роботу своїх колег по Полтавському дослідному полю та Петрово-Розумовській сільськогосподарській академії: Тимофія Васильовича Локотя, співробітника Полтавського дослідного поля (майбутнього професора Ново-Олександрійської сільськогосподарської академії, депутата Першої Державної думи від Чернігівської губернії) та Казимира Миколайовича Маліновського – випускника академії [25, с. 554]. Заслуга Павла Федоровича Тушкана як директора початкового закладу

сільськогосподарської освіти полягала в тому, що йому після тривалого пошуку та кадрового відбору вдалося сформувати згуртований колектив однодумців, який здатний був вирішувати складні поточні завдання навчально-виробничого процесу, прищеплюючи учням ґрунтовні теоретичні знання та практичні виробничі навички.

Як директор навчального закладу П. Тушкан особисто бере участь в організації будівництва цілої низки споруд навчальної та виробничої інфраструктури школи, тісно співпрацюючи з офіційними попечителем школи Е. К. Бродським, представниками земських установ, які здійснювали загальний нагляд за організацією та виконанням всього комплексу будівельних робіт.

Початковий період функціонування навчального закладу досить яскраво описала в своїх спогадах Єлизавета Тушкан – донька директора: «Наша родина жила в Ерастівцях у 1901–1919, тато працював там із 1899 р. У 1901 р., коли мама приїхала до Ерастівки, це був степ в 40 км. від станції [Божедарівки] і в степу стояло три будинки – двоповерховий навчальний корпус і два житлові будинки. В одному з них жила наша родина. Це був великий цегляний будинок з великими шістьма кімнатами, верандою. Навколо – ніякої медичної допомоги. Пізніше до нас приїздив лікар, який жив за 12 км. від нас» [31, с. 455–456].

Введення в експлуатацію двоповерхового навчального корпусу разом із житловим будинком та господарськими спорудами дало підстави губернському земству розпочати вступну кампанію до навчального закладу, яка пройшла з 1 по 7 листопада 1899 р. [25, с. 552]. Вже 7 листопада 1899 р. відбулась офіційна церемонія урочистого відкриття та освячення Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи Катеринославського губернського земства, на якій були присутні поважні гості з Катеринославської губернської земської управи, гласні губернських земських зборів, представники адміністрації Катеринославської губернії, видатні громадські та церковні діячі Придніпровського регіону.

В 1899–1900 навчальному році в Верхньодніпровському нижчому сільськогосподарському училищі навчався лише перший клас, який був набраний на конкурсній основі переважно з дітей селян. Впродовж навчального року П. Ф. Тушкан викладав учням зоологію та землеробство у обсязі 5 уроків на тиждень [25, с. 556]. Згодом, через відсутність викладача загальноосвітніх дисциплін, директор змушений був додатково зайнятися викладанням історії, якою цікавився ще зі студентських часів. Остання обставина стала, на наш погляд, підставою для знайомства та дружніх стосунків із відомим істориком,

першим директором Катеринославського історичного музею професором Д. І. Яворницьким, з яким П. Ф. Тушкан згодом покумився. Дмитро Іванович був хрещеним батьком двох дітей П. Ф. Тушкана.

На початковому етапі викладання спеціальних та загальноосвітніх дисциплін утруднювалось через відсутність достатньої кількості наочних посібників та матеріалів, необхідних колекцій рослин сільськогосподарських культур, мінералів, ґрунтів, моделей, вимірювальних приладів та технічних засобів. З наочних матеріалів у даний період вчителі використовували в навчальному процесі виключно стінні таблиці, оскільки інші наочні матеріали просто не були придбані навчальним закладом. Упродовж 1899–1900 навчального року за сприяння директора школи вдалося придбати необхідні для проведення навчального процесу наочні матеріали з фізики, зоології, ботаніки, мінералогії. В цей час навчальним закладом були закуплені в достатній кількості препарати з зоології, ботаніки, мінералогії, карти, демонстраційні посібники, що в кінцевому підсумку дало змогу значно поліпшити організацію навчального процесу та значно підвищити рівень теоретичної підготовки учнів [25, с. 561].

В перший рік перебування на посаді директора Павло Федорович Тушкан переймається проблемами організації навчального процесу, займається методичною роботою, розробляючи плани теоретичних та практичних занять із землеробства й тваринництва. За його участі відбуваються чисельні педагогічні наради, де обговорюються поточні педагогічні проблеми, приймаються рішення, пов'язані з організацією навчального процесу, усуваються виявлені недоліки [25, с. 565-566].

В службові обов'язки директора входило головування на засіданнях господарчої ради, діяльність якої була сфокусована навколо розв'язання поточних адміністративно-господарських та фінансових питань, пов'язаних із функціонуванням взірцевого господарства: організації молочної ферми, стайні, невеликого технічного парку, свинарника, пташника, шкільної пасіки, саду, дослідних ланів [10, с. 485-502]. За безпосередньої участі управляючого сільськогосподарською школою були закладені підвалини взірцевого господарства, розроблена покрокова стратегія його розвитку. В 1903 р. на базі навчального закладу був створений розплідник племінної великої рогатої худоби, який повинен був слугувати своєрідним науково-виробничим полігоном для проведення занять з тваринництва та ветеринарної справи [18, с. 435-450].

Павло Тушкан як очільник сільськогосподарської школи розробив нормативні положення правил внутрішнього розпорядку, які після детального обговорення були затверджені педагогічною радою. На їх підставі в школі була встановлена система чергувань учнів у різних господарчих підрозділах: їдальні та кухні (зі звільненням від занять), шкільній конторі, молочній фермі, свинарнику, телятнику. В обов'язки учнів Верхньодніпровської сільськогосподарської школи входив догляд за тваринами молочної ферми та стайні [27, с. 38]. Усі види господарчих робіт, виробничої практики, які виконували учні, фіксувалися наглядачами та викладачами школи у спеціальному журналі, де зазначалась якість виконання роботи, яка оцінювалась за визначеними педагогічною радою критеріями та стандартами.

Весна 1900 р. дала старт організації сільськогосподарських робіт на шкільних ланах навчального закладу. Саме в цей період П. Ф. Тушканом була апробована розроблену ним детальна схема організації комплексу весняних агротехнічних робіт на дослідних ланах школи, здійснено її адаптацію під конкретно-практичні вимоги та завдання навчально-виробничого процесу [25, с. 567-569]. На початковому етапі функціонування Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи завдяки докладеним зусиллям П. Ф. Тушкана відбулось вдосконалення механізму управління господарською частиною, налагоджена система логістичного забезпечення всіх ланок виробничого процесу.

В зимовий період 1899–1900 навч. року адміністрацією сільськогосподарської школи, виходячи з аналізу фінансової звітності, були закладені підвалини технічного парку, для потреб якого був закуплений необхідний сільськогосподарський реманент та техніка: сівалки, снопов'язки, плуги, косарки. Так, зокрема, в 1899 р. П. Ф. Тушкан придбав за 4000 руб. для шкільного господарства сучасну парову молотарку. В 1901 р. технічний парк школи суттєво розширився за рахунок придбання сучасних снопов'язок Дірінга, що значно скоротило загальний час проведення жнив на шкільних ланах дослідного поля [27, с. 36]. У 1899 р. для облаштування науково-дослідної сільськогосподарської станції, що діяла при школі, було придбано лабораторне обладнання, введено в експлуатацію метеорологічну станцію, для потреб якої були виписані сучасні вимірювальні прилади, що дозволили проводити систематичні метеорологічні спостереження.

Намагаючись оптимізувати фінансовий баланс навчального закладу, заощадити необхідні державні кошти, які витрачалися на його забезпечення земськими установами, П. Тушкан приймає рішення про виготовлення меблів, господарського реманенту, транспортних засобів: фургонів, возів, навчального устаткування на базі шкільних майстерень. В даних виробничих підрозділах силами учнів під безпосереднім керівництвом майстрів здійснювався й поточний ремонт сільськогосподарської техніки, шкільного обладнання, механізованих пристроїв.

Особливими об'єктом піклування директора навчального закладу було шкільне господарство та лани дослідного поля. Павло Тушкан як землероб-науковець розробив та провадив у життя раціональну систему організації структури 3-х та 12-ти пільної сівозміни, здійснював загальний нагляд за правильними виконанням агрокультурних заходів та прийомів з обробітки ґрунту: оранки, боронування, організував спостереження за станом різноманітних технічних, злакових та кормових сільськогосподарських культур [25, с. 568-569]. Впродовж всього дореволюційного періоду функціонування сільськогосподарської школи Павло Тушкан як директор навчального закладу очолював предметні комісії з фахових перевірних та випускних іспитів, виробничої практики. Успішно долаючи чисельні труднощі та ускладнення, які неодмінно виникали на початковому етапі, в 1903–1904 рр. школа завдяки докладним зусиллям директора та педагогічного колективу перейшла на повний цикл навчально-виробничої підготовки фахівців для потреб сільськогосподарської галузі регіону. В 1903 р. відбувся перший випуск учнів навчального закладу [27, с. 9].

Впродовж всього періоду науково-педагогічної діяльності Павла Тушкана на посаді директора навчального закладу у нього склалися ділові та доброзичливі стосунки з очільниками та чиновниками губернської адміністрації та різноманітними губернськими земськими установами. Щорічно директором школи складалися річні звіти, де змістовно висвітлювалися особливості організації навчального процесу, аналізувався поточний стан господарської та фінансової діяльності, зазначалися поточні проблеми та перспективи розвитку навчально-виробничого комплексу, обґрунтовувалися чисельні пропозиції щодо вдосконалення організації навчання та виробничої практики, наводилися поточні статистичні відомості, тощо [25; 26; 27; 28; 29; 30]. Сільсь-

когосподарська школа була об'єктом постійної уваги з боку чиновників губернського земства, які прискіпливо спостерігали за ситуацією в навчальному закладі. Зокрема, голова губернської управи М. Родзянко здійснював постійний моніторинг поточного стану освітніх, адміністративно-господарчих та фінансових справ навчального закладу [20, с. 548; 21; 22, с. 523-525]. Розв'язанням поточних проблем сільськогосподарської школи в силу своїх службових обов'язків переймалися постійні члени Катеринославської губернської земської управи: М. Буницький, П. Голубінін, В. Кисличний та В. Тихомиров, які систематично виїздили з інспекційними поїздками та службовими візитами до навчального закладу, підтримуючи постійний контакт з офіційний почителем та директором школи [17, с. 543-551].

На першому етапі становлення навчального закладу дирекція школи стикнулася з цілою низкою проблем господарського характеру. Зокрема, в 1901 р., попри активну виробничу діяльність на дослідницьких та взірцевих полях, господарство зазнало значних фінансових збитків через неврожай, викликаний несприятливими природно-кліматичними умовами. Так, наприклад, загальна сума збитків, спричинених посухою, становила близько 1200 руб. [17, с. 546]. Дані непередбачені видатки були перекриті губернськими фінансовими земськими установами грошовими залишками із запасних коштів по загальному кошторису 1901 р. Подібна тактика організації комплексного та системного контролю над процесом підготовки фахівців приносила свої вагомні результати – регіональна економіка отримувала кваліфікованих спеціалістів із сільського господарства, які відповідали її вимогам та стандартам.

Павло Тушкан в якості провідного експерта з раціональної організації сільськогосподарського виробництва був залучений в 1900–1917 рр. очільниками Катеринославської губернії до діяльності цілої низки губернських установ та земських організацій. Так, молодий директор брав участь у роботі сільськогосподарської ради при катеринославському губернаторі, на засіданнях якої розглядалися поточні проблеми поземельного устрою, розроблялися програми поліпшення загального стану розвитку сільськогосподарського виробництва.

В 1902–1903 рр. П. Ф. Тушкан плідно працював у складі губернського комітету з потреб сільськогосподарської промисловості, де під час обговорення актуальних проблем організації сільського

господарства висловив цілу низку оригінальних зауважень та пропозицій щодо раціональної організації рільництва, початкової сільськогосподарської освіти, створення спеціалізованих наукових установ та інституцій, які повинні були закласти потужний підмурок щодо комплексного наукового дослідження природно-кліматичних особливостей регіону [24]. Отримавши низку адміністративних посад, створивши міцну матеріальну базу, Павло Федорович в 1901 р. одружився з донькою викладача Полтавської гімназії Юлією Платонівною Бровко, випускницею Петербурзької консерваторії. В шлюбі у подружжя народилося троє дітей – Єлизавета, Георгій та Оксана [31, с. 454].

Попри поступове налагодження навчально-виробничого процесу та перетворення освітнього на загально губернський центр підготовки фахівців для сільськогосподарської галузі, залишалося багато поточних адміністративних та господарських проблем, які вимагали невідкладного вирішення. Зокрема, в 1903 р. за ініціативи Павла Федоровича Тушкана при навчальному закладі був відкритий підготовчий клас, що на загал усунуло проблему недобору учнівського контингенту та вирішило питання підготовки абітурієнтів щодо вступу до навчального закладу. Збільшення загальної чисельності учнів актуалізувало перед адміністрацією питання щодо необхідності перебудови й розширення житлових приміщень гуртожитку [21, с. 403]. Директору вдалося переконати членів сільськогосподарської ради при катеринославському губернаторі про доцільність фінансування підготовчого класу й проведення необхідного комплексу ремонтних робіт із перепланування житлових приміщень школи, збільшення викладацького складу та технічного персоналу.

В 1905 р. губернським земством з даного питання була створена спеціальна комісія, до складу якої увійшли представники адміністрації та педагогічного колективу сільськогосподарської школи, члени губернської управи, гласні губернських земських зборів. Опісля детального обговорення проблем кадрового забезпечення комісією було ухвалене рішення про затвердження проекту нового штатного розкладу [22, с. 524-525].

Складним періодом в житті та професійній діяльності талановитого агронома-науковця та освітнього діяча Придніпров'я став 1904–1905 навчальний рік. Військово-політичні події російсько-японської війни 1904–1905 рр. та російської революції 1905–1907 рр. років у негативний спосіб позначились на загальному стані фінансів земських установ, спричинивши значний дефіцит губернського бюджету, що було наслідком збільшенням статей витрат на загаль-

нодержавні військові проекти та запровадження у життя масштабної губернської програми з соціального забезпечення вдів, сиріт та інвалідів, яка була покликана мінімізувати соціальні наслідки війни [19, с. 646]. Зрозуміло, що в умовах пріоритетності військових витрат та загального секвестру видаткової частини бюджетів земських установ фінансування господарських програм було призупинено.

Буремні події революції 1905 р. захопили у свій вир і учнівську молодь навчального закладу, яка під впливом революційної пропаганди та загальної радикалізації суспільних настроїв, організувала страйк, висунувши низку політичних вимог до адміністрації школи. Спроба дирекції вмовити учнів припинити страйк та повернутись до штатного режиму навчання й роботи закінчилась провалом. Радикально налаштована молодь продемонструвала досить високий рівень революційної свідомості, твердо наполягаючи на виконанні всіх своїх вимог. Загальна ситуація вийшла з-під контролю дирекції навчального закладу, яка змушена була звернутися до губернської влади по допомогу. В листопаді 1905 р. через масштабні заворушення учнівської молоді заняття в Верхньодніпровській нижчій сільськогосподарській школі за рішенням губернської влади були призупинені, учні були розпущені по домівках [19, с. 646]. Після спаду революційної хвилі навчальну діяльність сільськогосподарської школи було поновлено. П. Тушкану вдалося утриматись на посаді директора.

В 1900–1909 рр. Павло Тушкан досить успішно займається науковою діяльністю на базі сільськогосподарської станції, обіймаючи посаду її керівника. В 1899 р. дослідна установа отримала власну офіційну назву – Катеринославського губернського земства дослідна сільськогосподарська дослідна станція II розряду. За виконання посадових обов'язків завідуючого земською сільськогосподарською науково-дослідною станцією губернське земство сплачувало П. Тушкану платню у розмірі 1000 руб. [28, с. 7]. У 1899 р. при науково-дослідній станції була створена невелика науково-технічна лабораторія, яка за земські кошти була обладнана необхідним устаткуванням для проведення дослідів із практичного рільництва, селекції та фізіології рослин. Одночасно при сільськогосподарській дослідній установі була влаштована метеорологічна станція, яка була обладнана найсучаснішими вимірювальними приладами.

Науково-дослідницька станція Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи була однією з перших науково-дослідницьких установ сільськогосподарського напрямку на теренах Ка-

теринославської губернії. Саме на її базі за ініціативи губернського та повітових земських організацій було започатковане системне вивчення природних характеристик ґрунтів Катеринославської губернії, комплексно вивчалися різноманітні проблеми акліматизації низки сільськогосподарських культур (кукурудза, сорго, просо), здійснювалась апробація передових агротехнічних прийомів. У 1900 р. на розгляд сільськогосподарської ради при катеринославському губернаторі був поданий розроблений губернською земською управою за участю П. Ф. Тушкана проект статуту сільськогосподарської станції, де були прописані пріоритетні напрямки наукової діяльності, визначені джерела фінансування дослідної установи [17, с. 571].

Варто відзначити, що з самого початку інституційного становлення науково-дослідницької установи її керівник не мав ілюзій щодо пріоритетності наукових досліджень, їх практичного запровадження у виробництво. В своєму звіті губернській земській управі П. Ф. Тушкан виклав власне бачення перспектив розвитку науково-дослідної установи: «При теперішньому невисокому рівні місцевої сільськогосподарської техніки, слабкому ступені застосування сільськогосподарської науки в цілях практики, – неможливо обмежитися викладанням господарських рецептів, кращих прийомів або способів господарювання, так як по відсутності місцевої наукової агрономії, такі прийоми ще цілком не визначилися. Так, у будь-якому разі підпорядкувати сільськогосподарську практику будь-яким рецептурним правилам не вдається ніде. Поняття про доброго господаря або сільськогосподарського виконавця нерозривно пов'язано зі здатністю суб'єкта орієнтуватися в даних господарських умовах» [17, с. 570].

Після тривалого обговорення накреслений П. Ф. Тушканом план проведення наукових досліджень був затверджений представниками губернської управи й опублікований за рахунок земських коштів під назвою: «Засновки організації дослідів Верхньодніпровської сільськогосподарської станції» (видання Катеринославського губернського земства, 1902 р.) [28, с. 48]. У ньому були окреслені головні напрямки наукової евристики дослідницької установи, викладена загальна методологія їх організації та запропонована програма практичних заходів, які відповідали нагальним економічним потребам сільськогосподарського виробництва Придніпровського регіону. Під наукові потреби сільськогосподарської станції використовувалися й ділянки землі хуторського господарства навчального закладу, де в 1900 р. було закладено взірцеве господарство [17, с. 566].

На думку П. Ф. Тушкана, головне завдання дослідної станції зводилося до «наукового вирішення питань, які пропонувалися практикою місцевого сільського господарства, а не питань біології рослин, хоча б у видах сільськогосподарського промислу» [17, с. 567]. Фактично, з моменту створення науково-дослідної станції її головне завдання полягало в раціоналізації та вдосконаленні наявної моделі організації сільськогосподарського виробництва селянських та поміщицьких господарств.

Здебільшого в даний період на станції плідно досліджувалась ефективність практичного використання різноманітних прийомів обробітку ґрунту, впровадження низки агротехнічних заходів догляду за станом ріллі, застосування різноманітних парів, використання різних органічних та мінеральних добрив, високопродуктивного насіння різноманітних сільськогосподарських культур. На початку ХХ ст. П. Тушканом як агрономом-дослідником було закладено низку дослідних полів, на яких запроваджено раціональну 4-х пільну, 8-ми та 12-ти пільну сівоzmіни. На площі в 18 дес. землі впродовж 1900–1909 рр. проводилися практичні досліді з ґрунтознавства, селекції, проходили апробацію чисельні агрокультурні методи обробітку ґрунту тощо. З 1902 р. у 12-пільну сівоzmіну дослідного поля були включені олійні сільськогосподарські культури та сінокоши, що на загал сприяло зростанню загальної врожайності та підвищенню рівня продуктивності сільськогосподарського виробництва.

В 1904 р. співробітниками станції під керівництвом П. Ф. Тушкана були поставлені досліді з оранки різної глибини [28, с. 41]. Для експериментальної оранки були використані плуги Сакка 8 дюймів із високою стійкою та гвинтовим відвалом. Оранка пару здійснювалась у травні місяці, оранка під ярові – на початку вересня. Весною до початку оранки шкільні лани боронувалися боронами Лакке в 2-4 сажні. Більша частина сільськогосподарських культур висівалась 17 та 11 рядними сівалками заводу Ельворті «Росія» [28, с. 41]. Результати науково-дослідної роботи вчених-дослідників та учнів часто демонстрували на різноманітних сільськогосподарських ярмарках та виставках, які проводилися повітовими та губернськими земськими установами. Зокрема, в 1903 р. учні школи взяли участь в організації сільськогосподарської виставки в с. Саксагань, де за представлені експонати з рослинництва вони отримали від губернського земства почесну відзнаку – велику срібну медаль [27, с. 32].

В травні 1904 р. російським царем був затверджений новий закон про сільськогосподарську освіту, де були закладені правові

підвалини та визначені загальні перспективи розвитку спеціалізованої сільськогосподарської освіти [13]. Беручи до уваги нагальні потреби економіки Придніпровського регіону в кваліфікованих спеціалістах із сільського господарства, Павло Тушкан разом із почесним попечителем навчального закладу Е. К. Бродським розробляють проект перетворення нижчої сільськогосподарської школи на навчальний заклад середньої сільськогосподарської освіти. Вже на черговій сесії губернських земських зборів 1908 р. Е. К. Бродський звернувся до губернських гласних із розлогою та змістовною доповіддю, в якій обґрунтовував тезу про необхідність реорганізації Верхньодніпровської нижчої сільськогосподарської школи в середньоосвітній навчальний заклад [1, с. 1478-1479]. Пропозиція громадського діяча була підтримана депутатами катеринославського губернського земства.

В діяльності Павла Федоровича Тушкана 1908–1911 рр. стали часом підготовки до реорганізації та адміністративного перетворення навчально-виробничого комплексу нижчої сільськогосподарської школи на середній освітній заклад. За участю чиновників губернської земської управи була створена спеціальна комісія, магістральним завданням якої була розробка системи адміністративних заходів із реорганізації навчального закладу [1, с. 1478–1479; 9]. До її складу був уключений і директор школи, який бере активну участь у розробці нормативних положень статуту середньої школи, займається адміністративними та господарськими проблемами організації взірцевого господарства у відповідності до нових вимог нормативної бази. В результаті плідної роботи у складі комісії був розроблений комплекс землевпоряджувальних заходів, що ставив за мету збільшення загального земельного фонду школи, розроблено концепцію фінансування реорганізованого закладу середньої сільськогосподарської освіти [1, с. 1478-1487; 9]. У 1908–1909 рр. Павло Федорович Тушкан координує завершення спорудження нового головного корпусу середньої сільськогосподарської школи, виступає куратором переоснащення старих приміщень та навчальних корпусів. Попри всі складності, 18 травня 1911 р. Верхньодніпровська нижча сільськогосподарська школа на підставі закону за № 35232, затвердженого російським імператором Миколою II в Царському Селі та ухваленого Державною Радою й Державною думою Російської імперії (3 червня 1911 р.) була перетворена на середнє сільськогосподарське училище – єдиний на теренах Катеринославської губернії середній заклад аграрної освіти [14; 29, с. I–III].

В якості нового закладу сільськогосподарської середньої освіти вона почала функціонувати з 1 вересня 1911 р. [14, с. 369]. З вересня 1911 р. Павло Федорович Тушкан обіймає посаду директора середньої сільськогосподарської школи. В середній сільськогосподарській школі Павло Федорович викладає в даний період історію та географію, головує на засіданнях педагогічної ради [29, с. 26, с. 30].

У зв'язку зі створенням Катеринославської дослідної сільськогосподарської станції земські діячі вирішили ліквідувати дослідну сільськогосподарську станцію при реорганізованому навчальному закладі, прийнявши рішення про передачу її земельного фонду та майна у власність школи. В 1911 р. за участі П. Тушкана зосереджує свою увагу навколо вирішення нагальних проблем організації навчального процесу за програмами середнього закладу сільськогосподарської освіти, запровадження нових академічних курсів з алгебри, геометрії, креслення, анатомії та фізіології тварин, ботаніки, мінералогії з геологією, тощо [29, с. 14-15]. Одночасно він переймається адміністративними проблемами організації низки навчально-допоміжних підрозділів школи: розширення навчальної бібліотеки, створення нових спеціальних кабінетів, лабораторії, вегетаційного будиночка, навчальних приміщень для ремонту сільськогосподарської техніки [29, с. 14, 32-33]. Збільшення земельного фонду школи вимагало істотного переосмислення загальної концепції організації сільськогосподарського виробництва при навчальному закладі, внесення змін до структури організації дослідницького поля, нового саду, створення нового шкільного городу, пасіки та пташника. В 1911 р. при середній школі було створено спеціальних орган – господарський комітет, до складу якого за рішенням очільників губернського земства був включений директор. Здебільшого рада розглядала поточні питання, пов'язані з фінансовим забезпеченням навчального закладу та його господарською діяльністю, розв'язанням нагальних господарчих потреб школи: освітлення, опалення, обмундирування учнів, забезпечення навчальних приміщень шкільними приладами та меблями [29, с. 34]. У 1912 р. Департаментом Землеробства були виділені кошти на переоснащення навчального закладу у зв'язку з реорганізацією [23, с. 77-78].

У 1912 р. директор школи розробляє проект реорганізації звірцевого господарства під назвою: «Попередні міркування з організації господарства на новому хуторі Верхньодніпровського середнього сільськогосподарського училища Катеринославського губернського земства», де автором був вміщений детальний план розбудови нової

структури навчально-виробничого комплексу школи, зазначені заходи щодо створення нових дослідницьких полів, сіножаті, шкільного саду, пасіки, технічного полігону [29, с. 23-75]. У цій праці П. Ф. Тушканом були змістовно проаналізовані природно-кліматичні, геологічні особливості земельного фонду навчального закладу та взірцевого господарства, окреслені економічні особливості організації системи практичного рільництва, обґрунтовано доцільність впровадження на ланах 4-х, 5-ти, 6-ти, 8-ми та 12-ти пільної системи землеробства [29, с. 32-33]. З метою оптимізації виробничої структури земельного фонду школи вченим було запропоновано здійснити обмін земель старого хутора на суміжні з училищем землі, які належали місцевим селянам [29, с. 32-33]. При розробці плану нової структури земельного фонду навчально-виробничого комплексу автором були враховані особливості ландшафту, геологічної будови земельного наділу, звернуто увагу на забезпеченість її водними ресурсами. План землевпорядкувальних заходів передбачав створення на базі наявного земельного фонду навчального закладу двох господарств – навчально-дослідного, яке відповідало поточним завданням навчального процесу, і комерційного. Останнє повинно було слугувати джерелом стабільних фінансових надходжень, що було вкрай важливо при загальній обмеженості земських ресурсів з огляду на столичніські перетворення в аграрній сфері.

В проекті автором були детально прописані всі види агротехнічних робіт та заходів, наведено порядок сівозмін, зроблені реалістичні прогнози щодо очікуваної врожайності сільськогосподарських культур, зазначено орієнтовну вартість робіт та використання механізованих сільськогосподарських агрегатів і машин, здійснено загальну калькуляцію транспортних витрат із перевезення майбутнього врожаю [29, с. 23-76].

В проекті створення нового взірцевого господарства П. Ф. Тушканом був зроблений особливий наголос на специфіці організації продуктивного тваринництва, економічно обґрунтована оптимальна чисельність поголів'я тяглової, великої рогатої худоби, свиней, викладений детальний кошторис його утримання, ветеринарного догляду [29, с. 54]. Виходячи з практичного досвіду, директор навчального закладу вважав доцільними створити молочне стадо переважно з корів німецької червоної породи, яка характеризувалась адаптованістю до місцевої кормової бази, високими надоями, простотою утримання та невеликою вартістю продуктивного поголів'я [29, с. 55]. В проекті був уміщений обчислений П. Ф. Тушканом

загальний кошторис спорудження нових об'єктів господарської інфраструктури [29, с. 61].

В 1912–1914 рр. накреслений план директором середньої сільськогосподарської школи був за невеликими виключеннями реалізований у життя. Проте його повне втілення було унеможливлене зовнішньополітичними подіями Першої світової війни. В 1913 р. за активної участі директора сільськогосподарської школи було проведено цілу низку урочистих заходів, пов'язаних із відзначенням 300-ліття династії Романових [30, с. 67]. Зокрема, 21 лютого в навчальному закладі була проведена урочиста молебень та організований літературний вечір із відзначення даної пам'ятної дати. В даний період директор навчального закладу опікується проблемами благоустрою школи, розширенням її виробничої інфраструктури. Зокрема, в 1913 р. у школі було обладнано невелику за кількістю ліжок лікарню для учнів, де вихованці навчального закладу отримували необхідну медичну допомогу, мали можливість проходити амбулаторне та стаціонарне лікування, поточне медичне обстеження [30, с. 73]. 1914 р. став роком значних організаційно-адміністративних здобутків Павла Тушкана на посаді директора Верхньодніпровської середньої сільськогосподарської школи. Так, за безпосередньої участі директора було закінчено облаштування хімічних лабораторій, фізичного класу та кабінету, кабінетів ботаніки, мінералогії, зоології та ентомології, землеріцтва та механіки, лабораторії рослинництва й землеробства [2, с. 906].

Події Першої світової війни наклали свій відбиток на характер організації навчального процесу та виробничої практики в середній школі, що в цілому позначилося на рівні викладання спеціальних дисциплін. Зокрема, до лав діючої армії був мобілізований один із 6 викладачів навчального закладу, згодом шкільний механік. Плани розширення навчально-виробничої бази у зв'язку з війною були значно скореговані дирекцією, беручи до уваги фінансові проблеми та утруднення, пов'язані з війною. В 1914 р. для усунення поточних господарських потреб навчального закладу були придбані адміністрацією школи у місцевих селян земельні ділянки, суміжні з територією навчального закладу, загальною площею 3 дес. 974 квадратних сажнів за 1735 руб. та одна черезсмужна ділянка для обміну за 1200 руб. [2, с. 906].

Попри обставини військового часу, Павлу Федоровичу Тушкану впродовж другої половини 1914 р. вдалося провести цілий комплекс ремонтних робіт із переобладнання шкільних навчальних

та житлових приміщень, налагодити нормальне водопостачання навчального закладу, провести замощення шляху, встановити навколо школи огорожу [2, с. 897-907]. В 1915–1916 рр. Павло Тушкан бере активну участь в роботі різноманітних повітових та губернських земських установ, на базі навчального закладу організовує курси для сільських господарів, займається поточними проблемами організації навчального процесу та виробничої практики.

Революційні події лютого-жовтня 1917 р. захопили у свій вир директора Верхньодніпровського середнього сільськогосподарського училища. В цей час П. Тушкан як постійний член відновленої катеринославської «Просвіти» бере активну участь в політичному житті української громади регіону. Вже 9 липня 1917 р. він виступав із доповіддю на загальних зборах товариства, де після огляду українського руху з початку революції до наших днів оголосив обидва універсали Української Центральної ради, які збори вислухали стоячі [31, с. 457]. За спогадами Єлизавети Тушкан, «у 1917 році Павло Федорович часто виступав на мітингах, говорив він про землю. Тоді ж почалися розмови про переобрання директора училища. Не офіційні, кулуарні». Взимку 1918 р. учні попередили директора, що поміщики загівають проти нього щось недобре, як проти збурювача. Тієї ж ночі він виїхав до Києва. А родина, залишивши речі в Ерастівці, влітку оселилася в Судаку [31, с. 457]. Так закінчився ерастівський період 1899–1918 рр. у житті знаного освітянина, громадського діяча та науковця, зусиллями якого було створено один із перших навчально-виробничих закладів початкової та середньо-професійної сільськогосподарської освіти на теренах Катеринославської губернії.

Науково-дослідна, адміністративна, педагогічна та громадська діяльність Павла Федоровича Тушкана залишила помітний слід в історії аграрної освіти та науки Придніпровського регіону, його дітище – Верхньодніпровська нижча (середня) сільськогосподарська школа функціонує й нині як Ерастівський коледж імені Е. К. Бродського Дніпровського державного аграрно-економічного університету.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Абаза И.** Доклад о Верхнеднепровской сельскохозяйственной школе и положении вопроса о преобразовании ее в среднее сельскохозяйственное училище Екатеринославского губернского земства / И. Абаза // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 44-й очередной 1909 года сессии (с 4 по 19 декабря 1909 года). – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910. – С. 1477-1487.

2. **Бродский Э. К.** Доклад попечителя Верхнеднепровского среднего сельскохозяйственного училища Екатеринославского губернского земства о состоянии училища (на 1-3 января 1915 года) в 1914 году / Э. К. Бродский // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 49-1 очередной 1914 года сессии. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1915. – С. 897-907.
3. **Вергунов В. А.** Історія аграрної науки, освіти та техніки в Україні. Ретроспективний науково-допоміжний бібліографічний покажчик авторефератів, дисертацій, видань та публікацій, підготовлених у центрі історії аграрної науки ДНСГБ НААН (2001–2011 рр.) / В. А. Вергунов. – Київ, 2011. – 383 с.
4. **Вергунов В. А.** Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Частина четверта. – Київ, 2012. – 323 с.
5. **Вергунов В. А.** Сільсько-господарська дослідна справа в Україні / В. А. Вергунов. – Київ: Аграрна наука, 2012. – 416 с.
6. **Вергунов В. А.** Полтавському товариству сільського господарства – 150 років: Віхи видатних діянь на благо України / В. А. Вергунов. – Вінниця, 2015. – 96 с.
7. **Вергунов В. А.** Від Погарського навчально-зразкового господарства до Гадяцької сільськогосподарської дослідної станції, або історія подарунку купця В. В. Бойка полтавській громаді / В. А. Вергунов; Нац. акад аграр. наук України, ННСГБ НААН. – Вінниця: Корзун Д. Ю., 2015. – 112 с.
8. **Гриб Н. И.** Полтавская ордена Трудового Красного знамени сельскохозяйственная опытная станция им. Н.И. Вавилова / Н. И. Гриб, В. К. Чуйко. – Киев: «Лыбидь», 1991. – 223 с.
9. Доклад о последовавшем преобразовании Верхнеднепровской низшей сельскохозяйственной школы в среднее сельскохозяйственное училище // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 46-й очередной 1911 года сессии (с 7 по 21 декабря 1911 года. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1912. – С. 149-154.
10. Доклад губернской земской управы по Верхнеднепровской сельскохозяйственной школе // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXX VII очередной 1902 года сессии с 1-го по 14-е декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства 1903. – С. 485-502.
11. **Лисенко М. С.** Полтавське товариство сільського господарства: історія і досвід (до 150 річниці) / М. С. Лисенко // Сумська старовина. – 2015. – № 47. – С. 41-62.
12. **Панченко П. П.** Аграрна історія України / П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов. – Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2007. – 531 с.
13. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 1881–1913. Высочайше утвержденное Положение о сельскохозяйственном образовании. – Т. 24 (1904). – С. 544-553.
14. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 1881–1913. О преобразовании Верхнеднепровской низшей сельскохозяйственной школы в среднее сельскохозяйственное училище. – Т. 30 (1911). – С. 369-370.
15. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.) / уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; ННСГБ НААН; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Полтава, 2015. – № 3. – Ч. 1. – 419 с.

16. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.). / уклад.: А. В. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара. – № 3. – Ч. 2. – Вінниця, 2015. – 417 с.
17. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1-го по 14 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1902.
18. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVII очередной 1902 года сессии с 7-го по 21 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1903.
19. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XLI сессии с 1 декабря по 13 декабря 1906 г). – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1907.
20. **Родзянко М.** Доклад земской управе о ходатайстве перед Министерством земледелия и Государственных имуществ по отводу земли для Верхнеднепровской сельскохозяйственной школы губернского земства / М. Родзянко // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1-го по 14 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1902. – С. 584-588.
21. **Родзянко М.** Доклад земской управе об уменьшении платы за содержание Верхнеднепровской сельскохозяйственной школы / М. Родзянко // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVIII очередной 1903 года сессии с 7-го по 21 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1904. – С. 403-408.
22. **Родзянко М.** Доклад земской управе об уменьшении платы за право учения в Верхнеднепровской сельскохозяйственной школе и об устройстве при ней подготовительного класса / М. Родзянко // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXIX очередной 1904 года сессии с 12-го по 21 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1905. – С. 523-525.
23. Смета доходов, расходов и специальных средств Департамента Земледелия на 1913 год. – СПб.: Типография В. Ф. Киршбаума, 1912. – С. 77-78.
24. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. XII. Екатеринославская губерния. – СПб.: Типография Исидора Гольдберга, Екатеринославская контора, 1903. – 286 с.
25. **Тушкан П.** Годовой отчет по Верхнеднепровской Екатеринославского губернского земства нижней сельскохозяйственной школе 1-го разряда, за 1899/1900 учебный года. / П. Тушкан // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1-го по 14 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1902. – С. 552-574.
26. **Тушкан П.** В губернскую земскую управу. Доклад // Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1-го по 14 декабря включительно. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1903. – С. 575-583.
27. **Тушкан П.** Отчет о состоянии по Верхнеднепровской сельскохозяйственной школе с 1-го января 1903 года по 1-е января 1904 года / П. Тушкан. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1904. – 64 с.

28. **Тушкан П.** Отчет по Верхнеднепровской Екатеринославского земства низшей сельскохозяйственной школе 1-го разряда с 1-го января 1904 года по 1-е января 1905 года / П. Тушкан. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. – 53 с.

29. **Тушкан П.** Отчет о состоянии Верхнеднепровского среднего сельскохозяйственного училища екатеринославского губернского земства в 1911 и в 1912 гг. / П. Тушкан // Екатеринослав: Типография газеты «Русская правда», 1913.

30. **Тушкан П.** Отчет о состоянии Верхнеднепровского среднего сельскохозяйственного училища Екатеринославского губернского земства в 1913 году / П. Тушкан. – Екатеринослав: Типография газеты «Русская правда», 1914. – 91 с.

31. **Чабан М.** Діячі січесьлавської «Просвіти» (1905–1921). Біобібліографічний словник / М. Чабан. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2002. – 535 с

Надійшла до редкол.: 24. 02. 2018

УДК 94 (477.63) «1917»

DOI: 10.15421/231811

Діяльність гласних-українців у Катеринославській міській думі восени – взимку 1917 р.

Яценко В. Я.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Розглянуто й проаналізовано діяльність гласних-українців у Катеринославській міській думі в період різкого загострення загальнополітичної ситуації в країні восени – взимку 1917 р.

Ключові слова: гласні-українці; міська дума; Катеринослав; муніципальна кампанія; український національно-визвольний рух; революція; Центральна Рада

Рассмотрена и проанализирована деятельность гласных-украинцев в Екатеринославской городской думе в период резкого обострения общеполитической ситуации в стране осенью – зимой 1917 г.

Ключевые слова: гласные-украинцы; городская дума; Екатеринослав; муниципальная кампания; украинское национально-освободительное движение; революция; Центральная Рада

This article considers and analyzes the activity of Ukrainian members of the City Council in Ekaterinoslav at the end of August – December in the year 1917. Results of the municipal company in Ekaterinoslav in August in the year 1917 are shown. The composition of the Ukrainian Council fraction is characterized by explaining its place and role in Ekaterinoslav urban self-government in the autumn – winter in the year 1917. The weakness of positions of Ukrainian members of the City Council in Ekaterinoslav during the specified period (9 places of members of the City Council from 113) is noted. At the same time, the paradoxicality of this situation is admitted so far as Ukrainian figures didn't count on such considerable results. It also became unexpected for their opponents. The activity of Ukrainian members of the City Council

in urban self-government of Ekaterinoslav is considered more thoroughly. Questions in which discussion Ukrainian's figures have shown special activity are called. Among them first questions are connected with education, the status of Ukrainian language and culture in general. The member of the Ekaterinoslav City Council I. M. Truba, who was appointed by the Central Rada as the commissioner for education in Ekaterinoslav in 1917, was especially actively acted on these questions. Methods which he used in the Duma activity are spoken and explained. It is noted that the most actively Ukrainian members of the City Council acted at discussion of especially significant events of social and political life of the country at that time (a mutiny of the general Kornilov, a question of inclusion of the Ekaterinoslav province in structure of Ukraine, capture of the power by Bolsheviks in Petrograd, about the Central Rada's III Universal and declaration of the Ukrainian People's Republic). Upholding of national interests of the Ukrainian people was the same for Ukrainian members of the Ekaterinoslav City Council, despite their national distinctions. The attention to relative consolidation of their positions is paid. The analysis of their activity in Ekaterinoslav City Council demonstrates that for them questions of the Ukrainian statehood and nation culture including the status of Ukrainian were priority.

Keywords: Ukrainian members of the City Council; City Council; Ekaterinoslav; municipal company; the Ukrainian national-liberation movement; revolution; Central Rada

У 1917 р. український національно-визвольний рух став важливим чинником революційного процесу в Наддніпрянській Україні. Його полем діяльності, окрім іншого, стали також і органи місцевого самоврядування. Не була тут винятком і Катеринославська міська дума, у складі якої після виборів серпня 1917 р. діяли три українські фракції. Муніципальна робота українських діячів у міському самоврядуванні Катеринослава наприкінці літа – на початку зими 1917 р. є досить показовою і пізнавальною в контексті розуміння процесів українського національного державотворення тієї доби. Системне й комплексне вивчення цієї діяльності дозволить на регіональному рівні глибше й повніше зрозуміти революційні й державотворчі процеси в Наддніпрянщині, особливо в період різкого загострення загальнополітичної ситуації восени – взимку 1917 р. Це, власне, й визначає мету даної статті. До того ж означена діяльність, як конкретний історичний досвід, є досить повчальною для українських політиків в умовах сьогодення, сучасної суспільно-політичної практики незалежної України. Цим, окрім іншого, обумовлюється актуальність обраної теми, так само як і станом її наукової розробки.

Досліджень, спеціально присвячених означеній темі, практично немає. Аналіз публікацій, в яких відображені революційні події та діяльність міської думи Катеринослава у 1917 р., засвідчує у кращому випадку лише фрагментарне представлення роботи гласних-українців у міському самоврядуванні губернського центру в означену революційну добу. Підтвердженням цього є статті-спогади

активних діячів більшовицької партії В. К. Аверіна, І. К. Амосова, С. Кошелева, А. І. Суханова, опубліковані у збірниках Катеринославського (Дніпропетровського) Істпарту 1922 і 1927 рр. до річниці Жовтневої революції [7, с. 103, 113-114, 126-127, 144-146; 17, с. 46, 86, 96, 97-98]. Так само коротко згадує про діяльність українських фракцій міської думи Катеринослава у 1917 р. член УСДРП І. П. Мазепа, сам у той час гласний думи [14, с. 52-53, 58-59]. Засвідчують названу тезу й дослідження 50 – 80-х рр. ХХ ст. В. Я Борщевського [4, с. 183, 234, 235-236; 5, с. 40, 52, 63, 153; 6, 56-57, 74-75, 76, 79-80, 96, 99, 127-128], Ю. І. Терещенка [18, с. 37-41; 19, с. 127-128], В. І. Гусєва і В. А. Крижанівського [11, с. 86-87], а також біографічні нариси активних діячів більшовицької організації Катеринослава в 1917 р., гласних міської думи В. К. Аверіна [21, с. 44-45, 62, 71], В. А. Валявка [9, с. 66-67], П. О. Воронцова [22, с. 41-42], С. І. Гопнер [2, с. 58], Е. Й. Квірінга [1, с. 46-47]. Окремі фрагменти або аспекти названої теми містяться й в новітніх дослідженнях. Серед них біобібліографічний словник М. П. Чабана, присвячений діячам Катеринославської «Просвіти» [20, с. 112, 146, 154, 449, 464]. Слід також назвати статті В. М. Бойка і В. С. Гвоздика про участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. [3, с. 31, 33, 34-35; 10, с. 73-74, 76, 77-78] та ряд інших досліджень [23; 24]. Короткий огляд наявних наукових праць підтверджує, що цілісно й системно діяльність гласних-українців у Катеринославській міській думі восени – взимку 1917 р. ще не досліджувалась.

Слід указати, що найінформативнішим та найціннішим джерелом із цієї теми є «Журнал засідань Катеринославської міської думи» за серпень – грудень 1917 р., який зберігається у Державному архіві Дніпропетровської області [12].

Розкриття ж самої теми слід почати з результатів муніципальних виборів до міської думи Катеринослава, які відбулися 13 серпня 1917 р. Українці на цих виборах подали 3 списки. УСДРП (список № 2) отримала 5 місць гласних, Український демократичний трудовий блок (список № 15) – 3 місця гласних, а Українська партія соціалістів-революціонерів (список № 11) – 1 місце гласних. Усього за 3 українськими списками пройшли 9 гласних, з яких 6 соціалістів (від УСДРП – І. Д. Вирва, Г. Ю. Воробійов, Ф. Є. Дубовий, П. Н. Заремба, І. П. Мазепа, від УПСР – М. М. Федоров) та 3 ліберали (члени Української партії соціалістів-федералістів та від профспілок – В. О. Біднов, І. М. Труба, І. Д. Штефан). За українські списки разом проголосували 6087 виборців (зі 73 417), або 8,3 % від загальної кількості тих, хто голосував. УСДРП, відповідно, отримала

4,61 % голосів, ліберали – 2,66 %, УПСР – 1,03 % [8, 17 авг.; 13, с. 26-27; 16, 17 авг.].

Усього у виборах брали участь 23 кандидатські списки, з яких 5 списків стали беззаперечними лідерами цих виборчих перегонів. 15 803 голоси і 24 місця гласних отримав блок російських есерів і ОЄСРП (список № 12), 14 326 голосів і 22 місця гласних – більшовики (список № 4), 12 138 голосів і 19 місць гласних – блок єврейських національних партій (список № 17), 9250 голосів і 14 місць гласних – блок меншовиків, Бунду, польських і литовських соціалістів (список № 7), 5593 голоси і 9 місць гласних – кадети (список № 10). Названі 5 списків разом набрали 75 % голосів усіх виборців, які взяли участь у голосуванні, отримавши 78 % усіх місць гласних. Лідерами стали помірковані соціалісти (списки № 12 і 7), у яких було 38 місць гласних. Більшовики (список № 4) отримали 22 місця гласних, а праві партії (списки № 10 і 17) мали 27 місць гласних [8, 17 авг.; 13, с. 26-27; 16, 17 авг.]. Саме ці партійно-політичні сили визначили конфігурацію сил новообраної міської думи й переважно формували її політику. Проте українські діячі теж не залишалися осторонь муніципальної роботи.

За час, який розглядається (з кінця серпня по кінець грудня 1917 р.), міська дума Катеринослава 48 разів збиралася на засідання. Участь та активність гласних-українців на цих засіданнях представлені у таблиці:

Дата засідання	І. Д. Вирва	Г. Ю. Воробійов	Ф. С. Дубовий	П. Н. Заремба	І. П. Мазепа	М. М. Федоров	В. О. Біднов	І. М. Труба	І. Д. Штефан	К-ть гласних
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
24.08			+*			+		+*	+	4
26.08	+		+	+		+		+	+	6
27.08	+*		+	+*		+		+*	+	6
2.09	+		+			+		+*		4
3.09			+							1
7.09	+		+	+		+			+	5
13.09		+	+	+					+	4
15.09	+		+						+	3
18.09		+	+							2
25.09	+	+*	+						+*	4
28.09	+	+*				+	+*	+*		5
29.09		+							+	2
30.09		+*								1
2.10		+						+		2
12.10	+	+*	+*			+		+*	+*	6
14.10						+				1
16.10	+	+	+			+		+		5
19.10		+						+		2
20.10		+	+	+				+	+	5
23.10		+*	+	+*				+*		4
24.10		+*	+	+	+*			+		5
26.10		+	+		+	+		+	+	6
27.10		+		+*	+	+				4
30.10		+	+*	+*	+	+		+*		6

31.10	+		+	+	+					4
1.11		+			+					2
2.11		+	+							2
3.11	+	+	+	+	+			+		6
6.11			+	+	+	+			+	5
7.11			+	+	+	+			+	5
16.11	+	+			+			+	+	4
17.11	+		+		+	+		+	+	5
18.11	+		+		+	+		+	+	5
23.11	+							+	+	2
25.11					+				+	2
28.11	+	+	+					+	+	5
4.12		+			+			+	+	4
5.12		+			+					2
7.12		+	+		+					3
9.12	+				+					2
11.12		+			+					2
13.12	+									1
14.12		+								1
18.12	+									1
20.12		+								1
21.12										0
23.12		+								1
28.12		+			+					1
К-ть відвідувань	19	29	26	13	19	16	1	21	16	

+ – присутність

* – активність (виступи, короткі заяви, репліки та ін.).

Виступи гласних-українців на засіданнях думи переважно були присвячені викладенню декларацій своїх фракцій на перших засіданнях, визначенню свого ставлення до заклоту Корнілова, питання про входження Катеринославської губернії до складу України, до подій 24 – 25 жовтня в Петрограді, до III Універсалу Центральної Ради і проголошення УНР, до Установчих зборів, і окремо слід виділити питання освітньої сфери (створення шкільного комітету, відкриття технікуму, університету ім. Караваєва та ін.). Як бачимо, українські діячі в думі переважно реагували на визначні, резонансні події суспільно-політичного життя, що, безумовно, було актуальним в умовах загострення загальнополітичної ситуації в країні восени 1917 р., та питань, пов'язаних з освітою. Матеріали засідань думи показують, що в обговоренні питань економічного, господарського життя або соціальної сфери гласні-українці, як правило, не брали участі. І навряд чи це було випадковим. Можливо, українські діячі розуміли слабкість своїх позицій в думі або не були достатньо готові за рівнем фахової підготовки до розгляду названих питань. Не-

зважаючи на всі обставини, гласні-українці не раз виявляли високу активність під час засідань думи.

Перші їх виступи прозвучали 24 серпня, коли дума почала роботу. На цьому засіданні І. М. Труба і Ф. Є. Дубовий виголосили декларації як представники своїх фракцій [12, арк. 3]. Виступ І. М. Труби на засіданні 27 серпня був свого роду програмним. Почав він з того, що «тут ще не чуть було українського голосу. І не дивно, бо нас прийшло у думу небагато. На 70 тисяч громадян Катеринослава призналося до української нації тільки 6000. Проте ми не зречимось свого права і будемо його добиватись усіма нашими силами...» У виступі гласного-українця прозвучали й політичні вимоги: «Ми прагнемо лише до національно-територіальної автономії України та визнаємо її орган – Центральну Раду. Крім того, ми вважаємо за справедливість як місто члена городської управи і завідуючого освітою буде належати українцеві. У думі ми будемо рішуче домагатися визнання Катеринослава Україною» [15, с. 264-265].

На цьому ж засіданні 27 серпня І. М. Труба та інші представники українських фракцій наполягали на тому, щоб у міській управі саме українцям було надано місце завідувача відділом народної освіти. І. М. Труба запропонував на цю та інші посади в міській управі від українців П. Н. Зарембу і Г. Ю. Воробйова. Наполегливість гласних-українців призвела до голосування питання про надання українцям відділу народної освіти чи тільки місця члена управи без визначення відділу. Переважна більшість гласних підтримала другу пропозицію. У відповідь на це І. Д. Вирва заявив, що українці знімають своїх кандидатів у члени міської управи [12, арк. 11 зв. – 12 зв.]. Правда пізніше (25 вересня) Г. Ю. Воробйова було обрано членом міської управи і завідувачем квартирно-військовим відділом [12, арк. 115-115 зв.].

На засіданні 2 вересня І. М. Труба при обговоренні питання про виступ Корнілова засудив цей контрреволюційний заколот, заявивши, що українські діячі з самого початку викривали дії Корнілова та його прибічників, а коли настав час – рішуче виступили проти контрреволюції. Своїми діями українці, які підтримують Центральну Раду як єдину крайову владу, довели безпідставність звинувачень на їх адресу в намірах відділитися від Росії [12, арк. 36-37 зв.].

Особливу активність гласні-українці виявили при розгляді питань, які стосувалися освітньої сфери. Найбільш активним при цьо-

му був І. М. Труба, який з 9 серпня 1917 р. офіційно перебував на посаді комісара Центральної Ради з освіти на Катеринославщині. Гласний-українець використовував будь-який привід, щоб поставити питання про українізацію освіти, про національні інтереси та потреби українського населення регіону. І робив він це нерідко в достатньо безапеляційній та іноді агресивній формі, чим не раз, іноді й справедливо, викликав нарікання гласних думи, представників інших фракцій. Однією з причин роздратування його політичних опонентів було й те, що свої виступи він часто проголошував українською мовою. Саме це стало приводом до скандалу на засіданні 28 вересня [12, арк. 119 зв. – 120].

На цьому засіданні обговорювалися й освітні питання про виділення кредиту на утримання нових 34 комплектів при початкових школах та відкриття в Катеринославі технікуму. Щодо першого питання І. М. Труба заявив протест проти тенденції до русифікації, оскільки з 34 комплектів не було ні одного українського. На пояснення, що не надходило заяв про відкриття української школи, І. М. Труба висловив претензії управі, чи здійснила вона якісь заходи для того, щоб допомогти людям, які досі були «затуркані паскудною політикою царизма», забезпечити національні інтереси українського населення. Ця заява українського діяча відразу викликала бурхливу реакцію присутніх. У виступах прозвучало, що боротьба з насильницькою русифікацією не повинна призводити до штучної українізації. І. М. Трубу підтримали Г. Ю. Воробйов і В. О. Біднов. Останній заявив, що ніякої примусової українізації вони не пропонують, а хочуть мати школу для українського населення в Катеринославі. Наполегливість українських діячів призвела до того, що більшістю гласних була підтримана пропозиція головуєчого не обговорювати на даному засіданні питання про національну школу і українську зокрема [12, арк. 123-125].

Коли обговорювали питання про відкриття в Катеринославі технікуму, І. М. Труба за дорученням Катеринославської української губернської ради запропонував при цьому навчальному закладі організувати відділ українознавства та зробив запит, чому при вирішенні питань народної освіти в Катеринославі та губернії ігнорується Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат. Своє розуміння відділу українознавства гласний-українець пояснив так, що ті, хто закінчує школу, повинні знати, що таке український народ, які українські національні інтереси, українська мова, історія, література та етнографія. Також І. М. Труба запропо-

нував на посади деканів призначати тих, хто народився в цьому краї, але усіма голосами проти двох ця пропозиція була відхилена [12, арк. 126 зв. – 127 зв., 131 зв.].

Високу активність виявили гласні-українці на засіданні думи 12 жовтня під час обговорення питання про включення Катеринославської губернії до складу України. Доповідачем від УСДРП був Ф. Є. Дубовий. Також від українців виступили І. М. Труба, І. Д. Штефан, А. С. Синявський і Г. Ю. Воробйов.

Першою прозвучала доповідь Ф. Є. Дубового. Він коротко ознайомив присутніх з історією питання та визначив принципове ставлення українських соціал-демократів до національного питання, оголосивши відповідні пункти програми УСДРП. Окремо гласний-українець зупинився на статусі Центральної Ради, відкинувши звинувачення в її буржуазності і заявивши її органом революційної демократії в Україні [12, арк. 178-180]. Представник від УСДРП оголосив резолюцію із цього питання, яка складалася з шести пунктів. По-перше, Центральну Раду слід визнати вищим крайовим органом влади в Україні, кордони якої остаточно будуть визначені плебісцитом (референдумом). По-друге, Центральна Рада разом з іншими організаціями революційної демократії національних меншин повинна організувати владу в Україні. По-третє, Центральна Рада повинна бути реорганізована, бажано найближчим часом, на основі загального, прямого, рівного й таємного виборчого права. По-четверте, рішуче протестують проти розділу України на дві частини, вважаючи це порушенням права українського народу на самовизначення. По-п'яте, вимагають негайного включення Катеринославської губернії в межі автономної України. По-шосте, міська дума визнає необхідною широку співпрацю всієї революційної демократії України зі здійснення автономії України і закликає до такої співпраці всю демократію Катеринослава [12, арк. 180]. Своїм виступом Ф. Є. Дубовий задав тон подальшому обговоренню поставленого питання.

Виступи І. М. Труби від фракції українських демократів (список № 15) і І. Д. Штефана від професійної спілки поштово-телеграфних службовців були виголошені українською мовою, і їх текст у протоколах засідання думи, на жаль, не наведено [12, арк. 185 зв.]. Виступ І. М. Труби викликав аплодисменти публіки і відповідні на це зауваження головуючого зібранням [12, арк. 185 зв.]. Окремі фрагменти цього виступу можна відновити з доповіді гласного-більшовика Е. Й. Квірінга, який полемізував із представником україн-

ців. За словами Е. Й. Квірінга, І. М. Труба говорив, що Селянська спілка висловилася про приєднання Катеринославської губернії до України, наголошував на історичних правах українського народу. Також гласний-українець, за свідченням Е. Й. Квірінга, говорив про маразм серед українського народу, про те, що чимало є таких, що відступилися від своєї нації. Присутні в залі засідання думи солдати аплодували виступові І. М. Труби [12, арк. 189 зв. – 190].

А. С. Синявський заявив, що мова не йде про відділення від Росії, що українці гаряче протестують проти такого звинувачення. Вони думають про Російську федеративну демократичну республіку, в якій усі національності будуть правити в особі представників демократії. Думі ж слід визнати, що Катеринославська губернія повинна належати до Києва, з яким пов'язана етнографічно і цей зв'язок є природний [12, арк. 187 зв. – 188].

У виступі Г. Ю. Воробйова, який серед інших 19 доповідачів прозвучав передостаннім, було чимало ортодоксальної соціал-демократичної, марксистської риторики стосовно пролетаріату, його інтересів, потреб та ін. Доповідач критикував меншовиків за підтримку Тимчасового уряду, фактично за союз з кадетами. Заявив, що українські соціал-демократи різко критикуватимуть дії Центральної Ради, як і Тимчасового уряду, якщо вони будуть спрямовані проти пролетарських вимог. Було також сказано, що УСДРП приймає плебісцит, але призначають його тоді, коли цього дійсно потребують інтереси населення. У Катеринославі, як заявив Г. Ю. Воробйов, пролетаріат асимілювався, тому на нього надії немає [12, арк. 191].

Після закінчення виступів голосувалася по пунктах резолюція, внесена фракцією УСДРП. Практично кожен пункт резолюції викликав жваву реакцію присутніх. У результаті пункти 2 і 5 були відхилені. За винятком цих двох пунктів резолюція голосувалась в цілому і більшістю в 19 голосів проти 17 та 7 таких, які утрималися, була відхилена. Під галас, вигуки протесту гласних-українців та представників публіки засідання було оголошено закритим [12, арк. 192–193 зв.].

На засіданнях думи 23, 24 жовтня та 6 листопада обговорювалося шкільне питання, під час якого виявив високу активність І. М. Труба, виголосивши промову українською мовою. Коли постало питання про можливість залучення до розгляду названого питання Катеринославського відділення Всеросійського союзу вчителів, то гласний-українець запропонував надати в цій справі слово й Українському союзу вчителів [12, арк. 245 зв.]. Також І. М. Труба від списку № 15 зробив доповнення (поправки) до

проекту управи про створення міського шкільного комітету. Було запропоновано, щоб цей орган не займався питанням середньої та вищої освіти, а його склад поповнити представниками Селянської спілки, Всеукраїнської вчительської спілки, Катеринославської української губернської ради та комісаріату (з освітніх справ) Центральної Ради [12, арк. 248 зв.]. Подібну поправку щодо поповнення шкільного комітету представниками українського учительського союзу та української губернської ради пропонував і А. С. Синявський [12, арк. 325]. Гласні-українці зробили й інші поправки до цього проекту. Г. Ю. Воробйов запропонував щоб міський шкільний комітет складався з національних шкільних комітетів при рівному представництві усіх національностей. Інше рішення український соціал-демократ вважав проявом централізму [12, арк. 249 зв. – 250]. Проти централізму в організації освітньої справи виступав і І. М. Труба. У виступах інших гласних (О. І. Чемерисський, Й. Л. Корін, А. Л. Епельбаум, Г. М. Малтапар) звучали заперечення проти цих вимог гласних-українців [12, арк. 252, 254 зв., 268, 271-271 зв.]. При голосуванні поправок до проекту управи про створення міського шкільного комітету пропозиції гласних-українців, як правило, були відхилені [12, арк. 325-326].

На засіданні думи 27 жовтня розглядалися резолюції від різних фракцій щодо подій 24-25 жовтня в Петрограді. У резолюції, запропонованій від УСДРП П. Н. Зарембою, окрім відновлення єдності революційно-демократичних сил і створення однорідного соціалістичного уряду, який доведе справу до Установчих зборів, та необхідності підтримки створеного в Катеринославі революційного комітету, ще додавалася вимога визнати вищою крайовою владою на Україні Київський революційний комітет, створений Центральною Радою, та запропонувати Катеринославському революційному комітету направити свого представника до його складу [12, арк. 285].

30 жовтня, при обговоренні питання про газету «Придніпровський край», І. М. Труба у промові українською мовою заявив, що названа газета ніколи не була прихильна до українців, проте фракція № 15 виступає проти її закриття і протестує проти методів боротьби з пресою, застосованих більшовиками [12, арк. 304-304 зв.]. На засіданні думи 18 листопада головним питанням порядку денного було обговорення III Універсалу Центральної Ради та Українських Установчих зборів. Виступили 16 доповідачів від різних фракцій.

Від українців виступили І. М. Труба (список № 15), Ф. Є. Дубовий, І. П. Мазепа (УСДРП), М. М. Федоров (УПСР).

Відкрив обговорення І. М. Труба, який цього разу виголосив свою промову російською мовою. Доповідач заявив, що українці федералісти, але у них немає прагнення до сепаратизму, оскільки побоюються німецької неволі, і для них немає кращого родича, ніж російська нація. Усе це словом і ділом проводить Центральна Рада. Але українці хочуть, щоб федеративна організація була захищена від централізму. З російським слов'янством українці хочуть бути рівними товаришами і йти до кінця разом, як брати. Український діяч закликав присутніх дати собі Аннібалову клятву бути рівними товаришами, у яких одна воля, одна любов до єдиної Росії, частину якої складає федеративна, вільна Україна. І. М. Труба заявив, що українці вітають резолюцію, запропоновану есерами, приєднуються до неї й будуть за неї голосувати. Одночасно, він виголосив резолюцію, в якій українці вносили свої пропозиції та доповнення. Текст резолюції, на жаль, у документі не наводиться [12, арк. 351 зв. – 352].

Доповідач від УСДРП Ф. Є. Дубовий свою промову виголосив українською мовою, текст якої, на жаль, у протоколах засідання думи не наведений [12, арк. 355 зв.].

Інший доповідач від УСДРП І. П. Мазепа назвав це засідання історичним і таким, що буде мати колосальне значення для подальшого устрою Катеринославщини. Він із радістю констатував факт майже повної одностайності гласних при розгляді означеного українського питання. Полемізуючи з представником партії народної свободи В. Й. Снежинським, український соціал-демократ показав протирічність у розумінні кадетами українського питання, відмінності в його сприйнятті в теоретичній та практичній площині. Заперечив І. П. Мазепа й представникові Бунда А. М. Фушману щодо його заяви про плебісцит для Катеринославської губернії. Принцип плебісциту в даному випадку доповідач вважав неприйнятним. На переконання українських соціал-демократів, автономний устрій України і федеративний устрій Росії корисні в інтересах розвитку продуктивних сил. Останній принцип для УСДРП був визначальним при виробленні програми і з національного питання також [12, арк. 359 зв. – 361].

Останньою була доповідь М. М. Федорова, який відразу закинув С. І. Гопнер щодо її заяви проти коаліційної влади, зразком якої є Центральна Рада. В останній, як заявив доповідач, із 792 членів тільки 20 є представниками буржуазії, а інші є соціалістами від

більшовиків до народних соціалістів включно. С. І. Гопнер проти такої однорідної соціалістичної влади, а українські діячі проти організації влади, яку встановлюють більшовики. Українські діячі, як зазначив М. М. Федоров, теж вважають, що влада повинна належати радам, а Центральна Рада в її нинішньому складі є представництвом селян і солдат. Більшовики ж своїм невизнанням Центральної Ради борються проти скликання Установчих зборів і вносять елементи розкладу в існуючу в Україні владу. Оскільки ж Російської держави, яка розпалася на окремі частини, як такої немає, то створити центральний уряд можна тільки шляхом коаліції федеративних урядів [12, арк. 361 зв. – 362].

І. М. Труба і фракція УСДРП запропонували свої резолюції з означеного питання, але після оголошення резолюції есерів відкликали їх. Резолюція есерів була прийнята більшістю 38 проти 4, при 8, що утрималися [12, арк. 362-362 зв.].

Значимим був виступ І. М. Труби на засіданні думи 23 листопада при розгляді питання про розпуск Московської міської думи більшовиками та в цілому політики радянського уряду. Гласний-українець почав із визнання того, що в свій час більшовики підтримували українство, але відразу закинув, що з першого дня революції не було більших ворогів українській справі, ніж більшовики. Проте винуваті не тільки вони, але й інші соціалістичні партії, які закидали Центральній Раді за її наміри створити власну армію. Зараз же армія конче потрібна. І. М. Труба заявив, що мир, на який пішли більшовики, дуже шкідливий, це повна капітуляція перед переможцем, бо немає сили, щоб відповісти. Тому Німеччина може не рахуватися з Росією. Висновок українського діяча був категоричним: «Більшовики зрадили інтересам Росії і створили братовбивчу війну» [12, арк. 374]. Після цього стався показовий епізод. Гласний-кадет Л. А. Соболев заявив головному, що він чув, як відразу після виступу І. М. Труби були чутні слова: «Йому слід було б побити морду». Головуючий зазначив, що цих слів не чув, але не має підстав не вірити Соболеву, тому звернувся до публіки з проханням відійти далі від крісел гласних [12, арк. 374].

На урочистому засіданні думи 28 листопада, присвяченому Всеросійським Установчим зборам, від українців виступили І. М. Труба і Ф. Є. Дубовий. І. М. Труба говорив про здійснення та укріплення цієї інституції та найскоріше заключення миру без анексій та контрибуцій на основі самовизначення всіх народів, що воювали [12, арк. 405 зв.].

Теж саме говорилося й в декларації від УСДРП, виголошеній Ф. Є. Дубовим, а саме щоб по можливості скоріше був заключений загальний демократичний мир без анексій і контрибуцій на основі повного самовизначення націй, щоб негайно був проведений ряд широких політичних і соціальних реформ в усіх областях народного життя згідно бажання й вимог революційної демократії, щоб Росія була перетворена на федеративних основах, у повній можливості до кожної автономної одиниці Російської демократичної федеративної республіки творити своє місцеве життя в повній волі й згоді з усіма іншими народами, щоб була організована по федеративному принципу влада з представників усіх автономних складових частин Російської республіки, щоб Українська народна республіка одержала змогу творити своє життя по своїй волі у згоді з усіма народами Російської республіки [12, арк. 405 зв. – 406].

Власне, це були останні значні виступи гласних-українців у міській думі Катеринослава. Ще 5 і 7 грудня прозвучали короткі виступи й повідомлення Г. Ю. Воробйова й І. П. Мазепи з приводу діяльності губернського продовольчого комітету [12, арк. 398–399, 401 зв. – 402, 413 зв.]. Цим, власне, й вичерпується діяльність гласних-українців у міському самоврядуванні Катеринослава наприкінці серпня – грудні 1917 р.

Самі ж матеріали засідань Катеринославської міської думи цього періоду свідчать, що гласні-українці використовували всі можливості для відстоювання національних інтересів українського населення Катеринослава та губернії. Проте проросійськи настроєна більшість гласних думи часто досить успішно перешкождала цьому. Цим пояснюється висновок, зроблений у спогадах І. П. Мазепи: «Перевага російських політичних партій була в той час характерним явищем по цілій Україні. Це створювало величезні труднощі для проведення в життя найменших українських домагань. Діяльність катеринославської Думи і «Совета» проходила майже зовсім поза українським річищем. Політика Центральної Ради не знаходила підтримки в цих органах «революційної демократії» [14, с. 53].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бачинский П. П.** Эммануил Ионович Квириг / П. П. Бачинский, В. Э. Квириг, М. Б. Перельман. – М.: Политиздат, 1968. – 135 с.
2. **Беднов М.** Серафима Гопнер / М. Беднов, М. Гольдберг. – Київ: Політвидав України, 1976. – 88 с.

3. **Бойко В. М.** Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. / В. М. Бойко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 25-40.
4. **Борщевский В. Я.** Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции / В. Я. Борщевский. – Днепропетровск: [Б. и.], 1962. – Ч. I. – 240 с.
5. **Борщевский В. Я.** Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции / В. Я. Борщевский. – Днепропетровск: [Б. и.], 1962. – Ч. II. – 168 с.
6. **Борщевський В. Я.** Робітники Катеринослава в дні Жовтня / В. Я. Борщевський. – Дніпропетровськ: Дніпропетровське книжкове вид-во, 1961. – 156 с.
7. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. – [Д.]: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия октябрьской революции, 1927. – 292 с.
8. Бюллетени Губернского исполнительного комитета общественных организаций (г. Екатеринослав). – 1917.
9. **Варгатюк П. Л.** Василь Антонович Валявко / П. Л. Варгатюк, А. В. Дольчук. – Дніпропетровськ: Промінь, 1972. – 131 с.
10. **Гвоздик В. С.** Участь українських політичних партій в муніципальній кампанії на Півдні України в 1917 р. / В. С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1999. – № 5. – С. 71-80.
11. **Гусев В. И.** В борьбе за осуществление ленинской тактики. Большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 г. / В. И. Гусев, В. П. Крижановский. – Київ: Вища школа, 1987. – 168 с.
12. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 469, оп. 1, спр. 1.
13. Екатеринославская городская статистика. 1918. Выпуск 1-й. – Екатеринослав, 1918. – 85 с.
14. **Мазепа І. П.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921: I. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. II. Кам'янецька доба / І. П. Мазепа. – Дніпропетровськ: Січ, 2001. – 415 с.
15. Народная жизнь (Екатеринослав). – 1917.
16. **Матросов Я. М.** Сподвижник української справи на Катеринославщині Іван Михайлович Труба (1878 – 1950) / Я. М. Матросов // Українська біографістика. – 2015. – № 12. – С. 251-282.
17. Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 – октябрь – 1922. – Екатеринослав: Издание Екатеринославского губкома КП(б)У, 1922. – 270 с.
18. **Терещенко Ю.** З діяльності більшовицької фракції Катеринославської міської думи (серпень – жовтень 1917 р.) / Ю. Терещенко // Архіви України. – 1971. – № 3. – С. 36-41.
19. **Терещенко Ю. І.** Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Ю. І. Терещенко. – Київ: Наук. думка, 1974. – 144 с.
20. **Чабан М. П.** Діячі Січеславської «Просвіти» (1905 – 1921). Біобібліографічний словник. Близько 670 імен. Наукове видання / М. П. Чабан. – Дніпропетровськ: ІМЛ-прес, 2002. – 536 с.
21. **Шевченко Г. І.** Василь Кузьмич Аверін / Г. І. Шевченко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1970. – 123 с.

22. **Шестоपालов Г. Г.** Петро Опанасович Воронцов / Г. Г. Шестоपालов. – Дніпропетровськ: Промінь, 1975. – 56 с.

23. **Яценко В. Я.** Діяльність І. М. Труби в Катеринославській міській думі восени 1917 р. / В. Я. Яценко // *Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр.* – Дніпро: Ліра, 2017. – № 12. – С. 102-117.

24. **Яценко В. Я.** Питання освіти в діяльності гласних-українців Катеринославської міської думи восени 1917 р. / В. Я. Яценко // *Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр.* – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2013. – № 8. – С. 145-151.

Надійшла до редколегії 16.04.2018

УДК 94(477) «1918/1920»

DOI: 10.15421/231812

«Третій шлях» Одеського комітету РСДРП(м) (1918–1920 рр.)

Савченко В. А.

Одеський державний університет внутрішніх справ

Проаналізовано діяльність Одеського комітету РСДРП (меншовиків) у революційні роки. Увага концентрується на фракційній боротьбі між лідерами одеського комітету та їх спробах проводити політику «третього шляху», борючись із партійною диктатурою більшовиків та диктатурою білогвардійського режиму.

Ключові слова: РСДРП(м); «праві» меншовики; диктатура; профспілки; Міська Дума; Ради

Проанализирована деятельность Одесского комитета РСДРП(м) в революционные годы. Внимание концентрируется на фракционной борьбе между лидерами комитета и их попытках проводить политику «третьего пути», борясь с партийной диктатурой большевиков и диктатурой белогвардейского режима.

Ключевые слова: РСДРП(м); «правые» меньшевики; диктатура; профсоюзы; Городская Дума; Советы

The article is devoted to the analysis of the activities of the Odessa committee of the RSDLP(m) in the revolutionary years. In the years 1918–1920. Many famous menshevik leaders, members of the Central committee of the party, major ideologists and publicists returned to Odessa from Petrograd. The Odessa committee of the RSDLP(m) had a reputation for being the most «right», anti-bolshevik of all the RSDLP committees (m). The leaders of the RSDLP(m) headed the trade union movement in Odessa, had considerable influence in the local council and in the City Duma, and published newspapers. Party ideologists such as P. Gravi, B. Bogdanov, V. Korobkov, P. Tuchapsky formed the tactics and strategy of the «Third way» of the RSDLP(m), criticizing the «red» and «white» dictatorships. However, political throwing, compromising with the administration of the army of Denikin and the interventionists, ignoring the national question, led the mensheviks to a crisis inside the structure, to the loss of support from potential avengers. Faction struggle within the Odessa committee of the RSDLP(m). the absence of a clear political line in the pursuit of the policy of the «Third way» in the revolution weakened the movement

and influence among the workers. Soviet power, established in February 1920 in Odessa, carried out systematic repressions against the RSDLP(m). Despite the fact that the mensheviks strove to protect the interests of the workers in the conditions of a «white» dictatorship and intervention, the bolsheviks were able to impose on the masses the opinion that they had become «cooperating with the reactionary forces». In 1920, members of the RSDLP(m) were expelled from the councils, central trade union bodies of the city, and individual trade unions.

Keywords: RSDLP(m); «right» mensheviks; dictatorship; trade unions; City Duma; Soviets

Історія РСДРП(м) в Україні має відносно велику історіографію, що розглядає загальні проблеми участі меншовиків у профспілковому русі, діяльність РСДРП(м) у цілому. Дослідження сучасних українських істориків О. Реєнта, О. Мовчана, Р. Ветрова, С. Донченка, С. Кокіна, В. Греченка, В. Ченцова та ін. висвітлюють історію знищення РСДРП(м) в епоху встановлення тоталітарної держави СРСР, спираючись, переважно, на документи, що відбивають події у Києві, Харкові, Катеринославі [4; 8; 17; 18; 19; 37]. Історія одеського комітету РСДРП(м) часів українських визвольних змагань та перебіг репресій проти однієї з найбільших та найвпливовіших організацій РСДРП(м) в Україні досі залишається недостатньо висвітленою.

Після перемоги Лютневої революції (1917 р.) РСДРП(м) стала вагомим політичним силою в Одесі, не маючи конкурентів щодо впливу на робітничий клас. До складу Одеської Ради робітничих депутатів було обрано 194 меншовика, головою виконкому Ради став меншовик І. Гнеденко. Меншовики мали керівні позиції в одеському Центропрофі та Міський Думі (з кінця 1917 до травня 1918 р. міським головою був висуванець меншовиків В. Богущкий) [13, арк. 3]. Після захоплення влади в Одесі більшовиками (18 січня 1918 р.) меншовики фактично поступилися лідерством, але після вигнання з Одеси більшовиків (13 березня 1918 р.) і до розпуску Одеської ради (15 липня 1918 р.) меншовики та есери домінували в цій структурі. У 1917–1920 рр. одеський комітет РСДРП(м) видавав впливову щоденну газету «Южный рабочий», навколо якої сформувалося керівне ядро: П. Гарві, В. Коробков, О. Сухов, П. Тучабський, І. Астров, Б. Богданов, П. Юшкевич [12, арк. 15-16, 370]. Меншовики керували профспілкою «робітників друкарської справи» (голова В. Коробков, заступник Г. Штерн, секретар І. Кейліс), що видавала газету «Одесский печатник» (1917–1918, редколегія: І. Зільберман, І. Кейліс, М. Патлажан). Під орудою РСДРП(м) в Одесі діяла Спілка споживчого товариства «Рабочее дело».

Одеська організація була не тільки найбільш «правою» з усіх організацій РСДРП(м), але й найбагатшою на «зірковий склад». Н. Богданова (донька меншовицького лідера) згадувала: «Незабаром після Жовтневої революції туди (до Одеси – авт.) повернулося досить велике число одеситів – найактивніших діячів Лютого, видатних меншовиків різних напрямків, у тому числі й представників так званої «внутрішньопартійної опозиції» [2, с. 78]. Однією з головних постатей комітету був юрист, одесит Петро Абрамович Гарві (Бронштейн), учасник революційного руху з 1899 р., що пройшов заслання, еміграцію, брав участь в організації грудневого (1905 р.) повстання в Москві. У 1907 р. він був обраний до складу загальнопартійного ЦК РСДРП, 1917 р. входив до складу ЦК РСДРП (об'єднаної), Оргкомітету РСДРП(м), президії Всеросійської Ради профспілок. Після жовтневого перевороту він став одним з керівників «правої» течії в РСДРП(м) та вийшов із «центриського» ЦК. З 1918 р. він мешкав в Одесі, редагував газету «Южный рабочий». В Одесі його супроводжувала дружина «активна меншовичка» Софія Гарві (Фіхман) [35, с. 143].

У 1918 р. на зборах одеської організації РСДРП(м) П. Граві проголосив концепцію «третього шляху». Він вважав, що необхідно провести Установчі збори та скликати Державну нараду, проголосивши на них «єдину російську демократичну республіку... в рамках якої пролетаріат Росії з найбільшим успіхом зможе розгорнути свою визвольну боротьбу за соціалізм», закликавши до боротьби не тільки проти «більшовицької анархії», але й «реставраційних прагнень реакційних кіл великої буржуазії та землевласників... одноосібної військової диктатури, під покровом якої гуртуються реакційні кола» та «національного сепаратизму». Вважаючи неприпустимими будь-які компроміси з радянською владою, П. Граві виступав проти політики «капітуляції перед більшовиками» ЦК РСДРП (м). Він підтримував присутність військ Антанти в Одесі, назвавши «божевіллям та авантюризмом» кликати робітничий клас на боротьбу з «союзниками» [40].

Подібної точки зору дотримувався інший одесит – профспілковий лідер, робітник-друкар Віктор Михайлович Коробков, член РСДРП з 1903 р. За царату він піддався арештам, пройшов заслання та каторгу. У 1917 р. він став кандидатом у члени ЦК РСДРП(м), очолював одеський комітет РСДРП (м) та профспілки Одеси, був членом Одеської ради. У 1918 р. притягувався до суду Ревтрибуналу як редактор «Южного рабочего». В 1920 р. був заарештований... далі були численні арешти, заслання, концтабори, страта [34, с. 307].

До «правих» належав і одесит Борис Осипович Богданов, що у 1905 р. був обраний членом Одеського комітету РСДРП, а 1907 р. – Петербурзького комітету РСДРП, ЦК меншовиків. У 1909 р., після арешту та заслання, він повернувся до Одеси, редагував газету «Наше слово», у 1915 р. став секретарем Робітничої групи Військово-Промислового комітету в Петрограді. Під час революції 1917 р. він обирається членом виконкому Петроградської Ради, делегатом Всеросійського з'їзду рад, членом ВЦВК, членом Оргкомітету РСДРП(м), кандидатом в члени ЦК РСДРП(м). У січні 1918 р. стає одним із керівників руху «Збори уповноважених фабрик та заводів», за що був арештований. У вересні 1918 р. Б. Богданов вийшов із РСДРП(м) через незгоду з політикою «лівого» ЦК, переїхав до Одеси, де увійшов до складу одеського комітету РСДРП(м), брав участь у профспілковому русі, став депутатом ради. У 1920 р. він був знов заарештований, а згодом висланий [3, с. 34-36].

Помітною фігурою серед «правих» меншовиків був Олександр Опанасович Сухов – член партії з 1901 р., у якого була репутація неперевершеного оратора. В 1905–1907 рр. він був організатором Сорновського повстання, страйків одеських моряків, членом комітетів РСДРП(м) в Петербурзі, Твері, Таганрозі, Києві, Луганську, був делегований на Лондонський з'їзд РСДРП. У 1917 р. був делегатом I-го Всеросійського з'їзду Рад, обирався до Центрального Комітету Рад. Із серпня 1917 р. О. Сухов мешкає в Одесі, де обирається у ради, до Миської Думи [12, арк. 10, 284, 572].

Шкільний викладач історії Павло Лукич Тучапський вважався в Одесі за головного ідеолога «правих», він розробляв програму, редагував «Южный рабочий». На зламі XIX–XX ст. він був співзасновником РСДРП, ідеологом Української соціал-демократичної Спільноти. З 1907 р. мешкав в Одесі, входив до складу одеської «Просвіти» та комітету РСДРП(м). До «старої гвардії» «правих» меншовиків належав і одесит, інженер Яков Мойсейович Грінцер, який у 1905 р. увійшов до одеського комітету, згодом став членом ЦК РСДРП. У 1918 р. він обирається членом ПК меншовиків-оборонців. У 1920–1922 рр. піддавався арештам, був висланий за кордон. «Зірковості» комітету додавав одесит Павло Соломонович Юшкевич – видатний філософ, випускник Сорбонни, публіцист, що наприкінці XIX ст. зв'язав свою долю із марксизмом, брав участь у революції 1905–1907 рр., а після 1917 р. співпрацював в одеських виданнях РСДРП(м). Інший член комітету Григорій Осипович Біншток (Осіпов) був відомим літератором, лідером «правої» опозиції в РСДРП(м), у

1922 р. був висланий за кордон разом зі своєю дружиною доктором економічних наук, членом РСДРП(м) Юдіф'ю Гринфельд.

Лідером «лівих» меншовиків був одесит Ісаак Сергійович Астров (Повес). Член РСДРП з 1902 р., у 1917 р. – кандидат у члени, а з травня 1918 р. – член ЦК РСДРП (м). У липні 1918 р. заарештований та висланий до Одеси. В обліковій картці СО Одеського ДПУ повідомлялося: «Чудовий оратор. Один із впливових лідерів Одеської організації, знавець професійного руху. Теоретик. Журналіст. У 1918 р. був головою губпрофсовета в Одесі. З 6 липня 1921 р. – голова Комітету Одеської організації РСДРП(м). Дотримується точки зору щодо контакту всіх марксистськи мислячих соціалістів, включаючи й комуністів. Серед робітників і партійних кіл користується величезною популярністю» [6, с. 21]. І. Астров та Б. Богданов були «друзями із підліткових років, пов'язані не тільки особистою дружбою, а й дружбою родин» [2, с. 79].

Впливом серед одеських меншовиків також користувалися: профспілко-вий діяч Р. Штульман (член РСДРП з 1903 р., каторжанин), юрист С. Рисс (член РСДРП з 1900 р., член одеського комітету в 1917–1921 рр.), медінспектор М. Патлажан (член РСДРП з 1898 р., у 1917 р. секретар одеської «Спілки друкарів», член Всеукраїнського Бюро РСДРП), профспілковий працівник та економіст Є. Шатан (висланий з Одеси 1921 р.), депутат Миської Думи О. Станчинський, член правління клубу ім. К. Маркса К. Грінблат, секретар комітету Г. Кон, бухгалтер А. Дудиль, І. Кейліс (висланий з Одеси в Середню Азію), член виконкому Ради в 1917–1918 рр. А. Боркун [12, арк. 17-76].

В грудні 1918 р., після відновлення діяльності одеської Миської Думи, блок меншовиків-есерів «Спілки» мав у Думі 67 голосів з 120. Цей блок заявив про підтримку Всеукраїнських та Всеросійських Установчих зборів, виборював загальне виборче право [38]. Виконком Ради профспілок тоді очолив «лівий» меншовик І. Астров [39]. Втім РСДРП(м) не змогла використати свій значний потенціал із причин постійних розколів у партії, яка перетворилася в штучне об'єднання конкуруючих фракцій. Розкол між «правими» та «лівими» посилювався наприкінці 1918 р., після З'їзду делегатів земств та міст у Сімферополі, на якому частина меншовицьких «правих» лідерів у союзі з есерами, народними соціалістами, кадетами, СЕРП намагалася створити структури влади для підготовки до скликання Установчих зборів. На думку організаторів з'їзду, новому демократичному урядові повинні були підкоритися збройні сили генерала Денікіна. У березні 1919 р. в Одесі проходили переговори Ради земств та міст, Національного центру, Союзу відродження Росії

(входили меншовики), Спілки відродження Росії, Ради державного об'єднання з питань про утворення демократичного уряду – Директорії [9, с. 79]. На початку 1919 р. під час виборів до складу комітету РСДРП(м) в Одесі були висунуті два «кандидатських» списки «правих» та «лівих». У результаті виборів до комітету увійшло 8 осіб зі списку «правих» (В. Коробков, О. Сухов, П. Тучапський, П. Гарві та ін.) та 6 осіб зі списку «лівих» (І. Астров, А. Боркун, Г. Кон, Клямін, Кунак, Мезенцев) [5]. Разом із тим комітет виступив із резолюцією «Проти терору», засуджуючи революційний терор проти військ Антанти [41].

В наступний період існування радянської влади в Одесі меншовики конкурували з більшовиками за вплив на незалежні від влади профспілки. Адже в Одеському «Центрпрофі» більшовики мали 22 місця, а їхні конкуренти – блок меншовиків, єврейських соціалістів, есерів – 19. Боротьба точилася й в Одеській раді (не переобиралася з 1917 р.), де з 729 членів організації нараховувалося комуністів – 208 (28 %), єврейських соціалістів – 11, правих есерів – 35, меншовиків – 79 [15, с. 10-14]. Конфлікт владних структур із меншовиками призвів до того, що з ради було виключено 114 меншовиків та есерів, під арештом опинився колишній лідер РСДРП(м) І. Гнеденко [28]. Меншовики взяли участь в організації протестів проти диктатури більшовиків на заводі «РТПіТ», страйку залізничників [16, с. 7-8]. «Права» частина РСДРП (м) закликала до «боротьби з антидержавним рухом більшовиків», водночас «ліві» на нараді РСДРП(м) 1 січня 1919 р. у резолюції «Про єдність партії» засудили дії «фракції меншовиків» на земсько-міському з'їзді [36, с. 149]. Головний комітет РСДРП(м) в Україні та Всеукраїнська партійна конференція меншовиків проголосили мобілізацію членів РСДРП(м) до Червоної Армії, крім того «ліві» наполягли на виключенні з РСДРП(м) «правих» меншовиків [33, с. 203-204]. Головний комітет вважав, що співробітництво з режимом Денікіна несумісне з приналежністю до партії, відповідно й організацію одеських «правих» розглядав як таку, що полишила партію [31, с. 64-67].

Коли ж у серпні 1919 р. білогвардійці перехопили владу в Одесі, меншовицький комітет очолили «праві» (В. Коробков, П. Гарві, Б. Богданов, Я. Грінцер, О. Сухов, В. Трахтенберг) [12, арк. 15]. У вересні на засіданні Бюро Ради професійних спілок до її президії увійшов увесь актив меншовиків (голова В. Коробков), що згодом очолив Президію Виконкому профспілок (голова В. Коробков, заступник В. Трахтенберг секретар І. Лупінський, скарбник

Пономарьов). Меншовики заявили, що більшовики за часи свого панування «зруйнували» ЦК профспілок [29]. Зрештою, користуючись правами легальної партії, одеські меншовики взяли під свій контроль більшість профспілок, відновили закриту за більшовиків газету «Южный рабочий» [24]. Намагаючись захистити робітників, вони пропонували владі прийняти закон про працю, виборювали визнання підприємцями профспілок та колективних угод, вимагали підвищення платні робітникам та допомоги безробітним, поновлення соціального страхування, виплати компенсації звільненим робітникам. Їм вдалося домогтися відновлення «мирових камер», на що міською управою було асигновано 500 тис. крб. Виступаючи проти репресій «білої» влади, лідери меншовиків активно протестували проти реквізиції профспілкових приміщень, проти арештів членів профспілок та катувань у тюрмах [22, с. 35-39].

У той же час РСДРП(м) поступово втрачала свої позиції серед робітників з причини постійних фракційних чвар: «ліві» (група Астрова) шукали компромісів із більшовиками та критикували «правих» (група Гарві) за «співпрацю з Денікіним». «Праві» (більшість в одеському комітеті) закликали до боротьби проти більшовиків, але критично ставилися до «військової диктатури» Денікіна. У серпні 1919 р. з франкції РСДРП(м) вийшов В. Богуцький, а частина «правих», яка пішла на співпрацю з білогвардійською владою, створила нову групу «Єдинство» (доктор Д. Меерсон, Я. Ліберман, гласний думи П. Васильєв, член управи та думської фракції К. Хартуларі, колишній голова ради А. Дудюк) [23]. У січні 1920 р. розкол серед одеських меншовиків ще посилювався під час переобрання керівництва профспілок та організації загальноміського страйку [32, с. 51].

Розчаруванням політикою меншовиків можна пояснити результати виборів до Міської Думи (листопад 1919 р.), коли на виборах переміг реакційний «Християнський блок», отримавши 8 мандатів, у той час як соціалісти – 8 мандатів («Республіканський блок» з меншовиків (В. Коробкова, П. Тучабський, О. Сухов, П. Гарві, Я. Грінцер та ін.) та ПСР). Меншовики закликали одеських робітників до участі у виборах, до боротьби за відновлення Установчих зборів. Але вибори показали, що настрої в Одесі змінилися. Значна частина робітників не взяла участь у виборах із причини загальної апатії та закликів більшовиків бойкотувати останні [26]. На засіданнях нової Міської Думи меншовики виступили у ролі опозиції, бойкотувавши вибори реакційного міського голови В. Колобова [27].

Відразу ж опісля повернення радянської влади в Одесу в лютому 1920 р. 68 членів РСДРП було заарештовано. Чекістські джерела вказували, що меншовиків в Одесі тоді налічувалося «понад 2 000 осіб» [1, с. 239]. У березні 1920 р. київські меншовики постали перед судом революційного трибуналу, як «відверто реставраторські сили... реакційної демократії» [30]. Більшовицькі пропагандисти звинувачували меншовиків у тому, що ніби вони, входячи до місцевої влади, «відкрито підтримували Добровольчу армію» та проголошували Денікіна «носієм прогресивного демократичного устрою» [31, с. 83]. Одеським меншовикам ставили у провину також те, що їх представники брали участь у делегаціях до білогвардійської влади, що вони підтримали рішення 3'їзду профспілок Півдня Росії, на якому провели резолюцію про направлення делегації від профспілок до «Особливої наради з робітничого питання при Денікіні» [4, с. 230-231]. Але вся провина меншовиків полягала в тому, що білогвардійці дозволили їм захищати та представляти робітничий клас Одеси. Зрештою, Одеський комітет, звинувачений «у підтримці денікінців та антирадянській спрямованості», був поставлений «поза партією». Член Всеукраїнського комітету РСДРП(м) М. Попов був направлений ЦК РСДРП(м) з надзвичайними повноваженнями в Одесу для розпуску організації, але, не впоравшись із цим завданням, залишив лави меншовиків. Тож розпуск не було проведено в результаті слабого впливу ЦК РСДРП(м) в одеському комітеті.

Вибори до Одеської ради (березень 1920 р.) стали значним випробуванням для місцевих меншовиків. Незважаючи на тотальні фальсифікації та кричущу нерівність, на виборах меншовики отримали 25 мандатів (із 790) (Б. Богданов, П. Гарві, І. Астров, Вайштейн, Вольфензон, Ганц, Гольдберг, Губерман, Гутман, Кайнер, Келіс, І. Кейліс, Маш, Нейман, Орлов, Полуянов, Рабинов, А. Серпер, Файвілевіч, Фінкель, Є. Шатан, Школяр, Г. Штерн, Штульман, Янши) [11, арк. 8-72]. Згодом більшовики провели через Одеську Раду рішення щодо виключення з неї всіх меншовиків та есерів.

У чекістському звіті про одеську РСДРП(м), яка «налічувала в своїх лавах понад 300 організованих, дисциплінованих членів партії», міститься інформація про те, що одеські меншовики: «... оволоділи апаратом деяких профспілок, а особливо друкарів, де склали компактну масу і мали майже половину членів правління. У профспілці шкірняків вони так само мали великий вплив і секретар союзу був меншовиком... Клуб Карла Маркса, в якому досить регулярно відбувалися загальні збори організації, влаштувалися

усні газети та проводилася чітка організаційна робота серед членів партії. У цьому клубі були зосереджені всі нитки впливу їх на робітничі маси, тут вироблялися всі плани чергових кампаній з виборів на безпартійні конференції, в ОПО і до Ради робітничих депутатів. В останню їм вдалося провести 25 осіб, 12 місць їм дали голоси друкарів... На першому засіданні ради, так само як і на безпартійній конференції, виступили зі своєю декларацією... користуючись впливом у друкарів, транспортників, шкіряників та радробітників... На пленумі Губпрофради вони так само свого часу користувалися значним впливом» [14, с. 39-40].

Навесні 1920 р. одеські меншовики видали кілька листівок із приводу виборчої компанії проти безсудних арештів з боку ЧК. 15 серпня лідер «лівих» меншовиків І. Астров був арештований за виступ на засіданні Ради профспілок проти насильницької мобілізації членів профспілки до Червоної Армії. У серпні було арештовано 30 одеських меншовиків (В. Коробков та ін.), що були засуджені до ув'язнення на час громадянської війни. Зрештою, в жовтні 1920 р. чекісти дещо передчасно звітували про ліквідацію одеської організації РСДРП(м) [10, арк. 12].

16 грудня 1920 р. у клубі РСДРП(м) відбулися арешти всього активу одеської організації РСДРП(м) (83 особи): «В меншовицькому клубі було проведено арешт членів організації, яких там було захоплено понад 40 осіб. Тієї ж ночі на квартирах було заарештовано понад 30...» [6, с. 22]. П. Гарві згадував: «...здійснено повний розгром місцевої організації та заарештована вся меншовицька фракція Ради робітничих депутатів, у тому числі низка видатних діячів всеросійського та місцевого профспілкового руху: П. Гарві, Б. Богданов, Р. Штульман, І. Лупінський та ін. Арешт цілої фракції Ради та низки профспілкових діячів викликав серед їхніх виборців на фабриках і заводах настільки сильне обурення, що влада була вимушена на один день звільнити заарештованих членів Ради, щоб на її спеціально скликаному засіданні «оформити» виключення й арешт всієї меншовицької фракції. На засіданні Ради більшовицькою владою було дано урочисту обіцянку, що заарештовані будуть притягнуті до суду [7, с. 119]. Зрештою, «заворушення» серед робітників примусили владу звільнити частину заарештованих, але 19 «найбільш активних ватажків» було вислано з Одеси або запропорено до політізолятору. Арешти на певний час паралізували одеський комітет меншовиків, який перейшов у підпілля.

Прагнучи звести нанівець вплив меншовиків на робітничий

клас, більшовицька влада поставила собі за мету загалом знищити незалежні профспілки. Чекісти, репресуючи членів одеського комітету РСДРП(м), таким чином «розчистили» для комуністів поле діяльності на заводах та фабриках. Тож диктатура зуміла загнати робітничий клас до контрольованих владою профспілок. Незважаючи на великий інтелектуальний потенціал, досвід профспілкової та політичної боротьби, значну підтримку одеських робітників, меншовики програли на виборах до Міської Думи (1919 р.) та до Одеської ради (1920 р.). У свою чергу більшовики вміло використали ідейне розшарування у лавах меншовиків, амбіції їх лідерів, відсутність коштів у комітеті. Позбавлення можливостей мати легальні друковані органи, перешкоджання у проведенні лекцій та відкритих зборів, погроми партійних клубів, звільнення з роботи за партійну приналежність, безсудні арешти в підсумку знекровили одеський комітет РСДРП(м), загнавши «умовно легальну» марксистську партію у підпілля в «марксистському раю».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бажан О.** Одеська область у дзеркалі радянських спецслужб / О. Бажан // Лукомор'є. – 2007. – № 1. – С. 233-244.
2. **Богданова Н. Б.** Мой отец – меньшевик / Н. Б. Богданова. – СПб.: НИЦ «Мемориал», 1994. – 253 с.
3. **Богданова Н. Б.** Богданов Борис Осипович / Н. Б. Богданова, Г. И. Илящук, В. И. Миллер // Политические деятели России 1917 г. Биографический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – 432 с.
4. Ветров Р. І. Політичні партії України в першій чверті ХХ ст. (1900–1925 рр.) / Р. І. Ветров, С. П. Донченко. – Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ, «Поліграфіст», 2001. – 245с.
5. Всегда Вперед! – Москва. – 1919. – 22 февр.
6. **Гарви П. А.** Дни красного террора в Одессе / П. А. Гарви // Социалистический вестник. – Нью-Йорк – Париж. – 1960. – № 1. – С. 20-31.
7. **Гарви П. А.** Профсоюзы и кооперация после революции (1917–1920) / П. А. Гарви / Ред.-сост. Ю. Г. Фельштинский. – New-York, Chalidze Publication, 1989. – 210 с.
8. **Греченко В. А.** Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) / В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш. – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.
9. **Громов С. Е.** Съезд земств и городов юга России (декабрь 1918 г.): Малоизвестные страницы истории Гражданской войны в Крыму / С. Е. Громов // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 1997. – № 2. – С. 260-263.
10. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – ФП. – 3. – Оп.1. – Спр. 893.
11. ДАОО. – Ф.П. – 599. – Оп. 1. – Спр. 567.
12. ДАОО. – Ф.П. – 8065. – Оп. 2. – Спр. 4887.
13. ДАОО. – Ф.Р. – 3829. – Оп. 1. – Спр. 11.
14. Итоги и практика годичной деятельности Одесского губчека. – Одесса: Од. Губчека. 1921. – 144 с.

15. **Коган С.** Другий період радвлади на Одещині (квітень-серпень 1919 р.) / С. Коган, Н. Межберг // Літопис революції. – 1932. – № 1. – С. 5-40.
16. **Коган С.** Другий період радвлади на Одещині (квітень-серпень 1919 р.) / С. Коган, Н. Межберг // Літопис революції. – 1932. – № 2. – С. 1-27.
17. **Кокін С. А.** Ліквідація більшовиками правоєсерівської і меншовицької опозицій в Україні в 1920–1924 рр. / С. А. Кокін, О. М. Мовчан. – Київ: Ін-т історії України АН України, 1993. – 58 с.
18. **Мовчан О. М.** Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920–1924 рр.) / О. М. Мовчан // Укр. істор. журн. – 1993. – № 3. – С. 37-47.
19. Мовчан О. М. Міжпартійна боротьба у профспілковому русі України (1917–1922) / О. М. Мовчан, О. П. Реєнт // Укр. істор. журн. – 1995. – № 5. – С. 8-27.
20. На защите революции: Из истории Всеукр. чрезвычайн. комиссии. 1917–1922 рр. Сб. документов и материалов. – Киев: Политиздат Украины, 1971. – 392 с.
21. Одесский листок. – Одесса. – 1919. – 25 августа/7 сентября.
22. Одесский листок. – Одесса. – 1919. – 7/20 сентября.
23. Одесский листок. – Одесса. – 1919. – 30 сентября/13 октября.
24. Одесский листок. – Одесса. – 1919. – 8/21 октября.
25. Одесский листок. – Одесс. – 1919. – 12/25 ноября.
26. Одесский листок. – Одесса. – 1919. – 10/ 23 грудня.
27. Одесский листок. – Одесса. – 1920. – 12/3 января.
28. Одесские новости. – Одесса. – 1919. – 17/30 августа.
29. Одесские новости. – Одесса. – 1919. – 25 августа/7 сентября.
30. Партия меньшевиков и денікінщина: процесс киевских меньшевиков (21–23 марта 1920 года). – М.: Красная Новь: Главполитпросвет, 1923. – 120 с.
31. Погорілий І. Робітничий рух в Одесі за денікінщини (23 серпня 1919 р. – 8 лютого 1920 р.) / І. Погорілий // Літопис революції. – 1931. – № 3. – С. 61-84.
32. Погорілий І. Робітничий рух в Одесі за денікінщини (23 серпня 1919 р. – 8 лютого 1920 р.) / І. Погорілий // Літопис революції. – 1931. – № 4. – С. 35-55.
33. Познанська К. В. Меншовицька інтелігенція в добу денікінщини / К. В. Познанська // Інтелігенція і влада. – 2004. – № 3. – С. 199-205.
34. Политическая каторга и ссылка: биографический справочник членов О-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев / Под ред. М. М. Константинова. – М.: Изд-во Всесоюз. О-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1934. – 686 с.
35. **Розенталь И.** Гарви (Бронштейн) Петр Абрамович / И. Розенталь // Политическое партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – 872 с.
36. **Тищенко Е. В.** Партия меньшевиков в первые годы Советсткой власти (ноябрь 1917–1921 гг.): дисс. ... кандидата ист. наук: 07.00.01 / Е. В. Тищенко. – М., 1993. – 198 с.
37. **Ченцов В. В.** Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
38. Южный рабочий. – Одесса. – 1918. – 16(3) декабря.
39. Южный рабочий. – Одесса. – 1918. – 30(17) декабря.
40. Южный рабочий. – Одесса. – 1919. – 9(27) января.
41. Южный рабочий. – Одесса. – 1919. – 24(11) февраля.

Надійшла до редкол.: 09. 04. 2018

Ставлення Української Держави до російського білого руху (за журналами засідань гетьманської Ради Міністрів)

Архирейський Д. В.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Проаналізовано інформаційний вміст журналів засідань уряду Української Держави (1918 р.), що дозволяє з'ясувати характер ставлення Гетьманату до російського білого руху в умовах революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: Українська Держава; Гетьманат; Рада Міністрів; уряд; журнали засідань; білий рух

Проанализировано информационное содержание журналов заседаний правительства Украинской Державы (1918 г.), что позволяет выяснить характер отношения Гетманата к русскому белому движению в условиях революции 1917–1921 гг.

Ключевые слова: Украинская Держава; Гетманат; Совет Министров; правительство; журналы заседаний; белое движение

The information content of the journals of the sessions of the government of the Ukrainian State (1918) is analyzed, which makes it possible to clarify the nature of the attitude of the Getmanate to the Russian White movement in the conditions of the 1917–1921 revolution. The ideological, social, legal relationship of the hetman regime and the White Guard organizations and formations has been established. Such kinship is due to the conservatism of the hetman's government, the support of the monarchists, hostility towards the Ukrainian left, the massive admission of Russian imperial officials and officers hostile to Ukrainian statehood. It shows the change in the Hetmanate position regarding the Russian White movement – from the official rejection to the apparent cooperation. It is established that the German military command exerted a strong influence on this dynamics. While the First World War lasted, Germany did not support that part of the White movement that was guided by the Entente countries. Corresponding, as the journals of the meetings of the Council of Ministers of the Ukrainian State show, was the policy of the hetman regime, dependent on Germany. Only at the end of the World War did the Getmanate conduct a more or less independent policy towards the White Guards, but without sufficient strength and influence on them.

The goals and priorities of the leaders of the Ukrainian State in relations with the Cossack Don and the Kuban, the movement of General A. Denikin, and White formations, which were oriented toward Kaiser Germany, were revealed. The journals of the meetings of the Ukrainian government make it possible to find out the forms of assistance provided to Kiev by the Russian White Guards. It is explained why P. Skoropadsky's regime had no prospects of unification with Denikin's movement. The conclusion is substantiated that the hetman regime can be considered a Ukrainian type of White movement.

Keywords: Ukrainian State; Hetmanate; Council of Ministers; government; meeting logs; white movement

Українська Держава (далі – УД) традиційно сприймається як складова Української революції 1917–1921 рр., і Гетьманат, відповідно до історичної традиції, зараховується до національних режимів України революційної доби. У «Білій гвардії» М. Булгаков переконливо показує, що і росіяни до гетьманського режиму ставляться як до чогось чужорідного.

Вітчизняна історіографія доби незалежності багато зробила для відновлення знань про відповідний період революції 1917–1921 рр. Свого часу політика гетьманців (і значно більшою мірою їх емігрантська діяльність) надихнула державницький напрям історичної науки, і апологетика Гетьманату, слід визнати, не залишилася лише надбанням минулого. Тим не менш, історична пам'ять українців благоволила, скоріше, до УНР та її діячів. Сучасне українське суспільство також не поспішає ім'ям гетьмана називати площі і вулиці своїх міст, що змушує замислитися про вибірковість такої історичної пам'яті українців. Причини цього, напевно, не в тому, що історія Гетьманату замовчувалася чи карикатурно спотворювалася в радянський час, а децю в іншому. Відповідь на це питання логічно шукати у відповідній історичній епосі, в практичній діяльності гетьмана та його режиму, в ідеології останнього.

З точки зору причинно-наслідкових закономірностей, Українська революція 1917–1921 рр. стала спробою вирішення двох комплексних проблем, які не вмів, не прагнув, не бажав розв'язати царський уряд, – соціально-економічної та національної. Соціально-економічна політика Гетьманату за спрямованістю, правовим забезпеченням, методами реалізації тощо концептуально зараховує цей режим до контрреволюції, максимально об'єднуючи гетьманський істеблішмент із російськими правими, з деяких питань навіть крайніми правими. Національну ж політику, з огляду на преференції, які надавалися в УД українській мові, культурі, освіті (нечувана річ в імперській Росії), можна вважати складовою та певним етапом Української революції. Втім, наскільки однозначною була національна політика Української Держави? Дана стаття не ставить за мету повноцінно проаналізувати національну політику Гетьманату П. Скоропадського. Пропонуємо розглянути такий її аспект, як ставлення уряду УД до т. зв. російського питання, що доцільно висвітлити через ставлення режиму гетьмана до білого руху.

Безперечно, тема відносин Української Держави П. Скоропадського з російським білим рухом як таким чи окремими його складовими увійшла до переліку проблем, які активно і в цілому

об'єктивно досліджуються вітчизняними істориками [Див.: 2-7; 17; 20; 21; 22, с. 211-221; 23]. Не стоїть осторонь зазначеної теми й сучасна російська історична наука, проте слід зауважити, що російська історіографія проблеми значною мірою представлена відверто українофобськими працями [Див.: 9; 29, с. 191-193].

Як відомо, під час революції в якості найбільших українофобів уславилися фанатичні поборники «єдиної і неподільної Росії», представники біло-російського руху, які принципово не визнавали українську націю, а тому не вважали за потрібне домовлятися про щось із українськими національними режимами, хоча і мали з ними спільного ворога – більшовиків. Саме характер відносин УД з білими, які не визнавали українців як українців, дозволяє зрозуміти факт наявності чи відсутності української національної ідентичності у політичній еліті Гетьманату, ступінь щирості гетьманських посадовців у розбудові державного суверенітету України, усвідомлення, що білий рух на чолі з А. Денікіним несе в собі загрозу для державницьких перспектив українців.

Для аналізу скористаємося журналами (протоколами) засідань Ради міністрів (далі – РМ) УД, вищого виконавчого органу, який значною мірою визначав характер відносин із різними течіями російського політикуму – від червоних до білих. Протоколи РМ, які зберігаються у фонді 1064 («Рада Міністрів Української Держави, 1918») Центрального державного архіву вищих органів управління України, опубліковано у 1-му томі двотомної збірки документів і матеріалів «Українська Держава (квітень–грудень 1918 року)» [27, с. 15-422].

Гетьман П. Скоропадський прийшов до влади при цілковитій підтримці вже присутніх в Україні німецьких та австро-угорських військ. Держави Четверного блоку продовжували війну проти країн Антанти, тому присутність їх військ на просторах колишньої Російської імперії вельми суттєво впливала на розстановку місцевих політичних сил. Хоча Центральні держави на межі 1917–1918 рр. проводили у Бресті переговори з радянською Росією, в Україні, контрольованій німецько-австрійськими військами, більшовики були поза законом. Більше того, гетьманська Україна стала надійним притулком для втікачів із більшовицького «раю».

Гнучкою була політика німецько-австрійського командування щодо представників білого руху, який офіційно орієнтувався на ворожу Центральним державам Антанту: з одного боку, в організованих формах в Україні він фактично заборонявся, з іншого – навіть явні його симпатичи та учасники на персональному рівні, як прави-

ло, не переслідувалися. Позаяк гетьманський режим у політичному сенсі максимально залежав від німецько-австрійського командування, він мав формально слідувати такій політиці стосовно білих. Інша справа, що на практиці ставлення Гетьманату до білогвардійців було не настільки прямолінійним, адже гетьманське і денікінське керівництво мали дуже багато світоглядно спільного.

По-перше, гетьманський режим розбудовував Українську Державу, виходячи, фактично, із законодавчо-правових, правоохоронних, освітньо-культурних (за винятком ставлення до української мови) тощо російських імперсько-державних традицій. По-друге, революція 1917–1921 рр. була подекуди смертельним змаганням різних ідеологій. Гетьманат, як відомо, стояв на право-консервативних позиціях, тому його ідеологія багато в чому збігалася з поглядами російських правих широкого спектра – від лібералів до монархістів і реакціонерів (за винятком, знов таки, українського питання). Таким чином, виникала парадоксальна, на першій погляд, ситуація: гетьманському, нібито українському, режимові більш близькими були російські праві, ніж українські ліві (маємо приклад того, як ідеологія розділяла українців і руйнувала їх національні перспективи).

Як наслідок, по-третє, Гетьманат залучав до державної роботи людей, інколи фактично байдужих до національно-державного майбутнього України. Таким чином, поняття «гетьманці» є, по суті, збірною назвою з дещо розмитим змістом, адже в ньому розуміється механічна сукупність людей, які орієнтувалися тоді не стільки на певні політичні ідеї, скільки на особистість гетьмана або прагнули реалізувати якісь власні, переважно прагматичні, цілі. Для ілюстрації візьмемо засідання РМ, яке відбулося 3 липня 1918 р. і на якому розглядалося питання про відбір кандидатур у сенатори Державного Сенату УД [27, с. 175-179]. На засіданні уряду були присутні 19 вищих посадових осіб, включаючи запрошених, а саме – Ф. Лизогуб, М. Чубинський, О. Рогоза, А. Ржепецький, В. Любинський, С. Гутник, Б. Бутенко, В. Зеньківський, М. Василенко, Ю. Соколовський, Ю. Вагнер, Д. Дорошенко, Д. Валлійський, І. Кістяківський, В. Брунст, О. Палтов, М. Воронович, Ю. Корнієнко, В. Дитятін. З цих 19 осіб десятеро ментально не відокремлювали себе від тодішнього «російського світу», про що в цілому свідчить їх поведінка в загальному контексті революції 1917–1921 рр., особливо в період після повалення Гетьманату. Так, кадет А. Ржепецький, міністр фінансів УД, у 1919 р. у Константинополі очолював італо-російське товариство із забезпечення денікінських Збройних сил Півд-

ня Росії [24]. В. Зеньківський, міністр віросповідань УД, у 1920 р. приєднався до російської, а не української еміграції у Королівстві сербів, хорватів і словенців [14]. Ю. Соколовський, міністр продовольства УД, характеризувався В. Винниченком просто як «руський малорос» [26]. Кадет Ю. Вагнер, міністр праці УД, виступав проти українізації [8]. В. Брунст, товариш міністра землеробства УД, у 1919 р. став експертом при денікінській Особливій нараді з питань земельної реформи [1]. Монархіст О. Палтов, державний радник та товариш міністра закордонних справ УД, пізніше приєднався до російської еміграції у Королівстві сербів, хорватів і словенців [19]. М. Чубинський, син автора національного гімну України, міністр судових справ УД і гетьманський сенатор, у 1919 р. був обер-прокурором в уряді А. Денікіна, а пізніше також приєднався до російської еміграції у Королівстві сербів, хорватів і словенців [28]. Кадет С. Гутник, міністр торгівлі і промисловості УД, у 1919 р. публічно вітав білогвардійців як нову вищу владу в Україні [13]. М. Воронович, товариш міністра внутрішніх справ і міністр віросповідань УД, як відвертий русофіл, агітував за зближення з білим рухом ще у часи Гетьманату [10]. Кадет І. Кістяківський, міністр внутрішніх справ УД, нібито відноситься вітчизняними істориками до проукраїнських посадовців Гетьманату, тим не менш, свого часу підтримував Л. Корнілова та його білу Добровольчу армію [16].

На зазначеному засіданні РМ для призначення сенаторами УД були запропоновані 47 кандидатур як українців, так і неукраїнців за етнічним походженням. Слід звернути увагу, проте, на той факт, що у сенатори пропонувалися ті, хто досяг певних кар'єрних висот за попередніх політичних режимів, переважно у судово-правовій сфері. Серед ухвалених кандидатур чимало колишніх російських сенаторів, члени Державної думи, голови департаментів територіальних судових палат, в точу числі з-поза меж України [27, с. 177]. Залучення до роботи українського державного апарату колишніх російських чиновників високого рангу, в тому числі однозначно неукраїнського походження, також може свідчити про бажання гетьманського режиму переконати всіх претендентів на статус вищої влади на постімперському просторі у власній державній легітимності, хоча з волевиявленням українського населення це нічого спільного, звісно, не мало.

Показовим у сенсі прояснення офіційної гетьманської політики стосовно т. зв. російського питання (фактично – критеріїв розмежування російської та української ідентичностей з подальшою їх про-

екцією на відповідне державотворення в усіх його складових) може бути випадок із призначенням сенатором УД В. Романова. РМ з'ясувала, що «товариш державного секретаря Романов заявив відмову від посади сенатора» через зауваження на його адресу з боку голови української делегації на переговорах з РСФРР С. Шелухіна про небажаність листування з урядовими установами УД російською мовою. Романов мотивував відмову від зазначеної посади своїм недостатнім рівнем володіння українською мовою. Розібравшись у ситуації, РМ розкритикувала «вузький погляд» Шелухіна і ухвалила визнати російськомовного Романова українським сенатором [27, с. 177, 178].

Як добирав кадри для державного апарату УД П. Скоропадський свідчать дані барона П. Врангеля, який мав особисті зустрічі з гетьманом як колишній його товариш по царській службі [11, с. 94-96, 103]. До речі, сам Врангель вважав, що більшість підлеглих гетьмана «були чужими ідеї самостійної України і бачили у створенні України лише часткове відродження Великої Росії» [11, с. 95]. Таким чином, є достатні підстави констатувати, що правова сфера, адміністративна система і державний апарат взагалі, збройні сили Української Держави в цілому розбудовувалися в дусі російських імперських традицій.

Слід зазначити, поки командування німецько-австрійських військ в Україні почувало себе більш-менш впевнено, гетьманський уряд волів не згадувати про сам факт існування десь білого руху, принаймні журнали засідань РМ УД таку інформацію до вересня 1918 р. не містять. Рух білогвардійців не міг набути організованих форм в Україні, доки тут домінували війська німців та австрійців. Діяльністю ж білих десь за межами України уряд УД не цікавився. Протягом літа та початку осені 1918 р. гетьманських міністрів турбували, скоріше, відносини з агресивною сусідньою Радянською Росією. Проте, в Україні цілком легально діяли представники про антантівського руху А. Денікіна.

З вересня, коли почали проявлятися ознаки незбійної військової катаст-рофи Центральних держав, журнали засідань РМ УД фіксують зростання стурбованості гетьманського керівництва перспективами режиму, в тому числі з'являється інформація про офіційні контакти з тими чи іншими формуваннями та утвореннями білих.

Спочатку керівництво УД звернуло увагу на ті формування, які, з одного боку, не мали претензій до українського Гетьманату, з іншого, – хоч якось визнавалися німцями та австрійцями. Як правило, це були організації російських монархістів, які свідомо орієнтувалися на

німецьку та австро-угорську монархії, тому перебували у конфліктних відносинах із проантантівським рухом А. Денікіна. Отож, 12 вересня на засіданні РМ заслухали «оповідь тимчасово керуючого Військовим міністерством про появу організації, що вербує членів Південної Добровольчої армії*» [27, с. 281]. Рада ухвалила просити доповідача «увійти у переговори з німецьким командуванням для з'ясування ставлення його до формування Південної Добровольчої армії» [27, с. 281].

Позаяк одним із покровителів зазначеної Південної армії був отаман Всевеликого Війська Донського П. Краснов, то дана ситуація виводила на інший рівень відносини УД з незалежним Доном: два державні творення ставали політичними союзниками в антибільшовицькій боротьбі, адже Південна Добровольча армія формувалася для протидії більшовикам поблизу кордонів України та Дону. 14 вересня РМ ухвалила доручити міністрам торгівлі і промисловості та шляхів сполучень УД підписання додаткової угоди з урядом Всевеликого Війська Донського** «стосовно спільного врегулювання питань щодо Донецького басейну» [27, с. 287]. А 28 вересня РМ уповноважила міністрів торгівлі і промисловості та фінансів «на проведення з представниками уряду Всевеликого Війська Донського переговорів (щодо) укладення торговельної та митної угод і на підписання... відповідних проектів зазначених угод» [27, с. 308].

Ближче до кінця року міждержавні відносини УД і Дону під тиском подій почали перетворюватися на відвертий антибільшовицький альянс. На засіданні РМ 21 листопада, наприклад, розглядалася офіційна пропозиція донського посла в Україні генерала О. Черячукіна «створити особливу комісію для планомірного задоволення потреб усіх діючих проти більшовиків армій військовими запасами, що були у розпорядженні України» [27, с. 385]. Зазначена інформація є прикметною в усіх відношеннях. На кінець листопада 1918 р. ще не об'єдналися війська Дону і Добровольчої армії А. Денікіна, хоча союзниками в антибільшовицькій війні вони вже були. На наше переконання, за пропозицією Черячукіна стояло й командування денікінської Добровольчої армії, яке розраховувало на

* Білогвардійське військове формування монархічної та пронімецької орієнтації, що влітку–восени 1918 р. формувалося на території Воронежської губернії за допомогою керівництва Української Держави та Всевеликого Війська Донського. Вербувальні пункти цього формування цілком легально діяли у Києві, Катеринославі, Харкові, Житомирі, Полтаві.

** Основний договір між Українською Державою та Всевеликим Військом Донським було підписано 7 серпня 1918 р.

запаси і ресурси України, не бажаючи компрометувати себе в очах Антанти безпосередніми стосунками з пронімецьким гетьманом. Зрозуміло, що білі не пропонували П. Скоропадському об'єднати збройні сили, сподіваючись, що частини гетьманської армії, укомплектовані офіцерами царського часу, після швидкого повалення гетьманського режиму автоматично перейдуть під ко-мандування Денікіна. На момент листопада 1918 р. білий Дон був зручним та ефективним посередником у переговорах із слабким Гетьманатом. Зауважимо, що 21 листопада РМ УД ухвалила звернутися до уповноваженого з ліквідації організацій військового часу*, аби дізнатися про результати такої ліквідації на даний момент [27, с. 385]. Інакше кажучи, уряд УД не просто не відмовив донському генералові, він фактично погоджувався на альянс із російськими білими, причому на умовах останніх. Таку позицію керівництва УД на цей час можна пояснити фактом абсолютної невіри у власний народ.

Щоправда, за два тижні описана ситуація дещо змінилася. 3 грудня уряд України вирішив відправити на Дон те військове спорядження, яке вже встигли завантажити у вагони, але більше нічого з українських складів нікому не видавати [27, с. 407]. Схоже, Скоропадський сам розраховував на ці запаси у боротьбі проти Директорії. Втім, журнали засідань РМ УД свідчать, що Гетьманат надавав фінансову допомогу білим, як мінімум, у листопаді – на початку грудня 1918 р.

За аналогічним сценарієм розвивалися відносини з Кубанню. 14 листопада, уряд УД уповноважив представників міністрів торгівлі і промисловості, внутрішніх справ, фінансів та шляхів сполучень на «проведення переговорів з представниками Кубанського крайового уряду і на підписання фінансово-економічного договору...» [27, с. 370].

Завершення світової війни перемогою держав Антанти змусило керівництво Гетьманату замислитися про «новий напрям політики кабінету стосовно Росії...» (засідання РМ 15 листопада) [27, с. 372]. Основою «нової політики» стала ідея гетьманського оточення «про намір урядів усіх щойно утворених у Росії держав зібратися на конгрес у Києві», висловлена, зокрема, на засіданні РМ УД 16 листопада 1918 р. [27, с. 374]. Ідея, напевно, не була ретельно опрацьована, не обговорена з урядами цих нових державних утворень. Зрозуміло, що гетьман намагався перехопити ініціативу у Денікіна, не розриваючи водночас із його рухом остаточно.

* Часу світової війни

Слід зазначити, що до ідеї проведення такого конгресу (міністри Гетьманату ближче до падіння останнього називали цей конгрес «національним з'їздом Південної Росії») оточення гетьмана поставилося серйозно, запланувавши захід на грудень, проте вже 27 листопада РМ УД прийняла рішення про перенесення з'їзду на невизначений термін [27, с. 396]: по-перше, Гетьманат почав програвати у протистоянні з Директорією, по-друге, він навряд чи на цей час користувався авторитетом серед державних новоутворень. Крім того, антибільшовицькі Дон і Кубань поступово зближувалися з рухом А. Денікіна, який претендував на лідерство на Півдні.

Важливим чинником, що спонукав уряд УД до розробки курсу «нової політики», було бажання заручитися підтримкою Антанти. Насамперед, 28 листопада РМ вирішила звернутися до уряду Чехословаччини з проханням визнати своїм повноважним представником в Україні київське Правління (Комітет) союзу чехословацьких спілок в Росії* [27, с. 398]. Існування чехословацького Комітету у Києві виявилось зручною підставою встановити офіційний зв'язок із Прагою, яка могла б підтримати Гетьманат у майбутніх переговорах з Антантою, отже, і з білими.

З погіршенням справ німців на фронтах світової війни Гетьманат мав самотужки турбуватися про власну безпеку і захист. У контексті такої політики керівництво Гетьманату, починаючи з вересня, якщо довіряти журналам засідань уряду, бере курс на зміцнення власних силових структур. До цього часу німецько-австрійське військове командування стояло, як правило, на перешкоді мілітарного посилення Української Держави, але на фінальній стадії світової війни, передчуваючи свою поразку, керівництво Центральних держав не могло надавати гетьманцям необхідну військову допомогу в умовах розгортання в Україні повстанського руху. Очільники УД, таким чином, були змушені брати ініціативу із захисту режиму у власні руки. 10 і 12 вересня, зокрема, РМ розглянула й ухвалила проєкт «тимчасового положення про захід щодо осіб, які загрожують Українській Державі та її правопорядку» [27, с. 281-283]. 23 вересня уряд УД розглядав «питання про відправку до Берліна делегації для переговорів про (Чорноморський) флот та про умови передачі його Україні» [27, с. 302]. 7 жовтня РМ ухвалила запропонований самим П. Скоропадським проєкт «відновлення українського козацтва»,

* Організація опікувалася правами чехословацьких емігрантів та військовополонених.

причому передбачалося, що козацтво матиме характер державного [27, с. 321]. Напевно, приклад ефективної антибільшовицької боротьби донських і кубанських козаків брався гетьманцями до уваги.

3 грудня, заслухавши доповідь гетьмана «про заходи, необхідні для збільшення збройних сил України», уряд ухвалив просити головнокомандувача (князя О. Долгорукого*) «внести на розгляд Ради Міністрів законопроект про мобілізацію населення» [27, с. 407].

Значну увагу Рада міністрів приділила Особливому (чи Окремому) корпусу прикордонної варті. Так, 1 листопада уряд ухвалив законопроект «про асигнування авансом 10.000.000 карб. на видатки по формуванню Осібного корпусу» [27, с. 343]. 7 листопада уряд затвердив штати корпусу, а 14 листопада ухвалив виділити понад 6 млн. крб. на його канцелярські та господарські витрати [27, с. 351, 352, 371]. Слід зауважити, що укладачі збірки «Українська Держава (квітень–грудень 1918 року)» окремо зазначили, що цей корпус формувався з «демобілізованих старшин, підстаршин та юнкерів старої російської армії», підпорядковувався особисто гетьману через свого командувача генерал-лейтенанта, князя О. Ерістова, до складу української армії не входив і призначався «для боротьби з анархією в прикордонній смузі» [27, с. 764]. Передбачалося використання Особливого корпусу насамперед на східному, більш небезпечному для держави кордоні.

В останній місяць існування Гетьманату посилено фінансувався не лише Особливий корпус прикордонників. 15 листопада уряд ухвалив виділити 15 млн. крб. «на збільшення забезпечення Державної варті» [27, с. 373]. За три дні, 18 листопада, гетьманські міністри схвалили передачу «у розпорядження головнокомандувача всіма збройними силами на території України 3.000.000 карб. на організацію оборони країни» [27, с. 379]. 22 листопада уряд виділив ще 25 млн. крб. «на військові витрати української армії», враховуючи, що вона вже вела бойові дії* [27, с. 388].

У цих гарячкових діях гетьманського керівництва можна побачити не тільки бажання захистити у будь-який спосіб, насамперед військовий, правлячий режим, але й намагання залучити на свій бік найбільш придатні для цього у професійному сенсі військові кадри, підготовлені ще у царський час. Але ж єдиним законним спадкоємцем дореволюційного режиму вва-

* Характерно, що головнокомандувач збройними силами Української Держави князь О. Долгоруков у 1919–1920 рр. командував дивізією Північно-Західної армії білих.

жав себе білий рух, основу якого склали офіцерські кадри та козацтво. Посилиючи колишніми царськими офіцерами власні збройні сили та відновлюючи українське козацтво в якості державної мілітарної сили, Гетьманат фактично виступав конкурентом білих.

Якими були світоглядні погляди значної частини колишніх царських офіцерів на гетьманській службі, найкраще, напевно, показав М. Булгаков у «Днях Турбіних» та «Білій гвардії». Багато хто з офіцерів-гетьманців після повалення влади П. Скоропадського дуже швидко опинилися у лавах Добровольчої армії або Збройних сил Півдня Росії А. Денікіна. «Білогвардійський дух» продемонструвала, зокрема, половина складу 8-го Катеринославського корпусу на чолі з генералом Г. Васильченком [Див.: 12; 15; 18; 25]. Проте, схоже, що у листопаді-грудні 1918 р. саме такі кадри – місцеві російськомовні офіцери, ідеологічно більш лояльні до справи генерала Денікіна, ніж до справи генерала Скоропадського, – стали фактично єдиною, можливо, й останньою надією гетьманського режиму. Саме із таких офіцерів останній формував у цей період т. зв. добровольчі дружини, що знайшло відображення у журналах засідань РМ. Уперше уряду про необхідність утворення таких дружин доповів міністр внутрішніх справ 10 жовтня 1918 р. [27, с. 329]. 16 жовтня РМ затвердила «Положення про організацію добровольчих дружин», дозволивши виділити на цю справу 5 млн. крб. [27, с. 336].

Наприкінці листопада 1918 р. гетьманці готували Київ до оборони від наступаючих військ Директорії. Саме в цьому контексті, напевно, РМ розглядала питання про «розміщення в університеті св. Володимира добровольчих дружин» [27, с. 397]. Нарешті, 11 грудня, за три дні до відставки П. Скоропадського, РМ ухвалила поповнити військовий фонд на 5 млн. крб. і просити гетьмана дати розпорядження, аби непокріті витрати «з утримання добровольчих дружин за час до 4 грудня 1918 р. були оплачені із суми військового фонду» [27, с. 421]. Як бачимо, фінансове забезпечення найбільш лояльних військових на гетьманській службі здійснювалося до фактичного фіналу режиму. Таким чином, армія Української Держави мало в чому відрізнялася від гетьманської Ради міністрів. Через такі світоглядні настрої вагомої частини урядовців і військових Гетьма-

* 18 листопада 1918 р. відбувся, наприклад, Мотовилівський бій між військами Директорії Української Народної Республіки та гетьманської Української Держави.

нат не міг конкурувати з ідеологічно більш цільним білим рухом А. Денікіна у завоюванні симпатій правих, тим більше російських націоналістів. Логіка антибільшовицької боротьби вимагала консолідації право-консервативних сил, яку б національність вони не представляли.

Доки присутність в Україні німців та австро-угорців слугувала гарантією від проникнення в країну денікінців і доки основні сили А. Денікіна протистояли червоним на Північному Кавказі, П. Скоропадський та його найближче оточення спробували скористатися тим фактом, що білий рух ще не був повністю консолідованим і представлявся різними течіями, центрами та осередками. Таким чином, причини переговорів і укладання договорів із козацькими Доном і Кубанню можна пояснити не тільки бажанням утворення єдиної антибільшовицької ліги, а й прагненням стати іншим, альтернативним денікінському, центром консолідації антикомуністичних сил. Із цією метою керівництво Гетьманату наприкінці існування останнього раз по раз поверталось до ідеї фінансування білогвардійських сил і структур поза межами України. 16 листопада, наприклад, уряд розглянув прохання представників Астраханського козацтва* про виділення йому «позики у розмірі 30 млн. крб.» РМ не відмовила у проханні, але ухвалила відкласти остаточне рішення «до з'ясування більш детальних даних...» [27, с. 376]. Урядовий журнал від 22 листопада свідчить про рішення РМ УД профінансувати й т. зв. Північну армію білих** [27, с. 388, 389]. 5 грудня 1918 р. уряд розглянув прохання головнокомандуючого збройними силами України про негайне «асигнування 25.000.000 крб. на формування Північної армії». Український уряд зазначив в ухвалі, що «охооче піде на зустріч формуванню Північної армії матеріальними засобами і понад асигновані вже 3.000.000 крб. готовий асигнувати у міру вимог ще 22.000.000 крб. після отримання письмових даних про комітет, який очолює формування, про порядок і хід формування армії та її чисельність» [27, с. 412]. Зауважимо, щедрі пожертви на російський білий рух з боку керівництва УД датуються тим часом, коли гетьманці вже воювали проти українських лівих (Директорії та селянських повстанців).

* За даними упорядників збірки «Українська Держава (квітень–грудень 1918 року)», влітку 1918 р. у Києві почала формуватися т. зв. Астраханська армія, яка мала монархічну та прони-мешьку орієнтацію. На початку 1919 р. це збройне формування білих увійшло до складу сил А. Денікіна [27, с. 767].

** Білогвардійське військове формування монархічної та прони-мешької орієнтації, що влітку 1918 р. формувалося на території Псковської та Вітебської губерній [27, с. 769].

Вище наведені дані журналів засідань уряду про фінансову допомогу білим формуванням дозволяють зробити деякі висновки. Як мінімум, із літа 1918 р. гетьманці дозволили (точніше, дозволило німецьке командування) організаційну діяльність на своїй території консервативно-монархічним та пронимецьки орієнтованим структурам білих, які поки ще не знаходили спільної мови з більш ліберальним та орієнтованим на Антанту рухом А. Денікіна. Одночасно УД домовлялася з козацькими Доном та Кубанню, підтримуючи їх не тільки проти більшовиків, але й, обережно, проти денікінців. Дипломатична та організаційна допомога поволі переросла у фінансову, особливо по завершенню світової війни, коли німці втратили можливість достатньо підтримувати пронимецьке монархічне крило білого руху. Проте гетьманці не могли не усвідомлювати хитке становище власного режиму, який з другої половини 1918 р. почав програвати внутрішню боротьбу в Україні, а за її межами мав могутнього ворога – більшовиків. Єдиним виходом для Гетьманату було заручитися підтримкою Антанти, для чого слід було порозумітися із А. Денікіним.

Очевидно, що саме така логіка зумовила гетьмана поміняти 14 листопада уряд на більш проросійський. Саме новий уряд і почав розробляти основи « нової політики », в рамках якої активізувалися пошуки дипломатичних контактів з державами Антанти і відбулися спроби знайти спільну мову з рухом А. Денікіна. 27 листопада РМ УД заслухала доповідь міністра фінансів про отримане ним прохання щодо « асигнування Добровольчої армії 10.000.000 крб. ». Урядова ухвала чудово вписується у концепцію цього « нового курсу ». Урядом було вирішено у другій половині грудня скликати в Києві « конференцію урядів держав, що федеративно об'єднуються з Росією », а « при арміях Добровольчій, Південній, Донській утворити представництва для узгодження військових дій їх з Українською армією у спільній боротьбі з більшовиками » [27, с. 395]. Водночас РМ УД була готова виділити 10 млн. крб. на потреби Добровольчої армії А. Денікіна за умов визнання останнім державних інтересів України [27, с. 396]. За два дні український уряд ухвалив « асигнувати із коштів Державного казначейства у розпорядження міністра фінансів 10.000.000 карб. для видачі представникам Добровольчої армії для потреб останньої ». Більш того, уряд уповноважив свого міністра закордонних справ « переговорити з головнокомандувачем із питання про запрошення частин Добровольчої армії для боротьби з внутрішніми більшовиками, переважно у Катеринославській та Харківській

губерніях...» [27, с. 400]. Отже, гетьман та його оточення прямо за-прошували російських білих до України для знищення «внутрішніх більшовиків», під якими могли розумітися війська Директорії та селянські повстанці, наприклад махновці в тій же Катеринославщині.

Довгий час секретарі РМ не вважали за потрібне згадувати прізвище А. Денікіна на сторінках урядових журналів. На початку грудня 1918 р., як бачимо, така необхідність з'явилася. Отож, 2 грудня прізвище Денікіна фіксується у журналі засідання РМ: урядовці заслухали повідомлення голови уряду про «призначення представника держав Згоди на Кубані генерала Денікіна головнокомандувачем всіх діючих проти більшовиків збройних сил і в тому числі діючих на Україні» [27, с. 404]. Ця звістка стала ударом по мріях П. Скоропадського стати на чолі консолідованих антибільшовицьких сил. Про це певною мірою свідчить й відповідна ухвала РМ УД: гетьманський режим не заперечував «необхідності об'єднання командування всіма діючими проти більшовиків збройними силами», але наполягав, аби головнокомандувачем об'єднаних антибільшовицьких формувань «не може бути особа, яка очолює одну з армій, які об'єднуються» [27, с. 404]. Отже, Гетьманат офіційно виступав проти кандидатури А. Денікіна на посаду головного керівника антикомуністичного альянсу або білого руху.

Схожою була реакція гетьманського оточення на звістку «про призначення генералом Денікіним адмірала Каніна командуючим Чорноморським флотом». Радою міністрів УД було ухвалено, зокрема, повідомити «представника Добровольчої армії генерала Ломновського, що український уряд, який прийняв всі витрати із забезпечення Чорноморського флоту на себе і витратив на нього вже значні суми, вважає, що у майбутньому Чорноморський флот в оперативному сенсі може бути підпорядкований командуючому, призначеному об'єднаним командуванням всіх збройних сил, діючих проти більшовиків, але в усіх інших відношеннях Чорноморський флот має залишатися у підпорядкуванні морського міністра українського уряду» [27, с. 404, 405].

Востаннє ім'я А. Денікіна в журналах засідань РМ УД згадується 5 грудня 1918 р., коли міністри заслухали повідомлення генерала Г. Рауха, керівника гетьманської адміністрації в Одесі, про «час можливого прибуття військ держав Згоди на Україну». Уряд ухвалив, між іншим, «уповноважити Голову Ради Міністрів підтвердити телеграфно отаману Всевеликого Війська Донського повноваження Харківського губерньського старости Шидловського, який звернув-

ся за військовою допомогою до генерала Денікіна та Краснова» [27, с. 411, 412]. На жаль, журнали засідань РМ не містять інформації, за чією ж ініціативою С. Шидловський звертався до денікінського та донського командування за допомогою. Проте, поза сумнівом, гетьманський уряд цілковито підтримав цю ініціативу.

Отже, аналіз даних журналів засідань Ради міністрів Української Держави дозволяє зробити такі висновки: 1) Гетьманат сприймав білий рух у якості явного ідеологічного та соціально-політичного антиподу більшовизму; 2) гетьманська влада диференціювала російський білий рух, відрізняючи між собою проантантівську Добровольчу армію А. Денікіна, пронимецькі Північну, Південну й Астраханську армії та формування незалежних Дону і Кубані, які одночасно підтримували контакти і з німецьким командуванням, і з денікінцями; 3) режиму П. Скоропадського набагато ближчими були пронимецькі і монархічно налаштовані структури білих, ніж рух Денікіна, який більше симпатизував ідеалам Тимчасового уряду; 4) не зважаючи на різне ставлення до тих чи інших формувань білих, Гетьманат не проявляв до них принципової, ідеологічної ворожості; 5) політичний провід УД готовий був визнавати білий рух вищою владою в Росії, але за умов збереження певних досягнень української державності; 6) Гетьманат всіляко допомагав білогвардійським формуванням; 7) гетьман комплектував свою армію проросійськими і просто російськими офіцерами, які не поділяли ідеалів відновленої української державності, більше того, були ворожими до них; 8) гетьман проявляв бажання очолювати не просто українській консервативний режим, він був не проти очолювати загальноросійський білий рух. У поєднання з іншими фактами, які реконструюються за іншими історичними джерелами, такі висновки дозволяють вважати гетьманський режим різновидом білого руху, тільки українським. Ось чому Гетьманат не був підтриманий більшістю населення України (селянством, пролетаріатом, більшістю української інтелігенції, значною частиною міщанства). Гетьманський рух виразно проукраїнським став фактично лише в еміграції.

Втім, білоросійський рух ніколи не сприймав гетьманців як щось своє, близьке, споріднене, і на те були причини. По-перше, контекст завершальної фази світової війни не дозволяв ініціаторам білого руху на Півдні, орієнтованого на Антанту, відверто співпрацювати з пронимецьким Гетьманатом. По-друге, білі, які прямо оголошували себе єдиними політичними спадкоємцями імперії, не визнавали ніяких державних новоутворень (тобто незалежних

України, Дону, Кубані, Сибіру тощо). По-третє, білі не терпіли навіть натяку на якусь українську державність, не вважаючи, як вже зазначалося, українців окремою нацією. Подальша присутність білогвардійців в Україні з усією очевидністю продемонструвала, що вони докладали максимум зусиль – адміністративних, культурних, військово-репресивних, аби повністю зупинити процеси політизації української нації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Білокін С. І.** Брунст Віктор Емільович / С. І. Білокін // *Енциклопедія сучасної України*. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=36343.
2. **Бондаренко Д. Я.** Гетман П. П. Скоропадский и атаман П. Н. Краснов: взаимоотношения Украинской Державы и Всевеликого Войска Донского / Д. Я. Бондаренко. // *Донские казаки в борьбе с большевиками*. – Станица Еланская, 2010. – № 4. – С. 87-100.
3. **Буравченко А. О.** Білий рух / А. О. Буравченко // *Енциклопедія сучасної України*: у 30 т. – Київ, 2003–2016. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=40044.
4. **Буравченко А. О.** Білий рух в Україні / А. О. Буравченко // *Енциклопедія історії України*: у 10 т. – Т. 1: А–В. – С. 279.
5. **Буравченко А. О.** Гетьман П. Скоропадський і Білий Рух (суб'єктивний погляд) / А. О. Буравченко // *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постагі, контраверсії*. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 78-84.
6. **Буравченко А. О.** Гетьман П. Скоропадський і Білий рух / А. О. Буравченко, В. О. Крупина // *Література та культура Полісся*. – 2012. – № 69. – С. 137-145
7. **Буравченко А.** Проблема творення єдиного антибільшовицького фронту в контексті політичного курсу Української держави (1918 р.) / А. О. Буравченко // *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. – 2014. – № 19. – С. 89-95.
8. Вагнер Юлій Миколайович // Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вагнер_Юлій_Миколайович.
9. **Волков С. В.** Украина и Белое движение / С. В. Волков. – Режим доступу: <http://ricolor.org/history/bldv/ukr/>
10. Воронович Михаил Михайлович // Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Воронович_Михаил_Михайлович.
11. **Врангель П.** Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. Т. 1: Воспоминания. Мемуары / П. Врангель. – Минск: Харвест, 2002. – 480 с.
12. **Гуреев В.** Екатеринославский поход / В. Гуреев // 1918 год на Украине. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 269-286.
13. Гутник Сергій Михайлович // Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гутник_Сергій_Михайлович.
14. Зеньковский Василий Васильевич // Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Зеньковский_Василий_Васильевич.
15. **Игреньев Г.** Екатеринославские воспоминания. (Август 1918 г. – июнь 1919 г.) / Г. Игреньев. – Киев: Политиздат Украины, 1990 (репринт переизд. 1930 г.). – С. 186-195.
16. Кистьяковский И. А. // Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кистьяковский_Игорь_Александрович.

17. **Крупина В.** «Білі» сили як чинник активізації політичної боротьби в Українській Державі (1918 р.) / В. Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. – № 7. – С. 226-234.
18. **Лабинський І.** О Екатеринославском походе / И. Лабинский // 1918 год на Украине. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 294-300.
19. Палтов А. А. // Вікіпедія. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Палтов_Александр_Александрович.
20. **Пасічник І. М.** Ідеї української державності Павла Скоропадського в уявленнях прихильників білого руху Росії / І. М. Пасічник // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – № 40. – С. 68-73.
21. **Піріг Р.** Гетьманат Павла Скоропадського і російський монархічний рух в Україні (квітень – грудень 1918 р.) / Р. Піріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. – № 5. – С. 177-206.
22. **Піріг Р.** Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Піріг. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 336 с.
23. **Рєєнт О. П.** Гетьманат Павла Скоропадського: Україно-російські відносини – науковий зріз / О. П. Рєєнт // Національна та історична пам'ять. – 2013. – № 7. – С. 41-47.
24. Ржепецкий Антон Карлович // Вікіпедія. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ржепецкий_Антон_Карлович.
25. **Сакович Г.** Екатеринославский поход / Г. Сакович // 1918 год на Украине. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 286-294.
26. Соколовський Ю. Ю. // Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Соколовський_Юрій_Юрійович.
27. Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Т. 1 / Упоряд.: Р. Піріг (керівн.) та ін. – Київ: Темпора, 2015. – XVIII+790 с.
28. Чубинский М. П. // Вікіпедія. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Чубинский_Михаил_Петрович.
29. **Шамбаров В. Е.** Белогвардейщина / В. Е. Шамбаров. – М.: Эксмо-пресс, 2002. – 640 с.

Надійшла до редкол.: 08. 03. 2018

УДК 94(477)«1918»

DOI: 10.15421/231814

Спроба трансформації радянської форми державності України в рішеннях II Всеукраїнського з'їзду Рад

Поплавський О. О.

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

Проаналізовані рішення II Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, спрямованих на трансформацію радянської форми державності УНР в умовах підписання Брестського мирного договору.

Ключові слова: з'їзд; радянська УНР; влада; більшовики; резолюція

Проанализированы решения II Всеукраинского съезда Советов рабочих, крестьянских и солдатских депутатов, направленных на трансформацию советской формы государственности УНР в условиях подписания Брестского мирного договора.

Ключевые слова: съезд; советская УНР; власть; большевики; резолюция

The article analyzed decision II All-Ukrainian Congress of Soviets of Workers, Peasants and Soldiers' Deputies, aimed at the transformation of the Soviet form of statehood UPR in terms of signing the Brest peace treaty.

The congress was held on March 17–19, 1918 in Katerynoslav. More than 960 delegates were present at the congress, including 401 Bolsheviks, 27 Ukrainian Social Democrats, 414 Left SRs and 90 non-Party members. At the end of the Congress, the number of delegates exceeded 1250 people. At the meeting it was announced that Soviet Ukrainian People's Republic was independent and federative state. Ukrainian People's Republic also included Donetsk and Kryvii Rih Soviet Republic, Odesa Soviet Republic and Tavia Soviet Republic. This decision was forced with the offensive of German and Austrian armies. In addition, the congress discussed the current situation, military, land, financial and organizational issues and the relations with Soviet Russia.

In spite of the limitations of the Brest-Litovsk Peace, Soviet Russia did not stop assistance to the Bolshevik forces in Ukraine, sought to use these «republics» to harmonize their actions and create a united front of the struggle, with the states of the Fourth Alliance and the UPR. The resolution of the congress on the state system noted that the Brest Peace Treaty, imposed by the Germans of Soviet Russia, formally stops the federal ties between Ukraine and Russia. The congress was declared Ukraine as an independent Soviet republic.

Keywords: Congress; the Soviet UPR power; the Bolsheviks resolution

Сьогодні, в умовах переосмислення української історії, зусилля багатьох вітчизняних науковців зосереджені на проблематиці революційних подій і державотворчих процесів в Україні у 1917–1921 рр. Актуальність обраної теми пояснюється тим, що особливості розвитку сучасної України, події на Донбасі, гібридна війна Росії стосовно нашої країни, її політика до так званих «народних республік», які з'явилися не без участі кремлівських ляхководів в окремих районах Донецької і Луганської області у 2014 р., дуже нагадують події сторічної давнини на Півдні України. Серед подій того часу II Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів залишається поза належним інтересом дослідників.

Боротьба за державну незалежність, яка вилілась у кровопролитну війну, була логічним продовженням Української національно-демократичної революції. Для молоді української держави війна виявилась непосильною справою. Демократична Центральна Рада не була до неї готова, тоді як більшовики вважали війну одним

із засобів боротьби за владу. Конфлікт автономної УНР з новим імперським центром в особі більшовицької радянської Росії мав особливо гострий і драматичний характер. Проголошення IV Універсалу про державну незалежність УНР давало можливість молодій республіці проводити незалежну зовнішню політику.

На початку березня 1918 р. радянська Росія змушена була підписати мирний договір у Брест-Литовську з державами Четверного союзу. Згідно з ним радянська Росія припиняла бойові дії проти центральних країн та їх союзників, тобто і УНР; близько 1 млн. кв. км західних територій колишньої Російської імперії окупувались військами країн Четверного союзу. Крім того, Росія сплачувала Німеччині контрибуцію. Оскільки за умовами договору війська радянської Росії не могли перебувати на території УНР та продовжувати боротьбу з Центральною Радою, то головний тягар цих бойових дій було перекладено на декілька маріонеткових радянських квазідержавних утворень, які були ніяк не пов'язані між собою, але мали єдиний керівний орган – Раднарком радянської Росії і ЦК РСДРП(б) (з березня 1918 р. – РКП(б). – Авт.) – це так звана «радянська УНР» на чолі з Народним секретаріатом із центром у Києві (потім, послідовно, у Полтаві, Катеринославі, Таганрозі); Донецько-Криворізька республіка на чолі з Раднаркомом із центром у Харкові, Радянська соціалістична республіка Тавриди із центром у Сімферополі, Одеська радянська республіка із центром в Одесі. Незважаючи на те, що влада керівних органів цих «республік» була малоєфективною і маловпливовою, завдяки їх існуванню було можливо подавати пряму агресію більшовицької Росії проти УНР як громадянську війну між українцями, використовувати ці осередки «радянської державності» як плацдарм для подальшої окупації решти України. Республіки таємно отримували значну матеріальну та військову підтримку від більшовицької Росії, а єдиним завданням, яке на них покладалося, було забезпечення максимально швидкого вивезення з України на схід продовольства і матеріальних цінностей.

Брестський мирний договір визначив долю радянської влади в Україні. Вступ у середині лютого в Україну австро-німецьких військ вимагав термінового скликання II Всеукраїнського з'їзду Рад для зміцнення диктатури пролетаріату, перегрупування та об'єднання сил більшовиків у боротьбі проти зовнішнього ворога. Крім того, з'їзд мав відповісти на ряд пекучих проблем міжнародного і внутрішньополітичного характеру: про позицію уряду радянської республіки до Брестського миру і його наслідків для України та її

відносини з радянською Росією; про конкретизацію і здійснення декрету про землю; про подолання величезних труднощів господарського будівництва; про поповнення і остаточне оформлення вищих органів радянської влади, визначення їх компетенції.

Враховуючи ситуацію, місцем проведення з'їзду був обраний Катеринослав. На той час у місті перебували члени Народного секретаріату та ЦВК Рад радянської УНР, які прибули в Катеринослав 9 березня з Полтави. Газета «Наше слово» (орган УСДРП. – Авт.) з цього приводу дуже іронічно писала: «... на муравйовських багнетах і через море крові перейшла й Цікука (Центральний Исполнительный Комитет Украины (рос.). – Авт.) в Київ. Але довго не посиділа там (чи не зручно довго сидіти на багнетах, чи побачивши другі багнети, не захотіла пересідать), і от поїхала собі додому в Харків. Але Харків щодо республік виявився плодovitим, і новонароджена Донецько-Криворізька республіка не пустила на свою територію старшої своєї сестри Цікуки. Через це сердешна Цікука поїхала до «добродушних хохлів» у Полтаву. Але там чогось їй не сиділось, і вона рушила до нас у Катеринослав» [4].

Яким чином точилися дискусії у місті напередодні з'їзду, яскраво демонструє стаття у тій же газеті, яка описує хід роботи пленуму Ради робітничих та солдатських депутатів м. Катеринослава 10 березня 1918 р.: «Спочатку виступив Народний Секретар Української Народної Республіки – Люксембург (В. Люксембург – народний секретар у судових справах. – Авт.). Він нам пояснив, поскільки то важний буде у цю п'ятницю Всеукраїнський Совітський з'їзд, які його завдання і які він матиме наслідки. З'їзд цей остаточо скаже своє слово і відносно оборони совітської влади на Україні. Вони, Народні Секретарі, і зараз згоджуються підписати мир, котрий заключила «предательская буржуазная» Рада і навіть піти на уступки, аби тільки німці скостили 6-й пункт з умов договору з Народними Комісарами про вивід із України російських військ та червоної гвардії.

Ми весь час кидали запитання й репліки, бо нам надзвичайно цікаво було знати, а на які ж саме уступки згодяться піти народні секретарі, себто, наскільки вони згодяться пересунути кордон і стерти його в деяких економічних відносинах. Але нам високий гість пояснив, що на зборах треба мовчати, бо потім ми матимемо слово. Ми повірили, тим більше, що сам председатель (І. Квірінг. – Авт.) був у надзвичайно добром настрої. Та потім звичайно калялись, бо слова нам не дали і навіть не дали зробити і запитання. А все ж таки, дехто з соглашателів (вони ж «саботажники») устигли (ближче сидять!) спи-

тять, між іншим і про те, як то народні секретарі, не визнаючи самостійності України, хочуть заключити самостійно мир з Німеччиною та Австро-Угорщиною? Відповіді на це запитання теж не одержали.

Виступив другий народний секретар тої ж самої Української Східної Республіки п. Мартьянов (Я. Мартьянов – народний секретар пошти і телеграфу. – Авт.) і зразу ж заявив: «Всякий из вас превосходно знает, что дважды два четыре». Ми дійсно всі, да не тільки ми, а й «соглашателі», і навіть більшовики, й напевне ліві с.-р. знали це, але одно діло, коли ми були ще хлопчиками й чули це у школі, а друге, коли це чуєш у Совіті да ще від такого високого гостя. Знали і ждали, коли ж воно буде «дважды два». І де ж саме воно буде «чотири».

Але скоро воно вияснилося! Розказавши нам про успіхи совітських військ в боротьбі з гайдамацькими бандами, про те, що взяті совітськими військами Знаменка і Ромодан, що за Ромоданом близько Дарниця, а там уже Київ, через що петлюро-гайдамаки трясуться у Києві і тікають звідти, – він обурено заявив: «Я дивуюся тому, що тут у Совіті так сміло виступають гайдамаки, і що ви до цього часу їх не приборкали! Але це не надовго! Їм не доведеться, не дідуться того, щоб нас, рабоче-крестьянское правительство, ширнуть ножом в спину!». Ми звичайно слухали і мовчали, бо що ж можна відповісти на таке!?» [4]. Така реакція на виступи ««високих» прибуд (гастрольорів)», як вони були названі в статті, пояснює настрої у місті напередодні з'їзду. Вже під час проведення II Всеукраїнського з'їзду Рад у Катеринославі пройшла значна демонстрація представників українських політичних партій, спрямована проти радянської влади з гаслами «Хай живе Українська Народна Республіка!» [6].

II Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів проходив 17–19 березня 1918 р. у приміщенні Зимового театру (сьогодні – Дніпровський академічний театр драми і комедії. – Авт.) м. Катеринослава. На з'їзд прибуло 964 делегати: більшовиків – 401; співчуваючих їм – 27; російських та українських лівих есерів (Партія лівих соціалістів-революціонерів, Українська партія соціалістів-революціонерів, із співчуваючими) – 414; лівих Української соціал-демократичної робітничої партії – 13; позапартійних – 82 та ін. [2]. На момент завершення роботи з'їзду кількість делегатів перевищувала 1250. До президії увійшли 4 більшовики, 5 російських лівих есерів, 1 український лівий есер. З'їзд розглянув питання про поточний момент (ставлення до Української Центральної Ради, війни та миру); про організацію військових сил; про Україну та РСФФР;

земельне питання; фінансове питання; доповідь Народного Секретаріату й ЦВК; організаційні питання і вибори.

Попри гостру міжфракційну боротьбу більшовики, які не мали переваги на з'їзді, спираючись на ліві елементи з інших партій, домоглися проведення своїх рішень. Перше засідання 18 березня на з'їзді стало ареною гострої боротьби більшовиків із лівими есерами у питанні про ставлення до Брестського миру. Незважаючи на позицію лівих есерів, які намагалися зірвати прийняття більшовицької резолюції, з'їзд схвалив підписання Радянською Росією мирного договору у Бресті, заявивши в резолюції, прийнятої з цього питання на вечірньому засіданні того ж дня, що попри надзвичайно скрутне становище, у яке ставить Українську Радянську республіку підписання Брестського договору, трудящі України, «щоб зберегти можливість вільно розвивати завоювання соціалістичної революції... готові підписати навіть ті найтяжчі умови, які нав'язуються Україні мирним договором Центральної ради з Австро-Німеччиною, але за обов'язкової умови повного невтручання Австро-Німеччини у внутрішнє життя України та виведення австро-німецьких військ зі всіх частин України» [2]. За підсумками голосування щодо Брестського миру, підписаного більшовиками, делегати з'їзду 420 голосами проти 290 відхилили пропозицію лівих есерів про його невизнання [8, с. 23].

Отже, з'їзд повністю підтримав оприлюднену 16 березня 1918 р. на IV Всеросійському Надзвичайному з'їзді Рад декларацію ЦВК Рад України, у якій ратифікація Брестського «розбійного «мирного» договору» визнавалась як необхідна для «закріплення соціальних завоювань Жовтневої революції і збереження радянської влади, як вогнища революції всесвітньої». У цієї ж декларації ЦВК Рад України висловив тверду впевненість, що умови Брестського договору ненадовго насильно відривають Україну з «загальнорадянської федерації», а тому, внаслідок неминучої перемоги українського, російського та світового пролетаріату, Україна скоро знову буде членом «єдиної соціальної федерації».

Також у резолюції «Про політичний момент» засуджувалася політика Української Центральної Ради, містилися заклики до боротьби за повсюдне встановлення влади Рад та виведення австро-німецьких військ із території України. Незважаючи на те, що представники лівого крила українських партій пропонували пошуки компромісу з УЦР із метою консолідації сил, більшість не підтримала їхніх пропозицій. В проєкті резолюції з поточного моменту, яку підготували представники УСДРП, було запропоновано після укладання перемир'я негайно приступити до мирних переговорів із центральними

державами, до складу яких повинна входити й Центральна Рада. При цьому, умовами таких переговорів повинні бути: визнання мирного договору підписаного 27 січня (9 лютого) 1918 р. між УНР і Німеччиною та її союзниками; вивід німецьких військ з території України; негайне скликання Всеукраїнського з'їзду робітничих та селянських депутатів у Києві загальною комісією, створеної на паритетних началах ЦВК та Центральною Радою [11, с. 152]. Коли представник УСДРП І. Мазепа виступив із подібними пропозиціями, в залі пролунали крики «Геть», а самого депутата прогнали з трибуни [10, с. 32]. «Трудящі України ні за яких умов, – наголошувалось в резолюції, – не визнають у своїй країні буржуазної влади ні в центрі, ні в окремих місцевостях і будуть вести боротьбу за відновлення влади Рад повсюди, де вона була знищена, рішуче чинити опір імперіалістичним загарбникам шляхом організації Червоної Армії, партизанської боротьби, страйків, несплати податків та усіма іншими засобами, які є у розпорядженні робітників та селян» [5, с. 51].

З'їзд прийняв резолюцію «Про організацію військових сил», яка зобов'язала делегатів «по поверненню на місця розгорнути в кожному місті та селі «роботу» зі створення міцної робітничо-селянської Червоної Армії» [3]. Відповідно до прийнятої резолюції червоногвардійські загони, загони колишньої російської армії, військові частини і загони радянських республік повинні були зводитися в п'ять армій чисельністю по 3-3,5 тис. чоловік. По суті, ці армії були бригадами з обмеженими можливостями, але вони повинні були стати організованою боездатною силою, здатною затримати просування військ Німеччини та Австро-Угорщини, захистити радянські органи влади, дати можливість провести евакуацію державних цінностей, хліба, вугілля, військового майна. Виконувати цю задачу повинен був Народний секретаріат військових справ України на чолі з Є. Нероновичем разом із верховним головнокомандуючим військами радянської Української Народної Республіки В. Антоновим-Овсієнко. До речі, останній підкорявся тільки наказам Раднаркомів Радянської Росії, до складу якого він також входив.

З урахуванням умов Брестського договору на з'їзді були прийняті постанови про державний устрій України, яка проголошувалася самостійною, незалежною від РСФРР республікою. Як відомо, за договором, досягнутим 3 березня 1918 р. центральними державами і радянською Росією, уряд РСФРР зобов'язався визнати Центральну Раду, заключити з нею мир, вивести з України війська, розірвати федеративні зв'язки з Україною. З'їзд, оголосив-

ши Україну незалежною федеративною радянською республікою, в резолюції «Про державний устрій» наголосив, що взаємини між радянською Україною та РСФРР залишаються колишніми, а український народ продовжить свою боротьбу за відновлення радянської влади в Україні та об'єднання з радянською Росією. Для досягнення домовленості про форму взаємин між РСФРР та радянською Україною було вирішено наприкінці березня 1918 р. направити в Москву (уряд радянської Росії знаходився там з 12.03.1918 р. – Авт.) надзвичайне повноважне посольство ЦВК Рад України на чолі з народним секретарем закордонних справ М. Скрипником. Така делегація у складі М. Скрипника, народного секретаря народної освіти М. Врублевського, народного секретаря внутрішніх справ Ю. Коцюбинського наприкінці березня 1918 р. дійсно прибула у Москву, де 3 квітня взяла участь у засіданні Раднаркому радянської Росії. На цьому засіданні була прийнята одностайна постанова, що визнавала Народний Секретаріат і незалежність радянської УНР. Але створена В. Леніним компартійно-державна система передбачала зосередження реальних важелів влади в єдиному центрі. При цьому органи влади та управління будь-якої з так званих «радянських республік», створених на національних окраїнах колишньої імперії, розглядалися як знаряддя колонізаційної або централізаторської політики. Найбільш відверто ставлення Москви до «радянського державотворення» в Україні виразив народний комісар у справах національностей Й. Сталін під час розмови по прямому проводу з головою ЦВК Рад України В. Затонським 4 квітня 1918 р.: «... Ми всі тут такої думки, що Цекук (ЦВК Рад України – Авт.) повинен, просто морально зобов'язаний залишити Таганрог та Ростов. Задосить гратися в Уряд та Республіку, мабуть, вже вистачить, час кинути гру. Прошу передати копію цієї записки надзвичайному комісару Серго, Донському ревкому та Цекуку» [12]. На той час керівні органи радянської УНР перебували в Таганрозі, оскільки наступ австро-німецьких військ продовжувався (м. Таганрог входило до складу УСРР до лютого 1924 р., потім було передано РСФРР. – Авт.)

Така позиція російського наркома обурила М. Скрипника. 6 квітня 1918 р. він від імені української делегації направив до Раднаркому та Всеросійського ЦВК заяву, в якій було підкреслено: «Ми повинні заявити найрішучіший протест проти виступу Наркома Сталіна. Ми повинні заявити, що ЦВК Рад України й Народний Секретаріат як спонукання до своїх дій мають не те чи інше ставлення

того чи іншого НАРКОМА Російської Федерації, а волю трудящих мас України, що викладена в постанові II Всеукраїнського з'їзду Рад. Заяви, схожі на викладені Наркомом Сталіним, спрямовані на підрив радянської влади в Україні й не можуть бути сприйняті з боку представника Радянського уряду сусідньої Республіки. Трудящі маси України ведуть свою боротьбу зі своєю буржуазною контрреволюцією незалежно від того чи іншого рішення Раднаркому Російської Федерації, а підривається радянська влада в Україні зараз багнетами німецьких військ. І якщо хтось насмілюється назвати боротьбу української трудящої маси грою, яку час кинути, то, власне, самі маси України думають інакше й ті делегації, що звертаються до нас навіть із окупованих німцями місцевостей України, підтверджують це, як і та боротьба, що ведеться нашими військами. Дружні стосунки, до яких долучилася Рада Народних Комісарів Російської Федерації по відношенню до Української Республіки, потребує недопущення заяв, скерованих на підрив радянської влади в Україні й спрямованих на користь ворогів українських трудящих мас.

Окремі групи та частини Російської Федерації, що від неї відколюються (Крим, Дон і т. д.), зараз пропонують Українській Народній Республіці утворити Південну Радянську Федерацію. Але Народний Секретаріат завжди намагався об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящі маси місцевостей, на які накинута оком ця Центральна Рада, що зовсім не має на меті долучити в свою боротьбу Російську Федерацію або її окремі частини.

Щодо вимог Наркома Сталіна, щоби Народний Секретаріат України залишив Таганрог, ми лишень підкреслимо, що Таганрог є частиною території Української Народної Республіки і тільки населення цієї території може вирішити, до якої саме Радянської Федерації воно бажає належати: до Російської чи до Української. Згідно з вище викладеним просимо Уряд Російської Федерації зробити відповідні роз'яснення відносно заяви Наркома Сталіна і тим унеможливити наслідки його заяви, котрі так шкідливо можуть вплинути на боротьбу трудящих мас України за соціалізм.

Надзвичайне повноважне посольство Української Радянської Соціалістичної Федеративної Республіки» [13].

З'їзд формально об'єднав всі радянські республіки, які були створені на території України, в єдину «федеративну радянську республіку, яка об'єднує всі радянські утворення – вільні міста і республіки, як автономні частини Української Федеративної Радянської Республіки» [1, с. 71-72]. При цьому з'їзд не торкався питання

про доцільність існування в радянській Україні автономних територіальних радянських утворень.

З питання про землю II Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв «Тимчасове положення про соціалізацію землі», яке відтворювало з незначними змінами ухвалений 27 січня 1918 р. Всеросійським ЦВК «Закон про соціалізацію землі», і доручив ЦВК Рад України розробити та оприлюднити декрети про 8-годинний робочий день і робітничий контроль, а також маніфест «До українського народу» та відозву до австро-німецьких солдатів окупаційних військ. Стосовно земельного питання II Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв рішення, які заклали стійкий фундамент під майбутнє торжество влади більшовиків в Україні. Делегати схвалили проект соціалізації землі, скасували виплату 100 млн. золотих руб. орендної платні на селі, запланували передачу селянам 23 млн. десятин землі, 3,5 млн. голів великої рогатої худоби та коней із поміщицьких та куркульських господарств. Для 600 тис. безземельних господарств передбачалося виділити по 5-6 десятин на двір, а це збільшувало наділи удвічі для двох млн. господарств. Цим рішенням радянська влада повністю переграла Центральну Раду, тому остаточна ліквідація останньої було тільки питанням часу. Українське село очікувало радикальної аграрної реформи, а Центральна Рада годувала його обіцянками та всіляко затягувала з рішенням цього питання [9, с. 285-286].

З'їзд обрав новий склад ЦВК Рад України у складі 102 членів. При цьому з'їзд дозволив політичним партіям самим визначити персональний склад їх фракцій у ЦВК, викликати і замінити своїх представників у цьому органі. Партія більшовиків отримала 47 місць, українські та російські ліві есери – 49 місць, ліві українські соціал-демократи – 5 місць, Польська партія соціалістів («лівіяця») – 1 місце. У Президії ЦВК, обраній II Всеукраїнським з'їздом Рад, були представлені 3 більшовики, 4 лівих есери і 1 лівий соціал-демократ. ЦВК Рад України очолив більшовик В. Затонський. Після II Всеукраїнського з'їзду Рад було обрано новий склад Народного секретаріату, до якого увійшли 9 більшовиків і 2 українських соціал-демократів. Головою радянського українського уряду став більшовик М. Скрипник.

Аналіз підготовки та ходу з'їзду, рішень, які були прийняті під час його засідань, дозволяють зробити деякі висновки. По-перше, формальне визнання державної незалежності радянської УНР не мало ніяких політико-правових наслідків. Україна продовжувала управлятися з центру через Раднарком і ЦВК РСФРР, а також че-

рез РКП(б), що залишалась унітарною централізованою партією. По-друге, більшовики, декларуючи самовизначення націй аж до відокремлення, насправді підпорядковували свою діяльність створенню унітарної жорстко централізованої держави – бази майбутньої світової комуністичної революції. Російські шовіністи були в принципі проти української державності і тому не були готові визнавати Україну навіть формально. Вони сприйняли вимушене визнання радянською Росією незалежності УНР, з жахом розуміючи, що цим дано початок створенню української державності. Формуючи радянський апарат на Україні, визнаючи державну незалежність радянської УНР більшовики не мали наміру будувати тут суверенну державу. Лише втручання у двосто-ронні відносини третьої сили – Німеччини та Австро-Угорщини дозволило Україні на деякий час формально зберегти свою державну незалежність. Для більшовиків рішення II Всеукраїнського з'їзду Рад було вимушеним тимчасовим тактичним кроком. Коли зовнішні обставини змінилися, більшовики з легкістю відкинули всі свої рішення. Вже у лютому 1919 р., коли радянські війська широким фронтом наступали на Лівобережній Україні, центральний орган більшовиків газета «Правда» писала про Україну як про «тимчасово відчужену частину єдиної країни» [7]. По-третє, рішення II Всеукраїнського з'їзду Рад ще раз продемонстрували, що в умовах глибокої економічної та політичної кризи, невирішеності соціальних та економічних проблем, відсутності буржуазно-демократичних реформ з боку Центральної Ради розширювалася і зміцнювалася база для більшовицької ідеології в Україні. По-четверте, відносно демократичний результат виборів нового складу ЦВК та призначення Народного секретаріату пояснюється тим, що у політичній обстановці, яка склалася напередодні з'їзду, більшовики були вимушені миритися з подібним політичним плюралізмом.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.): Сб. документов и материалов. – Киев: Госполитиздат Украины, 1962. – 214 с.
2. Вестник Украинской Народной Республики. – 1918. – 19 марта.
3. Весник Украинской Народной Республики. – 1918. – 20 марта.
4. «Високі гості з Цікуки в Катеринославському Совіті роб. і солдат. деп.» // Наше слово. – 1918. – 16 (3) березня.
5. **Кихтев С. П.** Октябрьская революция и первые социалистические преобразования в Донецко-Криворожском бассейне / С. П. Кихтев. – Киев: ИПЛ, 1969. – 155 с.

6. **Майоров М. М.** На путях к I съезду КП(б)У / М. М. Майоров // *Летопись революции.* – 1928. – № 4.
7. *Правда.* – 1919. – 26 февр.
8. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Харків: Пролетарій, 1932. – 223 с.
9. **Семенченко В. И.** История Украины с древних времен до наших дней, изд. 2-е, исправленное и дополненное / В. И. Семенченко, Л. А. Радченко. – Харків: Торсинг, 1999. – 480 с.
10. **Супруненко Н.И.** Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920) / Н. И. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 455 с.
11. Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї / Державний архів Дніпропетровської області; уклад. Ю. Г. Пахоменков, Н. Л. Юзбашева; ред. Н. Л. Юзбашева. – Дніпро: Ліра, 2016. – 372 с.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 7в, ч. 1. – Арк. 64 – копія.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 7в, ч. 1. – Арк. 57 – копія.

Надійшла до редкол.: 12. 03. 2018

УДК 94:316.4.063.7(477. 63)«1920»

DOI: 10.15421/231815

Репресивна політика влади в металургійній промисловості Катеринославщини в 1920-х рр.

Кабанов В. І.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Висвітлено репресії проти «старої» технічної інтелігенції в металургійній промисловості 1920-х рр., яка звинувачувалася в «шкідництві».

Ключові слова: репресії; «шкідництво»; металургійна промисловість; технічні спеціалісти; Україна; Німеччина; трест; завод; обладнання

Освещены репрессии против «старой» технической интеллигенции в металлургической промышленности 1920-х гг., обвиняемой во «вредительстве».

Ключевые слова: репрессии; «вредительство»; металлургическая промышленность; технические специалисты; Украина; Германия; трест; завод; оборудование.

In the presented article relying on archival sources and literature the author highlights problems in the metallurgical industry during the period of industrialization. The reconstruction of metallurgy according the decision of the communist government was carried out using the experience of the highly developed industry of Weimar Germany. According to the Soviet-German agreements, Ukrainian engineers visiting Germany ordered equipment to Ukraine from German companies. The management of trusts and factories for various reasons could not give a sake and it was spoiled.

That was due to a number of reasons: the urgency of orders for imported equipment, the transition of enterprises to economic calculation, non-fulfillment of customer requirements by the trade representation, the delay of technical documentation, the lack of standardization of equipment. The administrative influence did not solve the problems, and the communist government and the repressive apparatus put the guilt on the «wreckers» - and the old technical intelligentsia, subjected to destructive repressions. The Soviet state security agencies arrested the management board members of the trust «Pivdenstal», as well as the factories of Lenin and of Petrovsky, «С», «Comintern», of Dzerzhinsky, Zaporizhstal and others.

The massacres over the technical intelligentsia not only tragically affected the fate and life of thousands of highly skilled specialists, but also brought irreparable damage to the national economy. On the one hand, enterprises were deprived of competent, experienced technical managers, but on the other hand, left-wing engineers and technicians for the most part were demoralized. After the destruction of the old technical intelligentsia, its place was occupied by nominees from the workers, urgently prepared in Soviet educational institutions. Having no experience and solid knowledge in the conditions of mismanagement, imperfect economic mechanism, theft, they did not cope with the tasks and were also repressed, but as «saboteurs».

In future, it dishonored the USSR to lag behind the countries of the West in technical development.

Keywords: repressions; metallurgical industry; technical specialists; Ukraine; Germany; trust; plant; equipment

Проблема проведення репресивної політики радянської влади щодо технічної інтелігенції в 1920-х рр. в Україні вже знайшла своє відображення в студіях В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького, Ю. І. Шаповала, І. Г. Білас, С. Гнітько та ін. Серед дослідників цього питання на Дніпропетровщині треба згадати В. В. Іваненка, В. В. Ченцова, Д. В. Архірейського, Р. К. Терещенка тощо. Втім, цю проблему все ж не можна вважати цілковито розкритою. Тож завдання нашої розвідки полягає у тому, щоб висвітлити політичні репресії, які здійснювалися проти технічної інтелігенції в металургійній промисловості України, зокрема, з'ясувати їх мету та своєрідність під час реконструкції народного господарства республіки, яка проводилась на німецькому обладнанні та за допомогою німецьких фахівців.

Треба зазначити, що в економіці України традиційно важливе місце посідали металургія та енергетика, від найшвидшого відновлення яких у післявоєнний період багато в чому залежала доля всієї економіки УСРР. Вдаючись до реалізації цієї масштабної програми, Україна звернулася до досвіду інших країн, передусім Німеччини. І це не випадково. Адже саме Німеччина після Першої світової війни досягла в цій сфері величезних успіхів, у короткий термін рекон-

струювавши свої підприємства переважно шляхом раціонального постачання та використання сировини і палива, поліпшення виробничих процесів, вдосконалення обладнання.

Що ж стосується реконструкції металургії, то її розвиток в Україні передбачалося здійснювати, широко використовуючи досвід реконструкції металопромисловості Німеччини. У «Контрольних цифрах п'ятирічного плану розвитку промисловості УРСР 1928/29–1932/33 рр.» вказувалося: «... ми маємо можливість і повинні використовувати досвід Німеччини, яка тільки що докорінно реконструювала свої металургійні підприємства. Шлях Німеччини для нас ближче і легше дасть бажані результати» [16, с. 66].

Правильність орієнтації на запозичення зарубіжного, в тому числі німецького досвіду, підтвердила практика та саме життя. Особливе значення в цьому плані мало оснащення заводів новим обладнанням і, в першу чергу, силовими установками, засобами газо- і повітренадування та механізації. З цією метою Укрдержторг закупив за кордоном велику кількість різноманітного обладнання. Для «Південсталі», наприклад, було замовлено машин на 13.5 млн. руб., для «Південмаштресту» – на 1.5 млн. руб., для «Укртрестсільгоспмаша» на 1 млн. руб., для катеринославського та київського металоб'єднань – на 200 тис. руб. Крім того, Держторг ввіз велику партію спеціальних сортів сталі для виготовлення інструментарію та 300 тонн дроту для виготовлення металевих канатів [17]. Одночасно були закуплені кольорові метали (олово, цинк, алюміній, свинець) для заводів ім. Комінтерну, Таганрозького, ім. Леніна і Маріупольського на 2.1 млн. руб., а також чорні метали, інструментарій та контрольно-вимірвальні прилади [21, арк. 25]. Значна частина закупленого за кордоном обладнання припадала на Німеччину. Німецькі фірми не тільки постачали, але й направляли своїх фахівців-інженерів, майстрів, монтерів для його установки, монтажу та наладки.

Слід, однак, мати на увазі, що імпордне обладнання не завжди відповідало усім вимогами. Тому циркуляром ВРНГ СРСР від 7 липня 1927 р. з метою усунення недоліків пропонувалося оперативно направити відповідну інформацію в ІНО ВРНГ [14, арк. 4], а циркуляр по ВРНГ УРСР визначав порядок складання таких актів та рекламцій [14, арк. 6]. Для запобігання імпорту товарів, вироблених у СРСР, їх ввезення в країну наказом наркома торгівлі А. І. Мікояна було заборонено [23]. Використовуючи досвід закупівель обладнання в перші роки співпраці з іноземними фірмами, правління «Південсталі» 30 квітня 1930 р. ухвалило інструкцію

«Про порядок проведення імпорتنих операцій», яка, з огляду на інтереси підприємств, встановлювала правила отримання замовлень, заявок, ліцензій, розміщення замовлень за кордоном, спостереження за експедиторсько-транспортними роботами, оплати і визначала коло організацій, зобов'язаних виконувати ці функції [15, арк. 284-287].

Незважаючи на вжиті заходи, на заводах «Південсталі» було виявлено чимало недоліків у питаннях приймання, використання і зберігання імпортного обладнання. Так, на підприємствах дніпропетровської групи «Південсталі» з 1925–26 рр. було замовлено імпортного обладнання на суму понад 9 млн. руб., надійшло до 1 квітня 1928 року на 3,7 млн. руб., а встановлено лише на 908 тис. руб [3, арк. 17]. Останнє пояснювалося низкою причин: видачею замовлень до переведення підприємств на госпрозрахунок, їх терміновістю, недотриманням вимог замовника при укладанні договорів торгпредством, запізненням технічної документації (кошторису, креслення, копії замовлень, специфікації та ін.), неприйняттю заходів по стандартизації однорідного обладнання при видачі замовлень і т. ін. [3, арк. 17-18; 5, арк. 1, 11-12; 10, арк. 164; 11, арк. 57, 61, 64-66, 68; 13, арк. 92]. До того ж самі підприємства часто виявлялися не готовими до прийому нового обладнання, припускалися помилок у заявках, мала місце недбалість в його зберіганні і своєчасній установці. Тільки в 1928 р. на складах підприємств Дніпропетровського округу зберігалось імпортного обладнання на суму 5-6 млн. руб. [5, арк. 12]. З огляду на такий стан справ, бюро окружкома КП (б) У в своїй постанові «Про виконання рішень політбюро ЦК ВКП(б) від 8 серпня 1929 р. «Про роботу «Південсталі» запропонувало заводоуправлінням встановити такий порядок роботи, за яким на момент прибуття імпортного обладнання були б вже готові всі потрібні для нього споруди, фундаменти тощо, допускаючи лише як виняток зберігання його на складах [8, арк. 27].

Крім заходів адміністративного впливу, покликаних стабілізувати ситуацію в металургії, командна-адміністративна система почала практикувати і заходи репресивного характеру. В огляді ДПУ «Про політичний стан Дніпропетровського округу» від 25 червня 1928 р. зазначалося: «За принципом побудови шкідницької організації по Донулю, нашими органами розкрита така ж шкідницька організація по Південсталі. У справі проходить верхівка організації – працівники правління Південсталі, по периферії з заводів Дніпропетровщини ім. Леніна, ім. Петровського, «С», «Комінтерна» [4, арк. 71].

Таким чином, провина вищих партійних і господарських керівників за прорахунки в плануванні розвитку галузі була перекладена на кадрових тех-нічних фахівців, яких звинувачували в «організації шкідництва» [4, арк. 71, 72; 20, с. 15]. На підставі цих звинувачень були проведені арешти. Особливий резонанс на підприємствах міста викликав арешт інженера К. Шпельті, відомого фахівця, який ще до революції разом із майстрами Дронсартом і Кошельським вивчав передовий досвід металургів Німеччини, завдяки чому був побудований єдиний в СРСР цех «Маннесман», який виготовляв суцільно катані труби [2]. Думку кадрового корпусу інженерів з цього приводу висловив начальник мартенівського цеху Лошилов: «Спецесдство починає все більше позначатися. Якщо заарештували Шпельті, який відомий не тільки в СРСР, а й за кордоном, то з нами церемонитися не будуть і, безумовно, нас скоро спіткає та ж доля. За таких умов руки опускаються і працювати не має бажання» [9, арк. 59].

Заарештований органами ДПУ інженер П. Гогоцький, після відповідної «обробки» з боку чекістів, обмовив фахівців заводів ім. Петровського та ім. Леніна, інкримінувавши їм «суцільно брехливі» звинувачення. Проте, останні все ж «спрацювали» і, відповідно, з'явилися нашвидкоруч сфабриковані справи. Не зміг довести свою невинність і К. Шпельті. Також були заарештовані інженери А. А. Свіцин, С. М. Гуков, Козаков, Ф. Федоренко, Кузнецов та ін., які, перебуваючи в Німеччині, зустрічалися з колишніми господарями підприємств або їх довіреними особами [6, арк. 107; 7, арк. 15]. Саме останні, за «визнанням» С. М. Гукова, давали директиви займатися шкідництвом, сприяти поверненню підприємств колишнім власникам на концесійних засадах [7, арк. 4]. Органи ДПУ викрили «шкідницьку організацію» на металургійному заводі ім. Дзержинського, яка упродовж 1929–1930-х рр. проводила там реконструкцію та пов'язане з нею капітальне будівництво. Тому і справа була запроваджена під назвою «Реконструктор». У складі організації діяло 11 осіб: головний інженер комбінату Д. С. Золотницький, головний інженер заводу П. Я. Кравцов, а також В. І. Котов, А. І. Колесніков, О. М. Голованенко, Ф. Ф. Тхорш. У 1931 р. всі вони були засуджені «за систематичну групову «шкідницьку» діяльність з елементами диверсійного характеру» до різних строків перебування в таборах [18, с. 34, 161-162].

У грудні 1930 р. ДПУ УРСР розкрила «шкідницьку» організацію інженерів і техніків на рудниках Криворізького басейну, яка в ході слідства була визнана галузевим осередком «Промпартії». Очолював «шкідників» Е. К. Фукс, німець, колишній помічник управ-

ляючого Новоросійського акціонерного товариства в Кривому Розі, досвідчений геолог. Фукс не визнавав таких нових методів роботи, як «соцзмагання, самокритика, ударництво, чистка, постійні ревізії, вимоги підвищених темпів роботи». Зрештою, судова трійка при колегії ДПУ УРСР 10 квітня 1931 р. засудила шість осіб до тривалих років ув'язнення в концтаборі, а Е. К. Фукс отримав 10 років. Незабаром він був звільнений і повернувся на роботу. Втім, після публікації у серпні 1937 р. в газеті «Червоний гірник» Е. К. Фукс у січні 1938 р. був знов заарештований за проведення «розвідувальної підривної роботи» і 2 квітня помер у віці 66 років, перебуваючи у в'язниці [22, с. 35-36].

В 1937 р. був заарештований директор комбінату «Запоріжсталь» І. З. Рогачевський, звинувачений як член контрреволюційної організації в шпигунсько-диверсійній діяльності. В арешті І. З. Рогачевського велику роль відіграло його відрядження в 1930 р. в Німеччину для закупівлі обладнання і вивчення передового досвіду металургійного виробництва. До того ж він працював у Торгпредстві в Берліні під керівництвом Ю. Пятакова (ворога Й. Сталіна), який і познайомив його із інженером фірми «Бром-Бовері» Шершнайдером – німецьким шпигуном. А вже останній, у свою чергу, начебто завербував його для шпигунської діяльності й шкідництва. У підсумку Військова колегія Верховного суду СРСР засудила І. З. Рогачевського до розстрілу. Вирок було виконано 15 жовтня 1937 р. у Києві [19, с. 187-191].

Багаторічне переслідування фахівців із дореволюційним стажем призвело до майже повного знищення цього прошарку інтелігенції. Їх місця в промисловості зайняли «висуванці» з робітників, спішно підготовлені на курсах, в технікумах і вузах. Однак терор не слабшав. Змінилася тільки термінологія: визначення «шкідник» залишилося переважно за буржуазними фахівцями, а нові жертви стали називатися «саботажниками».

Репресії проти фахівців мали важкі наслідки для всіх галузей промисловості України. Уже після «Шахтинської справи» її синдром захопив і підприємства металургії, техперсонал яких став унікати відповідальності й конфліктних ситуацій із робітниками [20, с. 15]. Так, характеризуючи роботу та настрої фахівців заводу ім. Дзержинського, заступник управляючого Брачко в своєму звіті від 15 жовтня 1928 р. голові правління «Південсталі» С. Бірману писав, що «відкритого саботажу немає, але після «Шахтинської справи» вищий технічний персонал послабив керівництво над майстрами, а майстри, побоюючись критичного ставлення цехових організацій та

робітників, зовсім випустили керівництво над останніми, внаслідок чого мало місце різке падіння продуктивності праці та послаблення уваги до виробничих процесів» [12, арк. 15]. Безперечно, зазначене не могло не відбитися на загальному ритмі роботи заводу, призвело до численних поломок та аварій [12, арк. 15-17].

Зрештою, загальні масштаби втрат інженерного корпусу, початок яких поклала «Шахтинська справа», ще не визначені. Але цілком зрозуміло, що вони були величезні. Не випадково, що у виступі начальника об'єднання «Сталь» М. Г. Мишкова на червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У підкреслювалося, що на результат роботи дуже впливає нестача інженерів і техніків, багатьох із яких заарештовано органами ДПУ [1, с. 85].

Незважаючи на великі втрати, яких металургія України зазнала від репресій, на підприємствах ім. Дзержинського, ім. Томського, ім. Ворошилова та ін., не без допомоги німецьких фірм була проведена докорінна, а на багатьох – часткова реконструкція, що дозволило помітно розширити виробничі потужності, збільшити виплавку чавуну та сталі, дати мільйони рублів економії народному господарству України. Застосувавши німецький досвід реконструкції металургії, Україна в подальшому будувала також нові цехи і заводи за американськими зразками, які вирізнялися значними обсягами виробництва. На початку 1930-х рр. у металургії, машинобудуванні та інших галузях промисловості був узятий курс на скорочення іноземних поставок і звільнення країни від імпортової залежності.

Сучасні вчені стверджують, що шкідництва як свідомої політики, яка проводиться цілим шаром «буржуазних фахівців», не існувало. Насправді мав місце розквіт безгосподарності, недосконалість господарського механізму, відсутність кваліфікованих робітничих кадрів, низька продуктивність праці, нестача сучасної техніки, брак знань та некомпетентне управління з боку «червоних директорів», а також простої, аварії, злодійство, хабарництво, які необхідно було виправдати в очах народу пошуком прихованих ворогів. Отже, метою судових процесів проти «шкідників» було прагнення відвернути невдоволення широких мас від компартійного керівництва, яке за будь-яку ціну прагнуло в найкоротші терміни здійснити масштабну індустриалізацію промисловості.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Даниленко В. М.** Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – Київ: Либідь, 1991. – 344 с.
2. Звезда. – 1923. – 18 дек.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. п. 7, оп. 1, спр. 743.
4. ДАДО. – Ф. п. 7, оп. 1, спр. 874.
5. ДАДО. – Ф. п. 7, оп. 1, спр. 1036.
6. ДАДО. – Ф. п. 7, оп. 1, спр. 1501.
7. ДАДО. – Ф. п. 7, оп. 1, спр. 1600.
8. ДАДО. – Ф. п. 305, оп. 1, спр. 90.
9. ДАДО. – Ф. 1393, оп. 1, спр. 1.
10. ДАДО. – Ф. 2146 оп. 1, спр. 40.
11. ДАДО. – Ф. 2146 оп. 1, спр. 60.
12. ДАДО. – Ф. 2160, оп. 1, спр. 5.
13. ДАДО. – Ф. 2160 оп. 1, спр. 11.
14. ДАДО. – Ф. 2161, оп. 1, спр. 2.
15. Державний архів Донецької області. – Ф. р – 231, оп. 1, спр. 553.
16. Контрольные цифры пятилетнего плана развития промышленности УССР. 1928–1929 – 1932–1933 гг. – Харьков, 1929. – 369 с.
17. Коммунист. – 1926 г. – 14 марта.
18. Реабілітовані історією: У 27 т. Дніпропетровська область: У 2 кн. / Упорядники: Є. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. – Кн. 1. – Дніпропетровськ: Вид-во «Монолит», 2009. – 880 с.
19. Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – 584 с.
20. Спадщина. – 1992. – № 3. – С. 15.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 106, оп.1, спр. 812.
22. **Ченцов В. В.** Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы / В. В. Ченцов. – М.: Готика, 1998. – 208 с.
23. Экономическая жизнь. – 1927. – 1 февр.

Надійшла до редкол.: 02. 04. 2018

Бачення Європи в середовищі української інтелігенції періоду літературної дискусії 1925–1928 рр.

Коломоєць О. Ю.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Розкрито чинники, що вплинули на ставлення представників української інтелігенції до Європи під час «літературної дискусії» 1925–1928 рр. Показано, що в цей період мали достатню кількість прихильників як європейська, так і антиєвропейська позиції.

Ключові слова: літературна дискусія; європеїзація; психологічна Європа; М. Хвильовий; Д. Донцов

Раскрыты факторы, повлиявшие на отношение представителей украинской интеллигенции к Европе во время «литературной дискуссии» 1925–1928 гг. Показано, что в этот период как европейская, так и антиевропейская позиция имела достаточно последователей.

Ключевые слова: литературная дискуссия; европеизация; психологическая Европа; Н. Хвильевой; Д. Донцов

The article reveals the factors that influenced the attitude of the representatives of the Ukrainian intelligentsia to Europe during the «literary discussion» of 1925–1928. Discussion was stimulated by Mykola Khvylovy's pamphlets, but also by the first trips of Soviet Ukrainian writers abroad (a trip of representatives of the Writers' Association «Garth» to France, Germany and Czechoslovakia). Soviet society was interested in the mode of life, industrial progress and culture of Europe. At the same time, the Western, bourgeois world was perceived as alien and hostile. In the article reveals that during this period both the European and anti-European positions had many followers. This was fully manifested during the dispute in Kiev in May 1925. At the same time, neither one nor the other positions were sufficiently cohesive and monolithic. The Party and state support of anti-Europeans was largely explained by the fear that Soviet cultural «Europeanism» would be used by foreign political opponents of Soviet power. The immediate reason for this was the publications of D. Dontsov in 1925–1926. In these articles the statements made during the «literary discussion» were used as evidence of the nationalism of Ukrainian Soviet cultural figures. As a result, the «literary discussion» was curtailed, and the negative image of Europe was fixed in the culture and public consciousness. At the same time, loyal writers could still go abroad. Their trips were paid by the state and it resulted with the publication of travel notes devoted to life of European workers and shortcomings of the capitalist system.

Keywords: literary discussion; Europeanization; psychological Europe; Mykola Khvylovy; D. Dontsov

Зараз, коли наша держава обрала і втілює в життя курс на євроінтеграцію, здається досить актуальним вивчення зв'язків українського суспільства із європейською культурою в минулому. У 1920-х рр. спостерігається бурхливий розвиток української культури, відбуваються дискусії щодо її сутності і форми. Можна погодитися з М. Шипович, що намагання вивести українську культуру за вузькі етнографічні межі було однобачним. Це вирішувало проблему погодження національних форм культури з ідеологією пролетарського інтернаціоналізму, давало можливість творення культури в контексті загальнолюдської практики. Саме в цих обставинах у колах інтелігенції виникає гасло європеїзації культури [1, с. 25]. Однак змістовне наповнення поняття «Європа», а відтак і розуміння процесу європеїзації, залежало від особистісних якостей культурних діячів (віку, рівня освіти тощо), а також від їх політичної позиції. Пізніше, як слушно зазначає Я. Юринець, із поглибленням політизації гуманітарної сфери обговорення питання про конфлікт європейської та російської тенденцій у розвитку української культури почали прирівнювати чи не до бажання виходу УСРР зі складу СРСР [18, с. 73]. Метою даної статті є з'ясування того, що мали на увазі під «Європою» інтелігенти – учасники літературної дискусії 1925–1928 рр., а також виявлення комплексу чинників, які впливали на їх ставлення до Європи.

Дослідження спроб європеїзації української культури здійснювалися переважно в площині літературознавства. Так, Л. Романюк розглянула дилему «Європи» і «Просвіти» у памфлетах М. Хвильового [12], О. Омельчук звернулася до проблеми закордонних подорожей радянських письменників у 1920-х рр. [9], В. Дмитренко проаналізувала європейську зорінтованість письменників груп «Ланка» та «МАРС» [3]. Серед історичних досліджень слід відзначити працю О. Собачко, присвячену втручанням партії у літературну дискусію [13], а також статтю Я. Примаченко, де розкривається еволюція предмету літературної дискусії – від питань професійної техніки до національної ідентичності [11].

Вважається, що літературну дискусію започаткувала публікація в «Культурі і побуті» 30 квітня 1925 р. першого памфлету М. Хвильового «Про «сатану в бочці»...», де було сформульоване гасло: «Європа» чи «Просвіта»? Проте, на нашу думку, не менш важливим каталізатором обговорення питання про взаємовідносини культур України і Європи стала подорож трьох письменників, представників «Гарту» (В. Поліщука, О. Досвітнього і П. Тичини) по

Німеччині, Франції та Чехії взимку 1925 р. Вона задовольняла суспільний інтерес до знань про матеріальне і духовне життя Європи.

Про враження мандрівників можна судити із «Нотаток» О. Досвітнього. Найдокладніше в них описано Німеччину (Берлін, Лейпціг, Гамбург). Перше, що впало в очі радянському письменнику, це те, що у Німеччині «використано кожен шматочок, кожен рівчак», що не дивно «за капіталістично-розвиненої промисловості» [6, с. 258]. Помітно, що в певній мірі гартівці їхали розвінчувати міфи про Європу, або, принаймні, показати зворотній бік капіталістичних досягнень. Тож описане запізнення поїзда на 40 хвилин – «Європейська точність... не нам рівня» [6, с. 259], крадіжки в готелі [6, с. 260], шофер таксі, який «окружить пару зайвих кварталів», тіснява у купе («так заведено – третина метра на душу») [6, с. 292], розхитаний трамвай – «жовта трясогузка» [6, с. 287].

Приділили увагу письменники становищу робітників. Умови їхньої праці і зарплатня зазвичай подавалися як контраст до захоплення ефективністю виробництва на німецьких підприємствах. Так, звичайні робітники продовольчої фабрики, де все «механізовано, машинізовано чудово» отримували 45-60 марок на місяць (кваліфіковані – до 100), причому аренда житла (без освітлення і опалення) коштувала 13-18 марок, обід – 30 і проїзд 10 [6, с. 269-272]. На кінофабриці знімальний майданчик освітлювали «сотні юпітерів», на один фільм витрачалося 200-300 тис. дол., але статисти отримували за 20 годин роботи лише 2 марки. Тож, зазначав Досвітній, і тут «гарна техніка, чудова машинерія, освітлення, апаратура... І все. Більш нічого» [6, с. 278-282]. На друкарському підприємстві в Лейпцігу – «сотні різних друкарських і палятурних машин і всі вони німецької марки». Поруч із тим, робочий день – 9-14 годин на добу і платня від 35-40 до 120 марок на місяць [6, с. 309-310].

Згадав О. Досвітній і про регламентацію життя, що утворювала славнозвісний німецький порядок. Одного разу в парку Тиргартен в Берліні письменники стали свідками того, як поліція переслідувала учасників вуличної бійки. При цьому втікачі і поліцейські бігли суто по алях, оскільки огорожу переступати не можна. «Це, брат, ще з матернім молоком...», – підсумовував письменник [6, с. 283]. Дивним радянським письменникам здавалось те, що сестра, приїхавши до брата в гості, мусить платити йому гроші, а подружжя може позбутися зйомної квартири, якщо в них народиться дитина [10, с. 74].

Звичайно, зображалося і моральне падіння Заходу – «гонитва за легкою розвагою паразитних елементів», «Рев'ю» – «щось подіб-

не до американських мініатюрів, тільки з загостреною еротикою» [6, с. 259], проституція. Не без частки захоплення згадував О. Досвітній передріздвяні свята у Німеччині – «американські електро-санчата, каруселі, «петрушки», маріонеткові піддашки, манежі для їзди кіньми і віслюками, тіри, безпрограшні лотереї, гарячо-ковбасні пивниці» [6, с. 307]. При цьому неодмінно згадувалося, що розважатися таким чином для робітничого класу задорого. В. Поліщук у приватному листі згадував, що на вечорі, який влаштували з нагоди Нового року празькі пролеткультівці, було «стільки всякої нездорової еротики». Але, зауважив він, «тут всюди таке б [...], що мабуть це їм здається невинністю» [10, с. 75].

Франція в цілому справила на мандрівників позитивніше враження. Зокрема, про Париж О. Досвітній писав, що він «захоплює приїжджого глядача, він втягує в себе кожного, хто має вільний час, хто не потребує міркувати про завтрашній день» [6, с. 346]. Приязнішими видалися і французи, які, зустрівши в таверні іноземця, спочатку «будуть відгадувати вашу національність», а потім «вся таверна допоможе розгадати, чого ж то вам заманулося» [6, с. 361-362]. Париж, як і Франція в цілому – «край несподіванок, диковин та експансивності» [6, с. 368]. Із негативних вражень О. Досвітній згадував хіба що біржу, де йде «продаж самовизначення Китаю» та «регулюється ринок світових колоній», а також парламент («безпервна балаканина, лайка й опереткові змагання») [6, с. 373].

Про значення цієї подорожі для поширення відповідних настроїв серед молоді творчої інтелігенції згадував М. Зеров у розділі свого «Ad Fontes», озаглавленого «Європа-просвіта-освіта-лікнеп». Він заявляв, що всупереч твердженням про швидку загибель Європи, вона «живе, росте, набуває сили» і не можна напевне знати, чи «підточені її життєві ресурси», чи йдеться про певну кризу соціальної формації. І навіть якщо б «Європа і зогнила, як це твердять робітфаківці та основники Харківського ІНО», це не значить, що вона позбавлена всякого інтересу. Душа Європи, зазначав Зеров, живе в її культурному набутку. І дуже шкідливо, що «трое гаїтян» запевнили «робфаківців Харківського ІНО», що Європа – «гниття і розклад» [7, с. 569].

Зрештою, 24 травня 1925 р. у великій залі Всенародної бібліотеки України на диспут про шляхи розвитку сучасної літератури зібралося більш ніж 800 осіб, в тому числі представники літературних організацій «Гарт», «Жовтень», «Ланка» та «Плуг». Рівно рік тому відбувся диспут у Москві за участю А. Луначарського із такою ж тематикою [17, с. 3-5]. Проте український диспут мав свою

специфіку, яка впливала із питання, поставленого М. Хвильовим – «Європа чи Просвіта?». Причому основна проблема полягала не у виборі між цими двома поняттями, а у визначенні «Європи», з якої слід брати приклад, вчитися у неї, чи, навпаки, відкинути її досвід.

Вже перший доповідач, Ю. Меженко, звернув на це увагу присутніх. Він наголосив, що взірцем для радянської культури не може бути Європа О. Шпенглера чи кінострічка «Тарзан». Такі ж митці, як Г. Кайзер, К. Вітгофель, група Clarie («світло» у перекладі з французької), L'Humanite самі орієнтуються на Радянський Союз. До того ж європейська література радянським письменникам відома мало. А отже виникає загроза зіткнення із культурою, яка «не тільки не знайома нам, але має ворожі проти нас наміри». Зарубіжні фільми на кшталт «Мрій кохання», «Чар кохання» заважають творити радянське кіно, «Баядерки», «Марици» та «Сільви» не дають розвиватися опері. Таке «європейське культурне життя», підсумував Меженко, небезпечніше від «просвітанства», оскільки європейська культура «має авторитет», з нею важко боротися [17, с. 7-8]. Водночас, Меженко не виправдовував вітчизняні невдачі виключно шкідливими європейськими впливами. Так, наприклад, він критикував кінопродукцію, яка є примітивною агіткою – «американізовану фільму». Причому трюкізм, запозичений у американців, «в нашій трактовці і в нашому виконанні» закономірно програвав європейським «Вершникам без голови» та «Дівчинам з Пікаділі» [17, с. 13].

Ю. Меженко розвинув також важливу тезу про фактичне незнання Європи, пригадавши нещодавню подорож трьох письменників. Він підкреслив, що їм не вдалося винести звідти нічого, окрім «котелка на голову, лякерок та вічного пера в кишеню на грудях». Проблема полягала не в Європі, а у мандрівниках, психіка яких «не гаразд ще приймає західну культуру». Отже, вважав Меженко, пропозиція Хвильового так само небезпечна, як і заклик Луначарського до пролетаріату засвоювати буржуазну культуру. Без певного карантину ця культура прийде у вигляді «бульварного роману», «сентиментально пошлої фільми», «мерзотної музики гоп-са-са» тощо. На відміну від індустріальної культури, точних знань, все закордонне гуманітарне надбання «для нас чуже, чуже і вороже» [17, с. 9-10]. Між такою закордонною культурою і вітчизняним просвітанством Ю. Меженко ставив знак рівності, вважаючи, що «міщанин із Підлипської просвіти», після того як зняли з репертуару «Сватання на Гончарівці» та «Жидівку-вихрестку», перевдягся із вишиваної сорочки у камзола і «завзято українізує оперу» [17, с. 12].

Представник «Гарту», Б. Коваленко, наголосив на необхідності відмовитися від властивого Європі містицизму, символізму, крайнього індивідуалізму і взяти лише «здорове, елементи, які відбивають нове революційне життя» [17, с. 17]. Він підкреслив, що «європейці» присутні і в українській літературі – донедавна «неокласики» представляли собою Європу зразка середини XIX ст., а футуристи – Європу майбутнього, можливо навіть 2000 року. Під впливом «самого життя», а також груп «Плуг» та «Гарт» і ті, й інші почали рухатися до масового читача, в результаті чого утворився табір лівого фронту мистецтва і консервативна інтелігенція, що протистоїть йому. Причому на «неокласиків», які лишилися «європейцями», орієнтуватися не можна, бо вони не спромоглися «просунути Європу на Україну» за 7 років [17, с. 19-21].

М. Зеров запропонував не сприймати поняття Європи у Хвильового як щось певне, конкретне. Європа – це лише символ «міцної культурної традиції, суворой життєвої конкуренції, суворого мистецького добору», своєрідний трамплін, засіб «підвищити нашу власну кваліфікацію». Зеров пропонував ретельно, «на току критики, з лопатою в руках» переглянути надбання української літератури і «пересадити до себе» низку найвидатніших творів колишнього та сучасного європейського мистецтва [17, с. 24-29]. Слід зауважити, що цей виступ Зерова був набагато поміркованіший, ніж його ж «Євразійський ренесанс і пошехонські сосни», де прямо заявляється «не уникаймо старої Європи, і буржуазної, і навіть феодальної», а також, що пролетареві, може, краще «заразитися класовою окресленістю західноєвропейського буржуа, аніж млявістю російського «кающогося дворянина» [17, с. 72].

О. Десняк зазначив, що проблема полягає в ідеологічній площині. Якщо відкинути «капіталістичну, експлуататорську установку», то можна користуватися надбанням Європи і в мистецтві, і в науці, і в техніці [17, с. 31-32]. На захист позиції М. Хвильового виступив і В. Підмогильний. Він стверджував, що у памфлеті не йшлося про Європу, а лише засуджувався типаж «ура-комуніста» (того самого «сатани в бочці» або «кума-мірошника»), який продовжує «гопаківські традиції» [17, с. 36].

По-своєму трактував поняття «Європа» і С. Щупак. Для нього це поняття включало «поступ, те що нищить дрібнобуржуазну обмеженість культури і творить з неї органічну частину інтернаціональної культури», тобто культури пролетаріату. В такій трактовці найбільшими європейцями виявлялися комсомольці на селі, які

протистояли просвітянству (народницькій, хуторянській ідеології) [17, с. 40]. Схилявся до точки зору Хвильового і М. Могилянський, підкріплюючи свою позицію цитатами із Луначарського: «Комуністи добре пам'ятають, що їх учитель Маркс знав напам'ять Гомера і Шекспіра і перечитував не тільки Бальзака, у якого вчився, але й Дюма, яким розважався». Тих, хто бачив у будь-якій насолоді щось буржуазне, Могилянський назвав «нашими Савонаролами». Він також підкреслив, що негативне ставлення до тих, хто похвалюється своєю ідеологією, але «художньо безсилий», обумовлене почуттям, що вони «до мистецтва не стосуються», а не класовою ворожістю [17, с. 47-49]. М. Рильський висловився в тому ж дусі, нагадавши, що, підходячи із критицизмом до того, що дає Європа, треба мати критичну зброю і для себе самих [17, с. 79].

О. Дорошкевич зосередив увагу на проблемі освіти. Він вважав, що «не засвоївши і не перемигши в собі» об'єктивно-корисних традицій європейської та української культур, навряд чи письменники зможуть «давати твори ширшого, нехуторянського масштабу». Європейську техніку необхідно досліджувати і заповняти її форми новим ідеологічним змістом. Навівши приклад М. Вороного, творчість якого в еміграції представляла собою «нудні, бездарні переспіви минулого», Дорошкевич зауважив, що не кожен, хто мешкає в Європі, може бути європейцем. Основні причини творчих невдач він вбачав у тому, що письменникові доводиться «здиратися» на «органічно-невластиву» йому позицію, звідки митець і падає «в прірву антихудожності і ходульності». Тому він покладав основні надії на письменників – вихідців із середовища робітничих та селянських кореспондентів, зауважуючи, що до цього соціального шару не можна підходити із «теоретичною міркою Європи» [17, с. 58-63]. У свою чергу Б. Антоненко-Давидович звернувся до проблеми якості літератури. На його думку, більше «гуртківщини і гризні» у літературах менш розвинених. Що ж до дилеми «Європа чи Просвіта», то її письменник вважав невдало сформульованою. Насправді мало б бути «диктатура просвітянства чи російські умови». Антоненко-Давидович у цьому випадку віддавав перевагу саме умовам радянської Росії, висувуючи гасло «література УСРР, позбавлена халтури, просвітянщини і хахлацької макулатури» [17, с. 64-67].

Антиєвропейська позиція прозвучала у виступах І. Ле та В. Нечаївської. Перший вважав, що у Європи настане час вчитися тоді, коли вона дасть «пролетарські зразки» [17, с. 69]. Нечаївська ж звинуватила Хвильового у представленні Європи «в лакова-

них ботиках». Згадавши формулу, запропоновану М. Драгомановим (ногами стояти на українському ґрунті, а головою в Європі), Нечаївська заявила, що нині до Європи слід лише прислухатися, повністю знаходячись «на нашому ґрунті» [17, с. 75-76].

Сам М. Хвильовий невдовзі уточнив свою позицію щодо поняття «Європа». У «другому листі до літературної молоді» («Про Коперніка з Фрауенбергу...»), опублікованому 31 травня 1925 р. у «Культурі і побуті», зазначалося, що Європа – це досвід багатьох віків, грандіозної цивілізації (Гете, Дарвіна, Ньютона, Маркса). Підкреслюється також, що «ми не змішали» Європи з «Європою» (тією «що гниє, до якої вся наша ненависть») [15, с. 106]. Хвильовий розвинув цю думку і у подальших творах-памфлетах «Про демагогічну водичку...», «Дві сили», «Психологічна Європа» та «Московські задрипанки». У памфлеті «Про демагогічну водичку...» (21 червня 1925 р.) згадується Європа як психологічна категорія, яка «виганяє людськість із просвіти на великий тракт прогресу» [15, с. 130]. У «Двох силах» (22 листопада 1925 р.) підкреслюється, що саме ті, хто орієнтується на Європу, продовжують старі марксистські традиції. А у їхніх опонентів з «Гарту» та «Плугу» перемиг «вульгарний марксизм» – «вірний позасвідомий слуга» куркулів [15, с. 157-158]. Нарешті, у «Психологічній Європі» розглядається той ідеал, якому Хвильовий прагне слідувати – це «громадська людина», «європейський інтелігент», доктор Фауст як «допитливий людський дух». Цей тип вироблений західною цивілізацією. Його «соціальний сенс» у «широкій та глибокій активності», за рахунок чого він рухає історію. «Громадська людина» – явище міжкласове, тому вплине і на добробут пролетаріату [15, с. 172-174]. Тринадцятий розділ памфлету «Апологети писаризму», що вийшов 28 березня 1926 р. під назвою «Московські задрипанки», небагато додав до висловленого раніше про Європу. Проте визначальною можна вважати думку Хвильового, що курс на західноєвропейське мистецтво не означає прагнення «припрягати своє мистецтво до якогось нового заднього воза». Вчитись у Європи Хвильовий закликав задля того, щоб «за кілька років горіти надзвичайним світлом» [15, с. 317].

Цьому співзвучна думка М. Зерова, який у «Зміцненій позиції» наголошує на особливому стані України, якій не знадобилося «прорубувати вікно в Європу», бо Європа сприймалася українцями і так «помалу, непомітно, але всіма порами соціального організму» [7, с. 585].

Втручання партійного керівництва на початку дискусії не було безпосередньо вираженим. Постанова ЦК РКП (б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» була прийнята 18 червня 1925 р., і лише 1 липня з'явилася на шпальтах «Правды». Зміст по-

станови багато в чому відповідав атмосфері дискусії, що розпочалася. Зазначалося, що наступила «полоса культурної революції», яку супроводжуватиме масове культурне зростання, в тому числі в галузі літератури. Окреслювалось досить широке коло літературних форм – від робкорів та сількорів до «ідеологічно усвідомленої літературно-художньої продукції» [14, с. 17]. В дусі нової економічної політики подавалися завдання, виконанню яких сприятиме література: ужитися із селянством і повільно переробити його, допустити певне співробітництво із буржуазією і повільно витіснити її; поставити на службу революції технічну та іншу інтелігенцію та ідеологічно відвоювати її у буржуазії [14, с. 17-18]. ЦК констатував, що гегемонії пролетарської літератури ще нема, але партія має допомагати здобути її. Для цього рекомендувалося співпрацювати із селянськими письменниками, переводячи їх на рейки «пролетарської ідеології», терпляче ставитися до проміжних ідеологічних форм у так званих «попутників», боротися із проявами «комчванства» та спробами створити «оранжерейну» пролетарську літературу [14, с. 19]. Літературна критика мала позбутися командного тону. Водночас партія наголошувала на «вільному змаганні різних угруповань і течій», відмовлялася надавати монополію на літературно-видавничку справу певній групі чи літературній організації. Зрештою, «використовуючи всі технічні досягнення старої майстерності», радянська література мала «виробити відповідну форму, зрозумілу мільйонам» [14, с. 20-21].

На практиці ж члени ЦККП(б)У після ознайомлення з памфлетами М. Хвильового вдалися до різкого засудження і фактичної заборони одного (чи не найважливішого) напрямку дискусії. Вже в тезах ЦК КП(б)У про підсумки українізації зазначається про ідеологічну роботу «в колах вищої інтелігенції», яка полягає в прагненні «держати курс на зв'язок з буржуазною Європою, протиставляючи інтереси України інтересам інших радянських республік». Пом'якшувальною обставиною могло вважатися тільки те, що гасла орієнтації на Європу «поки що стосуються питань культури та літератури» [16, с. 499-500]. У тезах пленуму ЦК та ЦКК КП(б)У про підсумки українізації попереднє формулювання повторювалося майже дослівно, але з уточненням, що ідеологічна робота ведеться «серед українських літературних груп типу неокласиків» [16, с. 506-507]. Таким чином, критика зачепила, перш за все, М. Зеровата П. Филиповича. Але вже В. Затонський на пленумі (червень 1926 р.) звинуватив М. Хвильового в тому, що він, орієнтуючись

на Європу, «несвідомо йде разом з буржуазією». Навіть доповнення про психологічну категорію нічого не змінило, оскільки «ми за те, щоб брати психологію Жовтневої революції, пролетарської Москви, а не Європи буржуазної, капіталістичної» [16, с. 516-517]. В подібному ж дусі висловився і Л. Каганович, підкресливши, що до Європи слід йти «з класовою міркою в руках», а отже єдиним фронтом з російським робітничим класом [16, с. 528].

Слід зауважити, що реакція партії на памфлети М. Хвильового була багато в чому обумовлена відгуками на літературну дискусію з-за кордону, від ідейних супротивників – українських націоналістів, перш за все – Д. Донцова. Наприкінці 1925 р. у львівському «Літературно-науковому віснику» було опубліковано його статтю «Українсько-советські псевдоморфози». Безпосередньо питання орієнтації на Європу там майже не фігурувало. Проте сам факт дискусії дав Донцову підстави говорити про наявність занепаду у радянській літературі, що трималася на «бляшаних революціонерах». В той же час він схвально відгукнувся про неокласиків, над якими не домінує «настрій колективу», і які свідомо відходять від шаблонів, представляючи у творчості «культ рубенсівського здоров'я і класичної врівноваженості», епікурейство [5, с. 97-98]. Водночас Донцов згадав персонально М. Хвильового та В. Сосюру, назвавши їх «романтиками» і протиставляючи тим митцям, хто знаходить вихід з «радянської буденності», погрожуючи «згнилій Європі» та «тому міщанину, якого самі знов покликали в себе до життя» [5, с. 100-101].

Європейське питання зайняло чільне місце в іншій статті Д. Донцова «До старого спору», яка вийшла у квітні 1926 р. Звертаючись до літературної дискусії, він наголошує на тому, що вона актуалізувала питання «як рятувати національну культуру, що душиться ще кільчастим дротом, яким себе відгородила Росія від Європи». Вибір, на думку Донцова, полягає між двома типами культур: «Окцидентом» (тобто західною культурою) і «російським євразійством» [4, с. 355]. Цікаво, що у статті автор полемізує як із наддніпрянськими, так і з галицькими «європейцями», які прагнуть запозичити у Заході лише «ідеал «порядку» і «ієрархії», тоді як найважливішою є «релігія експансії», без якої не існувала б «ані європейська матеріальна цивілізація, ані готичькі катедрали, ані Британська імперія» [4, с. 362]. Він підкреслював особливо, що вихід за межі «хуторянства» можливий тільки за будівництва культури «на європейських засадах», а це вимагає спочатку ідейного, а потім і політичного розриву з Росією [4, с. 366]. При цьому на підтвердження своїх думок Д. Донцов цитував в тому числі працю

М. Зерова «Євразійський ренесанс і пошехонські сосни». Таким чином, склалася ситуація, коли сказане під час дискусії тлумачилося в дусі націоналізму. Саме тому В. Затонський підкреслював, що не можна допустити, щоб «гадюка Донцівська проковтнула Хвильового і тих, що йдуть за ним» [16, с. 518]. Сама ж по собі Європа, очевидно, не сприймалася партійним керівництвом як безсумнівне джерело безпеки для світогляду радянських письменників. Про це свідчить той факт, що подорожі за кордон продовжувалися. Зокрема, М. Хвильовий побував в Австрії в грудні 1927 – березні 1928 рр. Саме перебуваючи за кордоном, 22 лютого 1928 р. він написав відомого покаянного листа до редакції «Комуніста». У 1928 р. побували в Німеччині О. Копиленко, В. Поліщук, В. Підмогильний, у Туреччині – П. Тичина, Л. Первомайський, В. Котко [8, с. 14].

Детальні спогади про свою подорож у листопаді – грудні 1928 р. залишив І. Микитенко. Звідти, зокрема, можна дізнатися, що радянський письменник отримав від держави 250 дол. на мандрівку і відвідав у Німеччині рев'ю «Тисяча голих жінок» [8, с. 14]. І. Микитенко побував у Львові, Берліні, Лейпцігу, Дрездені, Празі, Нюрнбергу, Мюнхені, Кельні. Мету своєї подорожі він визначив так: «відчутти смак Європи на власних губах», і жартома додавав, що подорожній «хуторянин» мусить повернутися «європейцем», але має утриматися від купівлі в Європі костюма, що є першою ознакою хуторянства [8, с. 15-17].

Загалом, як зазначалося у нарисі, вміщеному у журналі «Нова генерація» у 1929 р., більшість працівників мистецтва та літератури «знають, які на Фрідріхштрассе та Енгельштрассе кафе та кіно вітрини» [2, с. 55]. Разом із тим, як справедливо відзначає О. Омельчук, поїздки за кордон являли собою певний «символічний обмін між письменником і владою», який передбачав взаємну лояльність [9, с. 6]. Отже, реально існуючі антиєвропейські, антибуржуазні настрої були фактично підтримані партійним втручанням у «літературну дискусію», що призвело до її згорання та закріплення негативного образу Європи у культурі й суспільній свідомості.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Комаренко Т. О.** Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. Серія «Історичні зошити» / Т. О. Комаренко, М. А. Шипович. – Київ: Інститут історії України, 1999. – 63 с.
2. **Голубенко Д.** Проти Меки / Д. Голубенко // Нова генерація. – 1929. – № 1. – С. 55-56.
3. **Дмитренко В. І.** Європейська зорієнтованість письменників «Ланки»-МАРСУ в контексті літературної дискусії 1925–1928 рр. / В. І. Дмитренко // Література світу: поетика, ментальність і духовність. – 2017. – № 9. – С. 96-106.

4. **Донцов Д.** До старого спору / Д. Донцов // Літературно-науковий вісник. – 1926. – № 4. – С. 355-370.
5. **Донцов Д.** Українсько-советські псевдоморфози / Д. Донцов // Дві літератури нашої доби. – Львів: Книгозбірня «Просвіта», 1991. – С. 93-108.
6. **Досвітній О.** Твори. Том V. Новели. Нотатки. Закордонні нариси / О. Досвітній. – Харків: ДВОУ «Література та мистецтво», 1931. – 385 с.
7. **Зеров М.** Твори в двох томах. Том 2. Історико-літературні та літературознавчі праці / М. Зеров. – Київ: Дніпро, 1990. – 601 с.
8. **Микитенко І.** Голуби мира. Подорож за кордон / І. Микитенко. – Харків: Державне видавництво України, 1930. – 257 с.
9. **Омельчук О.** Український претекст Жака Дерріда, або Літературне пілігримство 1920-х / О. Омельчук // Слово і час. – 2009. – № 7. – С. 3-10.
10. **Поліщук В.** «Блажен, хто може горіти...». Автобіографія, щоденники, листи / В. Поліщук. – Рівне: «Азалія», 1997. – 131 с.
11. **Примаченко Я.** Українська літературна дискусія 1920-х рр.: від питання професійних стандартів до проблеми національної ідентичності / Я. Примаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – 2015. – № 23. – С. 228-247.
12. **Романюк Л. М.** Літературна дискусія 1925–1928 рр. як спроба модернізації української літератури / Л. М. Романюк. – Режим доступу: <http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2013/12/38.4.10.pdf>
13. **Собачко О. М.** Роль партії в літературній дискусії 1925–1928 рр. / О. М. Собачко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 4. – С. 113-124.
14. «Счастье литературы». Государство и писатели. 1925–1938 гг. Документы / Сост. Д. Л. Бабиченко. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 319 с.
15. **Хвильовий М.** Твори у п'яти томах. Том IV / М. Хвильовий. – Нью-Йорк; Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1983. – 662 с.
16. **Хвильовий М.** Твори у п'яти томах. Том V / М. Хвильовий. – Нью-Йорк; Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1986. – 834 с.
17. Шляхи розвитку сучасної літератури. Диспут 24 травня 1925 р. – Київ: Друкарня київської філії Книгоспілки, 1925. – 82 с.
18. **Юринець Я. І.** З історії українських літературно-філософських дискусій 1920-х років: Володимир Юринець contra Микола Хвильовий / Я. І. Юринець // Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. – 2009. – Т. 89. – С. 71-75.

Надійшла до редкол.: 14. 03. 2018

Соціальні настрої населення Дніпропетровська в період нацистської окупації міста (1941–1943 рр.)

Шахрайчук І. А.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Досліджено основні аспекти впливу окупаційної влади на соціальні настрої різних верств населення та моделювання політики «виживання» у екстремальних умовах воєнного лихоліття.

Ключові слова: мобілізація; окупація; практика сегрегації; нацистський режим; терор; «трудові табори»; соціальні групи

Исследованы основные аспекты влияния оккупационной власти на социальные настроения различных слоев населения и моделирование политики «выживания» в экстремальных условиях военного лихолетья.

Ключевые слова: мобилизация; оккупация; практика сегрегации; нацистский режим; террор; «трудовые лагеря»; социальные группы

The article is an attempt to characterize the system of management, which existed in Ukraine» and during the whole period of Nazi occupation in 1941–1943. On the basis of a large amount of documentary materials from central and oblast archive institutions of Ukraine, a study has been made relating the process of forming, as personnel management system, to the activities in the region carried out by the German military and administrative, as well as military and economic bodies and also Ukrainian auxiliary ones. The analysis of the process of forming the bodies of occupation administration and their structure was done. Outlined the organizational structure of the German authorities, who were subordinate to both military administration. Found subordination, an auxiliary competence of local administration of the occupied territories in the military zone. Identified specific causes and manifestations of destructive ad management and administrative practice of the military administration.

Great attention was paid to the role of auxiliary bodies which were formed on the basis of local inhabitants. Based on comprehensive analysis of original archival documents and scientific publications in the article to study the complex nature and features of the German authorities, who were subordinate to both military administration. Article devoted to defining the level of scientific elaboration history of Nazi Occupation regime in the Dnipropetrovsk region in modern Ukrainian historiography. The analysis of the problems of existing approaches the study of the formation of the Nazi occupation in modern Ukrainian historiography.

The work devoted of the process of forming the bodies of occupation administration and their structure was done. Great attention was paid to the role of auxiliary bodies which were formed on the basis of local inhabitants. The policy in the sphere of agriculture and industry was analyzed too. It was shown that the initial plans and try to restore Ukrainian enterprises, reform system. The activity of local intelligentsia in the sphere of revival of the cultural life in the region mentioned above was narrated. It was depicted that the military administration supported those efforts to certain degree.

Keywords: occupation; Nazi regime; terror; segregation; social group; mobilization

Напередодні Другої світової війни відповідно до загальносоюзного перепису 1939 р. у Дніпропетровській області проживало 2 273,5 тис. осіб [25, с. 39]. З них близько 501 тис. (або 22% від загальної кількості населення) у обласному центрі – Дніпропетровську. Хоча за кількістю населення місто поступалося Києву, Харкову, Одесі, воно було одним із найбільших міських центрів УРСР. Агресія нацистської Німеччини та Радянського Союзу проти Польщі у вересні 1939 р. стали початком не тільки наймасштабнішого військового конфлікту в світовій історії, а й небачених раніше міграційних процесів, які були зумовлені як об'єктивними причинами (втеча цивільного населення із зони воєнних дій), так і жорстокістю гітлерівського та сталінського тоталітарних режимів, які вдавалися до людиноненависницької практики депортацій окремих соціальних та національних груп. Достатньо цікавий факт, що відповідно до радянських документів напередодні німецько-радянської війни у 1941 р. населення Дніпропетровська становило 560 тис. осіб. Тобто протягом двох років кількість мешканців обласного центру зросла на 10,5%.

Напередодні Другої світової війни Дніпропетровськ відзначався високою динамікою зростання. Про це свідчить рівень розвитку його інфраструктури. Так, у 1941 р. у місті діяли 12 вищих учбових закладів, 282 лікувальні установи, 92 загальноосвітні школи, 102 дитячих садочки, 4 театри, художній музей, один із найбільших історичних музеїв та інші культурні установи [34, с. 33]. Початок німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. був сприйнятий населенням по-різному. Палітра відчуттів мешканців коливалась від здивування до неприхованого та водночас неоднозначного оптимізму. Очевидець подій лікар Микола Мошков таким чином описав найдовший день літа у щоденнику: «Що це? Звідчаю?... В основі нібито боротьба з більшовизмом? Чому раптом через два роки війни надумав боротися з комунізмом? Усі насторожі... Є диваки (дурні?), які ніби навіть схвалюють цей виступ?!» [15, с. 74].

Натомість офіційна преса транслювала версію про одногослону підтримку радянської влади з боку мешканців міста. Так, газета «Зоря» повідомляла, що робітники та службовці станції Ніжньодніпровськ-Вузол під час мітингу 3 липня (одразу після виступу Й. Сталіна) заявили: «... ми ... оголошуємо себе мобілізованими в ряди народного ополчення... Ми клянемося Державному Комітету Оборони, що ми прикладемо всі сили для того, щоб наш транспорт працював чудово і забезпечив Червоній Армії повну перемогу над ворогом». Та водночас «Поведемо рішучу боротьбу з усілякими дезорганізаторами, поширювачами чуток, панікерами...» [37, с. 442].

Справі боротьбі із панікерством та можливими диверсійними групами противника мали слугувати винищувальні батальйони, формування яких розпочалось наприкінці червня місяця. В постанові бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У про боротьбу з парашутними десантами і диверсантами противника в прифронтовій смузі (25. 06. 1941 р.) говорилося: «При міських районних відділах і відділеннях НКВС Дніпропетровської області створити винищувальні батальйони із 100 – 200 чоловік із числа перевіреного партійного комсомольського і радянського активу, здатного володіти зброєю. Запропонувати начальнику обласного управління НКВС негайно визначити і призначити начальниками винищувальних батальйонів надійних операційних працівників НКВС і міліції» [14, с. 37-38].

У обласному центрі боротьба зі «шпигунами» інспірована центральною та республіканською пресою, органами влади на місцях, набула форми справжньої манії, що виявлялось у курйозних, а почасти й драматичних епізодах. Згадуваний М. Мошков пише: «РАТАУ [Радіотелеграфне агентство України – І. А.] зробив необережне повідомлення до хлопчаків із пропозицією ловити диверсантів і на цьому ґрунті відбувається маса непорозумінь: ціла шпіономанія. Учора, наприклад, побили артиста Малого тетатру, прийнявши і його... за шпигуна» [15, с. 75]. Одночасно з початком війни із нацистською Німеччиною радянський режим проводив мобілізацію населення у лави Червоної армії. Спочатку мобілізації підлягали особи від 23 до 36 років (тобто 1905–1918 років народження), а 10 серпня вікові межі мобілізації були розширені і тепер до війська забирали чоловіків від 18 до 50 років (тобто 1890–1923 років народження) [32, с. 243].

Серед істориків триває дискусія, наскільки успішними були мобілізаційні кампанії 1941 р. Припускаємо, що їхня ефективність залежала від низки факторів: віку, соціальної приналежності особи, її попереднього досвіду та ін. Ймовірно, що найбільш дисципліновано підтримку Червоній Армії надава комуністично-партійний актив міста. Так, станом на 3-4 липня 1941 р. зафіксовано заяви від 7613 осіб (у тому числі 3526 жінок), які добровільно звернулися до військоматів міста з проханням зарахувати їх до лав армії. Паралельно органи влади здійснювали евакуацію матеріальних цінностей із території області та міста. Офіційно евакуація міста розпочалася 5 серпня. Керівник обкому партії у своїх спогадах пафосно звітував про 99 тис. вагонів із вантажами, які були відправлені з регіону на схід – до Сибіру та Уралу [5, с. 118]. Водночас про загальну

евакуацію мешканців міста К. Грушевий згадує лише у період боїв за правобережну частину Дніпропетровська – 20-25 серпня.

1 серпня 1941 р. розпочинається будівництво оборонних споруджень на підступах до міста. За спогадами К. Грушевого, загалом до оборонних робіт було залучено близько 100 тис. осіб. Про ставлення до цих людей можемо судити із директив С. Будьоного (тоді – Головнокомандувач військ південно-західного напрямку) Військовій Раді Південного фронту місяцем пізніше, коли підрозділи Червоної армії напрямку намагатимуться створити лінію оборони на лівому березі Дніпра: «Треба залучити як чоловіків, які залишилися у колгоспах та містах, а також жінок. Ваші мотиви, що жінки мають дітей і тому не можуть бути залучені до цих робіт безгрунтовні» [35, с. 316-317]. Підрозділи Вермахту досягли території Дніпропетровської області у середині серпня 1941 р. 19 серпня розпочався артилерійський обстріл Дніпропетровська, 22 серпня ворог захопив промисловий Дніпродзержинськ.

Обласний центр обороняли підрозділи Південного фронту, а саме Резервна армія у складі 30-ї, 255-ої, 275-ої стрілецьких дивізій, 28-ої кавалерійської, 8-ої та 12-ої танкової дивізій, 11-ої стрілецької бригади та курсанти Дніпропетровського артилерійського училища. Найзапекліші бої розгорнулися на західних та південно-західних підступах до міста. Про певну хаотичність прийняття управлінських рішень радянським командуванням непрямо свідчить доля курсантів Артилерійського училища, яке ще 23 серпня 1941 р. готувалося до евакуації в Томськ. Утім, активність Вермахту, а також директиви про неможливість залишення Дніпропетровська, призводять до того, що курсанти училища займають оборонні рубежі в районі залізничного роз'їзду Фабричний, де 24 серпня веде свій перший бій, який тривав 13 годин. Ранком наступного дня курсанти училища, а також інші підрозділи Червоної армії переходять залізничним мостом на лівий берег Дніпра. Не зважаючи на те, що майже протягом місяця тривали бої за лівобережну частину міста, саме від дня 25 серпня 1941 р. можна вести мову про встановлення нацистського окупаційного режиму, який протриває майже 26 місяців.

Окупація області ворожими військами передбачала створення тут органів влади і управління військового та цивільного характеру. Як відомо, в часи окупації Дніпропетровська область входила до рейхскомісаріату Україна с центром у місті Ровно (Рівне). Цей рейхскомісаріат (на чолі з Е. Кохом) був поділений на 6 генеральних округів, один із яких називався «Дніпропетровськ» і включав у себе

всю Дніпропетровську та частину Запорізької області (інша її частина входила до округу «Таврія») [30, с. 138].

Відразу після окупації Дніпропетровськ і вся область входили до німецької тилової зони, а отже, підпадали під юрисдикцію військового управління. Військовим комендантом м. Дніпропетровська був призначений полковник фон Альберті. З відсуненням лінії фронту на схід, 15 листопада 1941 р., на території Дніпропетровської області було введено цивільне управління і встановлено адміністрацію рейхскомісаріату «Україна». Генеральний комісаріат «Дніпропетровськ» очолив генерал-комісар Публіг. Комісаром міста в Дніпропетровську був Клостерман [14, с. 81, 159]. Генеральний комісаріат та окружні адміністрації (гебітскомісаріати) склалися з таких відділів: господарського, заготівель і постачання, архівно-го, кадрового, житлового, харчування, культури, науки і мистецтва, медичного, фінансового, праці, сільськогосподарського та ін. Відомі і очільники деяких відділів. Так, господарські питання Дніпропетровська знаходилися у віданні Херрозе, а начальником сільськогосподарського відділу був Шайне [19, с. 171].

При групах німецьких армій діяли повноважні представники поліції безпеки і СД. За ними закріплювалися оперативні групи (Einsatzgruppe) (всього 4 – «А», «В», «С», «D») для «виконання особливих завдань, швидкого придушення опору в захоплених фронтових та тилових районах». На території України діяли айнцацгрупи «С» і «D». Їхнім головним завданням було «упокорення» населення шляхом викорінення можливого прояву незадоволення населення, а тим більше опору новому окупаційному режиму. Одним із напрямів їх діяльності мало стати знищення усіх небажаних у расовому відношенні осіб – чоловіків, жінок і дітей. Айнцацгрупи здійснювали страти людей відразу після окупації населених пунктів.

На окупованій території діяли і розвідувальні відділи абверу – військової розвідки та контррозвідки. Вони мали право втручатися у справи поліції, залучаючи її до боротьби з радянськими диверсантами, розвід групами та партизанами. Охоронна поліція, яка підпорядковувалася міським і польовим комендатурам, контролювала в'язниці й концентраційні табори. Окрім виконання суто каральних функцій, вона допомагала айнцацко-мандирам здійснювати фільтрацію військовополонених, виявляти «політично небажані елементи», євреїв та інших «расово чужих осіб». На зміцнення окупаційного режиму спрямовувалася і діяльність польової жандармерії, на яку було покладено функції регулювання

руху транспорту, контролю системи перепусток, обліку населення, розслідування злочинів за поданням комендантів місцевих комендатур, нагляду за місцевою поліцією тощо. Поліційні команди мали господарські ланки: для встановлення і контролю цін, закриття підприємств, вилучення товарів, накладення грошових штрафів та інших стягнень. Усі названі органи влади і управління мали необмежене право покарання населення за будь-яке порушення встановленого порядку.

Для упокорення місцевого населення, яке не хотіло дотримуватися пра-вил дії окупаційного режиму, німецьке командування застосовувало не тільки охоронні команди, але й польові дивізії. До складу охоронних команд та військових команд адміністративно-господарської служби додавалися допоміжні війська і поліційні формування з місцевих жителів, тобто українська допоміжна поліція. Так, у Дніпропетровську українська допоміжна поліція займалася прийомом місцевих жителів віком від 17 до 35 років. Бажаючі стати поліцейськими, як говорилося у відповідному оголошенні, повинні були звертатися із заявами до батальйону, що розташовувався за адресою: вул. Жуковського, 33 [16, с. 85].

Міську управу очолив росіянин за національністю, інженер, випускник Харківського сільськогосподарського інституту П.Т. Соколов (Соколовський). Один з керівників націоналістичного підпілля у Дніпропетровську В. Рєгей про нього пише: «Я був переконаний, що він зайняв цю посаду за дорученням більшовицького підпілля і тому так ревно виявляє прихильність до німецької адміністрації» [31, с. 27]. Формування органів місцевого самоврядування у Дніпропетровську і області розпочалося відразу після їх захоплення німецько-фашистськими військами. Очевидно, що це не могло би відбутися тільки завдяки місцевим активістам без допомоги досвідчених осіб. Тим більше без організаційних заходів німецької влади, яка проте спочатку й не перешкоджала їх виникненню та діяльності. У зв'язку з цим звернемося до питання про роль похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в організації суспільно-політичного і громадського життя.

Після початку німецько-радянської війни, коли з'явився шанс на відновлення самостійності України, радикальне крило ОУН, очолюване С. Бандерою, сформувало три похідні групи бійців загальною кількістю п'ять тисяч осіб для організації місцевої цивільної адміністрації на окупованій території з перспективою по завершенні війни перетворення її в органи влади на місцях вже незалежної держави [24, с. 33].

Південна похідна група ОУН на чолі з Теодором Семчишиним (псевдонім – «Річка») на територію Дніпропетровської області вступила ще до її окупації нацистами. Один із членів цієї групи, референт зв'язку Василь Регей (псевдонім – «Кіт»), у своїх спогадах «Від Сяну до Дніпра» пише: «Коли дісталися до Дніпропетровська, почули гарматні стріли і цокотіння скорострілів з лівого берега Дніпра. Недалеко вибухали бомби. Большевики були ще по той бік Дніпра, коли моя підгрупа зв'язку увійшла до міста. Отаборилися у передмісті в якійсь глибокій балці, де стояла якась італійська частина. Були обережними, малими групами перебиралися в центр міста на задалегідь підготовлені помешкання.

Ніхто нас не зупиняв, коли ми навіть підводами заїхали в центр міста. Я зупинився в помешканні по вулиці Лібкнехта, 13 у художника Тараса Максименка. Його син Юрій ще зараз живий. Інші зупинилися на проспекті ім. Карла Маркса та його провулках, недалеко від Дніпра. Місто було бомбардуванням знищене. В невеличкій камениці розташувався штаб Похідної групи, а в дворі розташувалися вози з вантажем. Ми везли друкарські машинки, зброю, харчі, папір, літературу та інше майно Похідної групи, в тому числі й ліки, якими опікувалася моя сестра Амалія.

Частина населення покинула місто. Нам було важко розмістити людей у цих залишених помешканнях. Ми вибирали кімнати в партерах і внизу, щоб забезпечитися від обстрілів. В цьому першому помешканні відбулася святкова нарада штабу Південної похідної групи з нагоди закінчення походу. Це було 3 серпня 1941 р. Тоді Зенон Матла офіційно перебрав провід над Південним краєм (псевдо – Святослав Вовк)» [31, с. 25-26].

На початку вересня 1941 р. на нараді місцевої національно свідомої інтелігенції, ініційованій професором Дніпропетровського транспортного інституту Панасом Олійниченком та крайовим провідником ОУН-б Зеноном Матлою, було обрано склад обласної управи на чолі з П. Олійниченком. Його заступником став В. Регей, член ОУН-б.

Оскільки певний час після окупації німцями міста влада в ньому повністю належала військовому коменданту фон Альберті, то від імені української громади саме до нього звернулися ініціатори за дозволом створити українські обласні та районні органи самоврядування. Такий дозвіл без проблем було отримано. Очевидно, така «безпроблемність» була пов'язана з проголошуваними тоді німецьким командуванням гаслами про «щасливе майбутнє» України як «однієї з найбільших держав у сім'ї європейських народів» (мабуть,

військовий комендант був ознайомлений із змістом інструкції Верховного командування Вермахту від 11 вересня 1941 р., спрямованої на отримання лояльності з боку українського населення в початковий період війни). Отже, отримавши юридичний документ на право здійснення влади над частиною населення і з приблизно окресленою компетенцією, керівники обласної адміністрації, яка офіційно називалася Обласним Державним правлінням, активно розпочали організацію роботи. Про автономну політичну діяльність українців не могло бути й мови. Абсолютне політичне безправ'я повинно було, за планами німців, перетворити людей у рабів, витравити в них прагнення до боротьби за свободу і незалежність. Німецькі окупанти всіляко підкреслювали своє зневажливе ставлення до слов'ян. В окупованих районах вводилася комендантська година, обмежувалося пересування населення, можливість вільно змінити місце проживання.

Окупаційна адміністрація здійснювала насильницьке переселення місцевих жителів з метою створення поселень німецьких колоністів. До Дніпропетровська було відправлено 2000 німецьких фахівців, для них було виділено найкращу, горішню, частину міста, з якої виселили все місцеве населення. Так виник німецький квартал, що зайняв майже третину міста в нагірному районі (вул. Комсомольська, Широка, Шевченківська та інші), межі якого утворювали укріплене замкнене коло, вигідне для оборони. План виселення населення Дніпропетровська з нагірної частини міста і утворення укріпленого району німецькі власті здійснили повністю. У грудні 1942 р., незважаючи на морози, німецька поліція виселила з намічених кварталів мирне населення, крім фольксдойчів. Сім'ї, де були переважно люди похилого віку і діти, були вигнані на вулицю. Загалом передбачалося переселити 13 000 чоловік. Практика сегрегації реалізовувалась й у громадському транспорті міста. Вулицями Дніпропетровська їздили трамваї, передні місця яких призначалися тільки для німців [9, с. 10].

За такого жорстокого окупаційного режиму міська управа намагалася створити відносно терпимі умови для городян. У Дніпропетровську діяли 65 крамниць і 8 базарів, на яких торгували промисловими товарами і деякими продуктами (хліб розподілявся по картках, що видавалися управою). Місто обслуговували (в 1943 р.) 8 лікарень на 1800 місць, 9 поліклінік. У місті функціонували храми різних християнських конфесій [20, с. 616].

Одним із проявів нацистського беззаконня було впровадження принципів колективної відповідальності для місцевого населення. За антифашистські дії окремих осіб карали цілі населені пункти,

розстрілювали заручників, палили домівки, кидали до в'язниць мирних людей. Наказ командувача 6-ї армії Вермахту Рейхенау від 10 жовтня 1941 р. проголошував, що не лише проти партизанів, але й проти мирних жителів треба вживати жорстокі заходи, якщо вони могли завадити диверсіям або повідомити про них, та не зробили цього. Безпідставно арештовуючи жителів, окупанти страчували їх за «акти саботажу», до яких вони не мали жодного відношення. У «Попередженні» коменданта Дніпропетровська від 6 грудня 1941 р. говорилося: «...У разі повторення подібних фактів будуть вжиті суворіші заходи. Закликаємо населення допомагати у попередженні подібних випадків». Приводом до арешту заручників слугував будь-який акт саботажу, диверсії, замаху проти окупантів, будь-яке «порушення» розпоряджень окупаційної влади. Страти здійснювалися майже в кожному населеному пункті. Так, у відповідь на замах проти німецького офіцера 2 грудня 1941 р. було розстріляно 100 заручників із числа мешканців Дніпропетровська [36, с. 298].

Першими жертвами нацистського режиму стали єврейські мешканці Дніпропетровська. 13 жовтня 1941 р. чоловіки, жінки та діти різного віку були примусово доставлені до Універмагу «Люкс» (нині – ЦУМ). Тут нацисти проводил обшук, під час якого забирали собі всі цінності, що перебували при них, а також гарний одяг, після чого вишукували в колону по чотири людини, обставили озброєною охороною і погнали вул. Карла Лібкнехта в напрямку Транспортного інституту. Слід зазначити, що в числі загальної колони були жінки і дівчата, люди похилого віку, чоловіки і діти різного віку аж до немовляти. Місце страти знаходилось біля міста Дніпропетровськ на території лісорозсадника у яру шириною 20-50 м. та глибиною 10-30 м. Хворих та старих євреїв члени першої та другої роти відвезли на місце страти на машинах. При цьому члени першої та другої рот оточили вулиці, якими євреї йшли до місця страти. На пункті збору, що знаходився на відстані 50-100 м від яру, євреї повинні були скинути у скриню свої цінні речі. Незважаючи на холод – спочатку йшов дощ, потім пішов сніг – деякі євреї для обшуку з метою виявлення цінних речей, змушені були спочатку роздягтись.

Доставлені для розстрілу євреї були настільки численні, що не всі могли бути розстріляні в один день. Тому розстріл 14 жовтня 1941 р. настанням темряви був припинений. Решта євреїв повинні були провести ніч на території яру під відкритим небом. При цьому ступні абсолютно незахищених від холоду євреїв – чоловіків, жінок і дітей – вночі буквально вмерзли в землю. Вранці міцні чоловіки

повинні були їх витягувати. Ще живих людей члени 1-й і 2-й рот відправили в яр, де вони були розстріляні таким же способом, як в попередній день. Після того, як територія, на якій євреї повинні були провести ніч, була від них очищена, встановлено, що в землі замерзли маленькі діти, які під час згону в попередній день були кинуті на землю і втоптані в землю прибуваючими. Там також лежали мертвими в замерзлій багнюці і дорослі євреї. Вночі ще живі євреї зробили спробу до втечі; проте вони були застрелені вартовими (не встановлено, були це члени СД чи члени першої або другої рот).

Ще близько 1000 євреїв розстріляла в місті протягом жовтня айнзат-цкоманда 6. У Ereignismeldung UdSSR № 135 від 19 листопада 1941 року ми читаємо: «З приблизно 100 000 євреїв, що жили в Дніпропетровську, приблизно 70 000 бігли перед вступом до міста німецьких військ. З решти 30 000, приблизно 10 000 були розстріляні 13 жовтня 1941 року командою вищого фюрера СС і поліції. До дня звіту оперативна команда 6 розстріляла ще 1000 євреїв, причому не вдалося уникнути того, що з причин значної нестачі фахівців, єврейські ремісники, які залучаються для термінових робіт із ремонту та інших справ, поки були залишені в живих. Вживаються заходи для ліквідації близько 1500 хворих провінційної психлікарні» [1, с. 9].

Додаткову інформацію ми знаходимо в звіті фельдкомендатури 240 (відділ VII) від 19 жовтня 1941 року: «Єврейське питання, оскільки мова йде тільки про місто Дніпропетровськ, можна вважати вирішеним. До початку окупації ще було близько 35 000 євреїв. Заходами СД було охоплено близько 15 000 євреїв, близько 15 000 євреїв втікли в зв'язку з цими заходами і ще є залишок з 5000 євреїв. Вже розпочаті роботи зі створення гетто внаслідок цього значно ослабли. На жаль, фельдкомендатура не була повідомлена про блискавично проведених заходах СД, так що видане кілька днів тому розпорядження фельд-комендатури про накладення контрибуції (копія додається), приречене на поразку. Фельдкомендатура мала намір надати штраф в розпорядження міської адміністрації для оздоровлення міських фінансів» [21, с. 153-156].

Тим не менше планомірне винищення єврейського населення міста про-довжувалось й надалі. Відповідно до повідомлення від 25 лютого 1942 р. у період «З 10 січня до 6 лютого 1942 р. у Дніпропетровську за законами військового часу були розстріляні 17 професійних злочинців, 103 комуністичних функціонерів, 16 партизан і приблизно 350 євреїв. Крім цього були ліквідовані 400 пацієнтів психлікарні «Грень» і 350 пацієнтів психлікарні «Васильківка» [21,

с. 158]. Масштабний нацистський терор таврувався й у повідомленнях радянської пропаганди. Вже 6 вересня 1941 р. радінформбюро повідомило: «Захопивши Дніпропетровськ, фашисти по-звірячому розправилися з жителями, які не встигли покинути місто. Озлоблені тим, що в місті не виявилось ніяких запасів продовольства і цінностей, фашистські мародери вривалися до будинків і вбивали жителів. Службовець комунального відділу міської ради О. К. Приходченко, якому вдалося втекти з міста, розповів, що в будинку № 17 по вулиці Чичеріна фашисти пограбували всі квартири, а жителів зарубали. На Великій базарній вулиці п'яні фашистські солдати затримали трьох жінок. Гітлерівці прив'язали їх до стовпів і вчинили дике насильство, після чого їх вбили. Робітник Дніпровського залізничного депо М. А. Кузьменко повідомляв, що біля кладовища фашисти розстріляли кулеметами більше ста чоловік, які вчинили опір окупантам, що грабували їх будинки» [16, с. 270].

Ще одним «місцем смерті» став протитанковий яр, який знаходився в 4-х кілометрах від міста і 300 м. від селища Верхнє (нині район вул. Енергетична і Янгеля). Тут за свідченнями очевидців відбувалося винищення громадян, з жовтня 1941 р. і до останніх днів свого перебування у Дніпропетровську майже щоденно машинами привозили людей і там розстрілювали. З машин виводили групу роздягнених чоловіків та жінок, розстрілювали, а потім виводили наступну групу людей, яких змушували засипати землею трупи першої групи, після чого знову вели їх до машини, роздягали і в тому самому порядку розстрілювали. На останок окупанти трупи розстріляних спалювали. В цьому районі німці за період тимчасової окупації знищили від 18 до 20 тисяч мирних жителів [1, с. 300]. Розстріли проводилися також і у дворі школи № 9 по вулиці Мостовій, де фашисти розстріляли близько 500 осіб [6, с. 86]. Загалом же протягом окупації у Дніпропетровську було вбито близько 60 тисяч мирних жителів [2, с. 189].

Ще однією категорією осіб, які стали об'єктом нацистського терору були радянські військовополонені. У довідці НКВС УРСР від 26 серпня 1942 р. зазначалося, що у 348-му таборі Дніпропетровська утримувалося 1800 радянських військовополонених. Більше половини з них загинули внаслідок голоду і хвороб (щоденно вмирало по 5–8 чоловік). Полонених червоноармійців і командирів роздягали, їхні однострої та взуття використовували «для потреб німецької армії». Окупанти залучали полонених до розчищення мінних полів, будівництва мостів, залізниць та інших небезпечних

для життя робіт. Годували падаллю, трупами коней, худоби, часто ж лишали без води, тримали просто неба, під дощем і снігом. За найменший прояв непослуху розстрілювали на місці, глумились навіть над тілами загиблих. У районі нинішнього Південного машинобудівного заводу після визволення міста від фашистів знайдено поховання розстріляних військовополонених [12, с. 54]. Усього за час окупації на Дніпропетровщині їх вбито понад 37 тисяч [12, с. 133].

Наприкінці 1942 р. у Дніпропетровську з числа військовополонених генерал-лейтенант Корнеєв сформував український добровільний корпус «Вільне козацтво». Усього, як зазначав Я. Д. Ісаєвич, близько 15 тисяч військових, 2 козацькі дивізії, сформовані із мешканців Дніпропетровської області, служили в частинах Вермахту.

Засобом винищення українців була організація штучного голоду. Аби збільшити поставки продуктів до рейху, нацисти вирішили забирати з України все, що можна, незважаючи на потреби місцевого населення. У пошуках продуктів жителі міст направлялися в села, де вимінювали їх на одяг та інші товари. Німці не лише розганяли базари і конфіскували всі продукти, що продавалися на них, але й переслідували городян при поверненні з сіл. На околицях міст їх зустрічали спеціальні поліцейські пости, які забирали добуті продукти. Цим грабуванням надавалась видимість законності [2, с. 37]. Міська управа Дніпропетровська 8 листопада 1941 р. прийняла постанову, в якій говорилося: «Торгівлю і обмін сільськогосподарськими продуктами в Дніпропетровську з селами заборонити місцевому населенню як незаконні. Продукти, які будуть вимінюватися, реквізувати і передавати органам української допоміжної поліції...» [10, с. 54]. Хлібними картками забезпечувалися лише ті, хто працював на окупантів. Норми видачі хліба були такі: на працюючого 250-300 грамів на день, на утриманця – 100 г [2, с. 49]. Непрацюючі були приречені на голод, який у містах став звичайним явищем, і багато городян змушені були перебратися в села.

Складовою частиною злочинної діяльності окупаційного режиму була жорстока політика примусової праці в окупаційних зонах та вивезення населення на примусові роботи до рейху. У серпні 1941 р. наказом А. Розенберга в окупованих землях введено загальну трудову повинність для людей віком 18-45 років [11, с. 15]. У спеціальній пам'ятці для німців в Україні підкреслювалося: «німецький солдат звільнив Україну від більшовизму. Українці зобов'язані нам цим, і тому повинні працювати понад усі сили. Робота українців повинна протікати під суворим контролем німців. З українцями слід дотри-

муватися принципу: суворо, але справедливо! Ніколи не забувай, що населення 25 років отруювалося ідеями комунізму. Те, що українець добре виконує роботи, ще не доводить, що він не є більшовиком».

На окупованій території області були створені біржі праці, без відома яких не можна було отримати робоче місце, ні звільнитися з неї, ані поміняти місце роботи [13, с. 20]. Робочий день офіційно становив 10-12 годин на добу, але керівникам підприємств надавалося право збільшувати його до 14-16 годин. Населення виганяли на примусові роботи: очищення вулиць від снігу, будування укріплень тощо. При цьому зарплатня і продовольчі пайки були мізерними. Оплата понаднормової, нічної роботи, роботи у вихідні не здійснювалася. Продовольчі пайки українців дозволяли лише напівголодне існування і забезпечували 30–50 % необхідного продовольчого мінімуму [22, с. 294].

Фашисти для забезпечення себе робочою силою створили спеціальні «трудова табори», до яких надсилалися юнаки та дівчата, захоплені німцями та поліцією на вулицях, які не мали відмітки біржі праці в паспортах. У Дніпропетровському трудовому таборі перебувало декілька тисяч молоді. Табір розташовувався в 3 км від міста. Ув'язнені жили в дерев'яних бараках. Робочий день тривав 14 годин. Працювали ув'язнені на відновленні Амурського залізничного вузла, виконуючи важкі земляні роботи. Раз у три дні їм видавали 170 грамів просяного хліба. Тільки завдяки кормовим бурякам, які їли ув'язнені, вони врятувалися від голодної смерті [37, с. 103]. Однією з реалій окупаційного режиму стало насильницьке вивезення українців до Німеччини. Це невірність XX ст. мало таку мету: вивільнити в промисловості і сільському господарстві Німеччини ресурси для армії; ліквідувати дефіцит робочої сили в дедалі зростаючому військовому виробництві (планувалось вивезти на кожних двох німецьких робітників три «остарбайтери»); підірвати сили українського народу, максимально «прорідити» захоплені області; послабити опір в окупованих районах; на випадок відступу народне господарство і Червону армію позбавити людських ресурсів.

Організацію масового вивезення населення України було покладено на спеціальну структуру – «Імперське бюро з використання робочої сили» під керівництвом Ф. Заукеля. На місцях через біржі праці діяли так звані «уповноважені» (комісари), які визначали «контингент». Виконання цього завдання здійснювалось у взаємодії німецької цивільної і військової адміністрацій, місцевих органів управління, каральних органів, охоронних дивізій і військового командування та підрозділів вермахту. При цьому рейхсфюрер СС

Г. Гімлер вимагав від своїх підлеглих застосування найжорстокіших заходів для досягнення мети: «Діяльність міністерства праці... повинна бути підтримана найбільшою мірою... Під час обшуку сіл, особливо в тих випадках, коли виникне необхідність спалити ціле село, місцеве населення повинно бути примусово передане в розпорядження уповноваженого» [37, с. 131].

Розпорядження штадткомісара Дніпропетровська Клостермана, опубліковане 14 вересня 1943 р. в «Днепропетровской газете» зазначало: «Не дивлячись на оголошення суворих покарань, багато осіб, визнаних придатними до відбуття трудової повинності 1926–1927 рр. для відправки їх транспортом до Німеччини, або зовсім не з'явилися для відправки, або втекли під час відправки. Оскільки погрози тюремного ув'язнення суттєво не вплинули, то я дав розпорядження, щоб в усіх сім'ях, члени яких будуть ухилятися від відправки, конфіскували все рухоме і нерухоме майно доки зобов'язані не підкоряться закону трудової повинності» [22, с. 294]. На початку липня 1942 р. за відмову їхати до Німеччини у Дніпропетровську нацисти арештували 150 робітників залізничних майстерень [37, с. 74].

Зауважимо, що перша широкомасштабна кампанія набору робочої сили з України розпочалася внаслідок виконання інструкції А. Розенберга від 6 березня 1942 р. про набір 627 тис. робочих і селян у найближчий термін [28, с. 74]. Повідомлення Радінформбюро про жахливі методи фашистів під час «набору» робочої сили до рейху не можна вважати пропагандистським перебільшенням. Так, німецький журналіст Й. Кауш, котрий влітку 1943 р. два тижні перебував на окупованій території України, у своєму донесенні писав: «Під час відходу поїздів з набраними робітниками відбувалися жахливі сцени. Цих робітників відправляли в Німеччину не одразу, а ще довго тримали у пересильних таборах на українській землі за колючим дротом. За цей час там збиралися цілі села і люди голосили й оплакували цих «бідних вигнанців». У тих місцевостях, де жителі втекли до набору, треба було спалювати села» [20, с. 412]. Усього з українських земель на фашистську каторгу було вивезено 2,4 млн. чоловік (що становило майже 80 % депортованих до Німеччини з СРСР), у тому числі з Дніпропетровської області – 176 303 особи, а безпосередньо з Дніпропетровська – 75 тис. [4, с. 95].

Ще одна сфера діяльності окупаційних органів управління – колоніальна експлуатація економіки України шляхом проведення грабіжницької фінансової, податкової політики, сприяння військово-економічним органам, товариствам і компаніям. Так, у Дніпро-

петровську було засновано Товариство постачання струму в гирлі Дніпра (з обмеженою відповідальністю) з основним капіталом в 20 000 марок. Метою підприємства було виробництво та розподіл електричного струму і керування зв'язаними з підприємствами Дніпропетровської генеральної округи, особливо тими, що існували досі під загальною назвою «Постачання електричного струму в Південній Україні». Товариство мало виключне право керувати і використовувати існуючі в центральній окрузі електростанції та споруди для розподілу електричного струму. Крім того, для ведення різного роду торговельних справ була створена з центром у Дніпропетровську фірма «Брати Льобцек» (Україна) із капіталом у 100 тис. марок. Існує вже в Рівному товариство з обмеженою відповідальністю Маннесмана для торгівлі рудами та залізом в Україні, заснувало філію в Дніпропетровську з основним капіталом у 100 000 марок. З центром у Дніпропетровську була також заснована фірма «В. Бістерфельд» з обмеженою відповідальністю, з основним капіталом у 100 000 марок. Це підприємство займалося продукуванням та продажем хімічних і фармацевтичних продуктів [28, с. 106].

Популярне твердження радянської пропаганди про організовану евакуацію заводів і фабрик глибоко в радянський тил, а також безуспішні спроби окупантів відновити роботу підприємств не зовсім узгоджуються з іншими свідченнями. Скажімо, у листівці Дніпропетровського підпільного міському партії від лютого 1942 р. із закликом до населення вести активну боротьбу проти загарбників, говорилося: «З наших заводів фашисти вивозять станки і мотори» [14, с. 138]. Яким же було ставлення населення до нових реалій життя та окупаційної влади? З німецької точки зору населення України наприкінці 1941 р. – першій половині 1942 р. можна було поділити на чотири групи: 1) ті, хто ненавидів більшовиків, прагнув повернення приватної власності і був готовий до співпраці з німцями; 2) пристосованці, які вибирали сильнішого; 3) віддані радянському режимові люди, що готові були боротися з окупантами; 4) абсолютна більшість населення, яка підкорялася німцям, але вичікувала подальшого розвитку подій [7, с. 126]. Контррозвідка німецької групи армій «Південь» оцінювала кількість українського населення, яке в жовтні 1941 р. займало вичікувальну позицію, в 90-95 %, а 5-10 % (євреї, партійні працівники, що залишилися, та частина молоді) поставилися до німців вороже [18, с. 26].

Для визначення соціальних груп, які пішли на співпрацю з окупаційним режимом, і з'ясування причин цієї співпраці особливий інтерес становить документ під назвою «Рік ідіотської влади» з осо-

бистих паперів партизана Ф. Д. Крицького, датований 21 вересня 1942 р. У роздумах Крицького представлений зразок «масової свідомості» радянських людей, які намагалися пояснити причини поразок Червоної Армії в 1941–1942 рр. Зокрема, в документі зазначалося: «Елементи, котрі були невдоволені радянською владою, пішли в обійми німецькому фашизму. Що це за люди? Перша категорія: це група фашистів-германофілів, яка відверто заявила орієнтир на Захід. Друга категорія: це група куркульства, репресованого в роки Радянської влади. Третя група: це група проміжних дурнів між куркульством і середняцтвом, між крупними і дрібними чиновниками... Головним чином, це сільське учительство, яке зараз посіло місця в основному старост і поліції. Четверта група: це люди, які не мають ані сили, ані волі, ані духу. Вони за будь-якої влади працюють мовчки, аби їх не чіпали... П'ята група, остання: це «комуністи», точніше носії партійних квитків, без комуністичної свідомості, кар'єристи, зрадники... елемент, що розклався...» [27, с. 34].

На нашу думку, до першої і п'ятої груп належали одиниці. Про другу та третю групи говорилося вище, а на особливу увагу заслуговує четверта, найбільш чисельна в будь-якому суспільстві група. Німці навіть у січні 1943 р. оцінювали цей прошарок суспільства в 60-70 % [17, с. 123, 130]. У цілому мирне населення більше цікавилось економічними і побутовими, ніж політичними проблемами. Настрої людей значною мірою залежали від становища з продовольством, від роботи, від чуток та політичних перспектив. Головною метою представників цього суспільного прошарку було прагнення пристосуватися до життя в нових умовах. Якщо інші соціальні групи ще на початку війни позначили своє позитивне або негативне ставлення до окупантів, то від перемоги в боротьбі за вплив на цю аполітичну, інертну «мовчазну більшість» багато в чому залежала ситуація в країні, міцність окупаційної влади.

Масові політичні репресії, трагедія Голодомору 1932–1933 рр., також багатьом принесли розчарування або й ненависть до радянської влади. Вони зачепили всі українські соціальні верстви: інтелігенцію, селян, робітників, військових, державних службовців. С. Кульчицький оцінює загальні втрати УРСР від Голодомору та репресій за 1933–1939 рр. у 4,2 млн. чоловік [25, с. 51], і це при тому, що населення України за переписом 1939 р. складало 30,9 млн. осіб. З огляду на ці дані прямі втрати склали ніяк не менше 13%. Отже, велика кількість з тих, хто пережив політичні репресії та їхні близькі мали підстави негативно ставитися до радянської влади і потенційно могли вігати її повалення.

Інші соціальні групи, які могли вітати прихід німецьких військ – переслідувані за релігійні переконання та націоналісти, були дуже нечисленними, особливо у Дніпропетровській області. Однак і вони впливали на загальні суспільні настрої. Так, християни всіх віросповідань, після жакливих сталінських переслідувань, теж із полегшенням зустріли німецькі війська. Генерал-комісар Дніпропетровська в квітні 1942 р. повідомляв, що «підтримкою державних установ зроблено благодатний вплив на віруючі верстви населення, які вбачали головне зло більшовизму в придушенні релігійної свободи». Про те, що частина священнослужителів і віруючих вітала прихід німців пише і Н. Волкових [3, с. 10].

За віковою ознакою настрої населення також мали суттєві відмінності. Молодь, вихована в комуністичному дусі, у великій мірі твердо стояла за радянську владу. У німецькому документі «Наслідки німецького воєнного управління в зоні армій «Південь» говориться, що радянська молодь «глибоко засвоїла основні положення більшовизму... Тому прорадянські вихована молодь після вступу німецьких військ являла собою постійну загрозу суспільному спокою, порядку та безпеці» [37, с. 109]. Серед старшого покоління противників радянської влади було значно більше. Оскільки ці люди пам'ятали дорадянські часи і вони не піддавалися з дитинства більшовицькій пропаганді, то й їхній світогляд, сформований на некомуністичних цінностях, суттєво відрізнявся від світогляду молоді. Гнітюче враження на настрої населення, а отже і на його ставлення до протиборчих сторін, мали поразки і відступ радянських військ. Це стало одним із чинників, який сприяв зміцненню «нового порядку», оскільки призводило до втрати віри в те, що радянська влада колись повернеться. Навіть серед багатьох комуністів проявлялися розгубленість і страх [33, с. 408].

Небажання частини українців захищати сталінський режим проявилось і в такому явищі, як дезертирство. У зв'язку з цим ще одну відносну лінію поділу між прихильниками і противниками радянської влади виділяє Ю. Ніколаєць. За його думкою, вона пролягала між тими, чий родичі служили в Червоній Армії і тими, чий близькі дезертирували з неї. В основному, перші бажали перемоги Червоній Армії, аби їхні родичі скоріше повернулися додому, а другі – негативно поставилися до влади [29, с. 17]. Після залишення Дніпропетровська і відступу його оборонців на лівобережжя Дніпра на деякий час наступило затишшя. В. Регей, член Південної похідної групи ОУН, зазначав: «Ніхто нас не зупиняв, коли ми навіть підводами заїхали в центр міста» [31, с. 25]. Він же свідчить про допомогу місцевих жителів, хоча вони й вважали іноді прибульців переодягненими німцями.

Проте вичікувальні та лояльні настрої населення Дніпропетровська та області щодо окупантів протрималися недовго. Окупаційний режим дуже швидко відштовхнув від себе майже всіх потенційних союзників: селян через збереження колгоспів, робітників у містах – через голод і важкі умови життя, інтелігенцію – через нищення культури і духовне пригнічення, націоналістів – через репресії проти прихильників ідеї незалежної української держави. Якщо до сказаного додати, що члени багатьох родин у цей час перебували в лавах Червоної армії чи разом із підприємствами були евакуйовані в глибокий тил і працювали на перемогу над ворогом, то навіть нелогічно допускати їх лояльне ставлення до окупантів, а тим паче співробітництво. Тому можна вірити словам одного з німецьких урядовців, про тих українців, які «вітали нас визволителями, а сьогодні байдужі до нас і вже починають переходити до ворожого табору» [6, с. 93]. Це було сказано на початку 1942 р. За даними німецької контррозвідки групи армій «Південь» влітку 1943 р. 95 % населення Дніпропетровщини було вороже налаштоване до німців [7, с. 392]. А вже в листопаді-грудні 1943 р. у плані роботи штабу партизанського руху (ШПР) 3-го Українського фронту, в смузі дій якого перебувала й частина Дніпропетровщини, зазначалося, що місцеве населення масово вступає в діючі або стихійно об'єднується в дрібні партизанські групи і загони [8, с. 149]. До цього ж часу відносить й оцінка ситуації у Дніпропетровську одним з учасників похідної групи ОУН: «Серед населення росте гнів та бажання помсти. Передовсім серед робітництва та нижчих сфер населення зміцніли революційні настрої без точно оформленої ідеї. «Бити німців» – і все... На запитання «Що нам робити?» – хтось коротко відповів: «Бити німців». Настрої пробільшовицькі ще дуже сильні. Багато вірить у скорий прихід більшовиків. «Хай буде гірше, але інше». Деякі з радістю цього ждуть» [26, с. 25]. Безумовно, що на зміну настроїв місцевих жителів вплинула і ситуація на фронтах, особливо Сталінградська битва. Це наочно ілюструє й донесення німецького командування від 25 серпня 1943 р. про настрої жителів Бердянська, Новомосковська та Дніпропетровська, в якому говориться, що населення постійно зважає шанси воюючих сторін на перемогу і намагається «своєчасно пристосуватися для забезпечення милості Червоної Армії». А проявляються ці настрої у посиленні саботажу німецьких заходів, протидії відправлянню молоді до Німеччини, у небажанні робітників та селян виходити на роботу тощо [14, с. 135].

Весь названий комплекс причин з початком 1942 р. різко і швидко змінює ставлення населення до окупаційного режиму. Зміна настроїв людей саме в цей час обумовлена кількома чинниками. По-перше, тоді почалося насильницьке вивезення українців на примусові роботи до Німеччини, що лютому 1942 р. було оприлюднено новий німецький аграрний лад, який не виправдав сподівань українських селян; по-третє, свавільний, расистський і терористичний характер окупаційного режиму за кілька місяців відкрив українському населенню справжнє обличчя нацизму; по-четверте, поразка вермахту під Москвою взимку 1941–1942 рр. справила великий психологічний вплив на населення окупованих областей, підбадьоривши прибічників радянської влади і змусивши її противників бути обережнішими у виявленні своїх уподобань.

Таким чином, ставлення населення Дніпропетровщини до нацистського окупаційного режиму протягом всього періоду окупації не було однаковим. Воно пройшло певну еволюцію в залежності від політики, яку проводили нацисти, і залежало від соціальної і територіальної належності громадян, а також коливалося під впливом воєнних, політичних та економічних чинників.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Архів управління СБУ по Дніпропетровській області. Ф.1. – Оп. 1 – Стр. 66. Дело с материалами о злодеяниях нацистов в г. Днепропетровске, Кривом Рогу, Никополе, Пятихатках (24 листопада 1943 р. – 12 листопада 1945р.) – 101 арк.
2. **Борисов Г. А.** Неизвестный Днепропетровск / Г. А. Борисов // Спадщина. 36. статей. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 1999. – С. 189-198.
3. **Волоковых Н. П.** Общественное сознание граждан СССР на оккупированной территории Северо-Запада Российской Федерации в годы Великой Отечественной войны: автореф. дис. канд. ист. Наук / Н. П. Волоковых. – Санкт-Петербург, 2002. – 18 с.
4. **Грімстед П. К.** Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни / П. К. Грімстед, Г. Боряк // Пам'ятки України. – 1994. – № 3. – С. 93-98.
5. **Грушевой К. С.** Тогда, в сорок первом... / К. С. Грушевой. – М.: «Известия», 1976. – 271 с.
6. Державний архів Дніпропетровської області (Далі – ДАДО). – Ф. 19. – Оп. 4. – Стр.52. – 186 арк.
7. ДАДО. – Ф. 2276. – Оп. 1. – Спр. 22. – 328 арк.
8. ДАДО. – Ф. 2276. – Оп. 1. – Спр. 44. – 406 арк.
9. ДАДО. – Ф. 2276. – Оп. 1. – Спр. 935. – 54 арк.
10. ДАДО. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 104. – 106 арк.
11. ДАДО. – Ф. 2443. – Оп. 1. – Спр. 1. – 184 арк.
12. ДАДО. – Ф. 2443. – Оп. 1. – Спр. 7. – 146 арк.
13. ДАДО. – Ф. 2443. – Оп. 1. – Спр. 81. – 354 арк.

14. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945). Сб. док. и мат. – Д.: Днепропетровское кн. изд., 1962. – 362 с.
15. Днепропетровск глазами очевидцев: 1929–1942 / Сост. Г. Гуляев, Н. Д. Бусыгина. – Днепропетровск: Б.м., 2012. – 274 с.
16. Днепропетровску 200 лет. 1776–1976. Сб. док. и мат. – Київ: Наук. думка, 1976. – 224 с.
17. Історія селянства Української РСР: у 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2. – 486 с.
18. **Загорулько М. М.** Крах плана «Ольденбург»: (О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР) / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. – М.: Экономика, 1974. – 383 с.
19. **Коваль М. В.** Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945) / М. В. Коваль. – Київ: Альтернативи, 1999. – 336 с.
20. Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945 / В. Косик. – Київ; Торонто; Париж, Нью-Йорк, 1992. – 729 с.
21. **Круглов А.** Холокост в Украине: Рейхкомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монографія / А. Круглов, А. Уманский, И. Щупак. – Дніпро: Український інститут изучения холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016. – 356 с.
22. **Клец В. К.** Оккупационный режим и организация работы учебных заведений Днепропетровской области в период второй мировой войны / В. К. Клец // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – № 1. – С. 290-295.
23. **Кучер В.** Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом священної війни / В. Кучер, О. Потильчак. – Київ: Біла церква, 2011. – 368 с.
24. **Кучер В.** Спроба ОУН відродити незалежну українську державу / В. Кучер // 65-та річниця проголошення Акту відновлення Української Держави 30 червня 1941 року. – Київ: УВС, 2006. – 133 с.
25. **Майоров М.** Национальный склад УРСР та Криму (за даними перепису населення СРСР 1939 року) / М. Майоров. – Режим доступу: <http://likbez.org.ua/ua/census-data-for-the-ussr-in-1939.html>
26. **Матла З.** Південна похідна група / З. Матла. – Мюнхен: Наша книгозбірня, 1952. – 32 с.
27. **Мищик Л. М.** Сучасна англо-американська історична література про партизанський рух на Україні / Л. М. Мищик // Укр. іст. журн. – 1990. – № 5. – С. 34-42.
28. **Мешков Д.** Нові господарі: дніпропетровські архіви за німецької окупації / Д. Мешков // Пам'ятки України. – 1994. – № 3-6. – С. 106-112.
29. **Ніколасць Ю. О.** Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в перший період Великої Вітчизняної війни на матеріалах України: автореф. дис... канд. іст. наук / Ю. О. Ніколасць. – Київ, 1998. – 18 с.
30. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і матер. – Київ: Держвидав УРСР, 1963. – 487 с.
31. **Регей В.** Від Сяну до Дніпра: Причинки до історії Південної похідної групи ОУН (фрагмент) / В. Регей; за ред. В. Панченка, упоряд. Ю. Щур, А. Середін // Дніпропетровська ОУН у боротьбі з німецькою окупацією (документи і матеріали). – Дніпропетровськ: Б. в., 2010. – 48 с.
32. **Слободянок М. А.** Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) / М. А. Слободянок, І. А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – 84 с.

33. **Субтельний О.** Україна. Історія / О. Субтельний. – Київ: Либідь, 1991. – 720 с.
34. **Касьянов О. В.** Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади: Збірник документів / автори-упорядники О. В. Касьянов і Н. В. Киструська – Дніпропетровськ.: Герда, 2010. – 380 с.
35. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації. – Ф. 228. – Оп. 701. – Спр. 4. – Арк. 316-317. – Режим доступу: <https://ramuat-naroda.ru/documents/view/?>
36. **Шахрайчук І. А.** Деякі аспекти діяльності легальних українських громадських об'єднань на Дніпропетровщині в період німецької окупації (1941–1944 рр.) / І. А. Шахрайчук, М. А. Слободянюк // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ: ДДУ. – № 1. – С. 295-301.
37. **Шахрайчук І. А.** У тенетах фашистської окупації / І. А. Шахрайчук // Історія Дніпропетровського національного університету. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. – 232 с.

Надійшла до редкол.: 20. 12. 2017

УДК 94(477)«1941-1945»

DOI: 10.15421/231818

Із фронтів війни на посаду ректора

Савчук В. С.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Розглянуто історію призначення першого (після звільнення Дніпропетровська) ректора Дніпропетровського державного університету та період відновлення його діяльності після повернення з евакуації. Висвітлено життєвий шлях В. М. Полежаєва, призначеного ректором Дніпропетровського держуніверситету наприкінці війни.

Ключові слова: Дніпропетровськ; війна; держуніверситет; ректор; В. М. Полежаєв; життєвий шлях

Рассмотрены история назначения (после освобождения Днепропетровска) ректора Днепропетровского государственного университета и период возобновления его деятельности после возвращения из эвакуации. Освещен жизненный путь В. М. Полежаева, назначенного ректором Днепропетровского госуниверситета перед окончанием войны.

Ключевые слова: Днепропетровск; война; госуниверситет; ректор; В. М. Полежаев; жизненный путь

The history of the appointment (after the liberation of Dnepropetrovsk) of the rector of the Dnepropetrovsk State University and the period of his resumption after return from evacuation are considered. The life of V. M. Polezhaev, appointed by the rector of the Dnepropetrovsk State University before the end of the war, is studied. Data on the education he received before entering the Dnepropetrovsk Institute of Public Education are given.

The pedagogical activity of V. M. Polezhaev was clarified before to his arrival at DINO. His work in postgraduate study, which was held under the scientific supervision of Academician Dinnik, is considered. The background and history of the scientific activity of V. M. Polezhaev prior to the Second World War is covered. It was revealed that his scientific activity during this period was connected with the solution of the flutter problem. In this regard, a brief description of the history of the creation and activities of the aerodynamics group of Dnepropetrovsk State University in the 1930s is given.

The date of protection of V. M. Polezhaev dissertations and themes of dissertational research was studied. Traced the scientist's military path after the invasion of Nazi Germany into the territory of our country. The main milestones are indicated. The events related to the appointment of V. M. Polezhaev as the rector of Dnepropetrovsk State University are considered. The activities of V. M. Polezhaev are considered in this post, the difficulties and achievements of the university are described in the period when V. M. Polezhaev fulfilled the duties of the rector. The role of V. M. Polezhaev in this process has been determined. Highlights of the activities of the scientist and teacher after leaving the post of the rector are highlighted. It is shown that until throughout his later life, V. M. Polezhaev continued his active work in the field of aerodynamics, the dynamic strength of machines, the study of stresses and deformations. V. M. Polezhaev's contribution to the restoration and creation of the experimental base of the departments of theoretical mechanics and aerodynamics of the Dnepropetrovsk State University is determined. Attention is focused on the fact that this was the first rector of the university in liberated Dnepropetrovsk.

Keywords: Dnipropetrovsk; War; State University; rector; V. M. Polezhaev; life path

Період 1941–1945 рр. був насичений важливими подіями в житті нашої країни. В першу чергу це війна з нацистською Німеччиною. Вона привнесла багато нових сюжетів в історію України, історію діяльності в будь-якій сфері її життя. Цей переламний момент історії країни відбився й на діяльності Дніпропетровського університету. Війна призвела до масової евакуації, до чисельної мобілізації викладацького складу, розпорошення наукових кадрів, структурних змін в університеті, що знаходився в евакуації.

З початком воєнних дій з боку нацистської Німеччини на території нашої держави останній передвоєнний ректор Л. І. Сафронів пішов добровольцем у Червону армію і посада ректора залишалась вільною. Приєднання в евакуації частини Дніпропетровського державного університету на час окупації Дніпропетровська до Чкаловського (Оренбурзького) педагогічного інституту призвело до того, що деякий час Дніпропетровський університет залишався без зайнятої посади ректора. Період відновлення функціонування Дніпропетровського університету після повернення з евакуації розглядався у виданні, присвяченому його історії [1]. Але і в ньому не з'ясовано точно, коли був призначений перший після визволення Дніпропетровська ректор університету й фактично відсутні дані про його життя і діяльність.

Тож метою даного дослідження є заповнення зазначених вище лакун і розкриття життєвого шляху першого (після повернення з евакуації) ректора Дніпропетровського державного університету.

Університет був евакуйований до м. Чкалов (сучасне місто Оренбург). Туди було вивезено навчальне майно та обладнання. Евакуйовані до Чкалова співробітники Дніпропетровського університету увійшли до складу Чкалівського педагогічного інституту. Також частина викладачів перебувала в різних містах країни в евакуації, значна частина була на фронті [1]. Серед тих, хто перебував на фронті, знаходився й доцент Василь Минайович Полежаєв, який згодом став ректором Дніпропетровського державного університету.

Народився В. М. Полежаєв 14 січня 1904 р. у с. В.-Серогози Херсонської губернії в родині селянина-середняка, згодом колгоспника. До 1922 р. з села не виїздив, займався сільським господарством у родині батька. За цей час, як він сам пише в автобіографії «без отрыва от отцовского сельского хозяйства учился в различных школах села В. и. Н-Серогозы и окончил 1) земское училище, 2) 2х классное, 3) высшее начальное училище и 3) профпедшколу, проручившись в них 10 лет» [2, арк. 3].

Після закінчення педагогічної школи В. М. Полежаєв почав вчителювати і працював з 1922 р. по 1926 р. в селах Н. Реп'євка та Н.-Серогози Херсонської губернії (області). В цей період за один рік (1923/1924) завершив педагогічну освіту в Мелітопольському педагогічному технікумі. Надалі бажання продовжувати навчання приводить у 1926 р. молоду людину на техно-математичне відділення факультету професійної освіти Дніпропетровського інституту народної освіти (ДІНО). Після реорганізації ДІНО Василь Полежаєв продовжує з 1930 р. навчання вже на математичному відділенні Дніпропетровського фізико-хіміко-математичного інституту (ДФХМІ), виокремленого з ДІНО.

Вже в студентські роки В. М. Полежаєв продовжив викладацьку діяльність і залучився до дослідницької роботи. Він керував курсами з підготовки комсомольської молоді до вступу в інститут (з 1926 р.), викладав математику у фабрично-заводському училищі заводу імені Петровського (1928–1930) та механіку у фабрично-заводському училищі Паровозоремонтного заводу (1930–1931), заявив себе як конструктор-дослідник в Дніпродіпроталі (1931–1932).

Після закінчення у 1932 р. ДФХМІ працьовитого юнака взяли на роботу штатним асистентом кафедри теоретичної механіки Дніпропетровського металургійного інституту, який тільки що (у 1930 р.) розпочав свою діяльність. Націй кафедрі він працював до 1937 р. Майже

одночасно (з 1933 р.) розпочав викладацьку і наукову діяльність на кафедрі теорії пружності й аеродинаміки в Дніпропетровському університеті, який саме у 1933 р. був відновлений як класичний університет. Спочатку як аспірант і завідувач лабораторії, надалі – доцент, помічник ректора, помічник проректора з науково-дослідної роботи.

Науковим керівником В. М. Полежаєва в аспірантурі був учений зі світовим ім'ям академік О. М. Динник. Під час навчання в аспірантурі, 1933/1934 р. науковець провів на стажуванні в Харківському авіаційному інституті в аеродинамічній лабораторії академіка Г. Ф. Проскури, видатного вченого у галузі аерогідродинаміки і гідромашинобудування. Дуже цікавою виявилася в цей час наукова робота молодого вченого з проблем флатера.

Флатером (від англ. Flutter. – тремтіння, вібрація) називають «сочетание самовозбуждающихся незатухающих изгибных и крутильных колебаний крыла, других элементов конструкции самолёта, главным образом крыла в полёте, либо несущего винта вертолётa, возникающих при достижении некоторой скорости, зависящей от характеристик данного самолёта. Такие колебания способны разрушить самолёт» [5].

Поняттям «флатер», відрізняючись у деяких додаткових характеристиках, фізичну суть цього явища визначають як виникнення різного виду незгасаючих коливань літального апарату, що самозбуджуються. З проблемою флатера в першу чергу зіткнулася авіаційна техніка у 1930-х рр. при створенні нових типів літаків із підвищеними льотними характеристиками: вантажопідйомність, швидкість, вага тощо. «Енциклопедія техніки» інформує, що в Німеччині у 1935–1943 рр. відбулося не менше 150 випадків аварій і катастроф від флатера. Тобто, проблема флатера була дуже гострою та актуальною, і відсутність її розв'язання стримувала розвиток літакобудування.

Дослідження проблеми флатера велися звичайно і в СРСР. В першу чергу в ЦАГІ. Наші дослідження показали, що в проблемі флатера є й дніпропетровський слід [4]. Тобто мала місце участь в розробці цієї проблеми вчених дніпропетровських вузів. Багато з них належали до школи нашого земляка, видатного вченого в галузі механіки і теорії пружності, академіка АН СРСР О. М. Динника, засновника української школи з теорії пружності [3]. Серед його учнів виявилися й ті, хто був причетний до розробки проблеми флатера.

1938 р. став роком, коли відбувся ряд важливих подій, що зіграли велику роль в житті дніпропетровської групи вчених-механіків. Об'єднання молодих вчених виникло у 1934 р. Позитивною подією стало затвердження Всесоюзним комітетом зі справ вищої школи

Групи аеродинаміки як самостійної одиниці в складі кафедри теорії пружності та аеродинаміки ДДУ.

Група аеродинаміки ДДУ під керівництвом проф. В. П. Лискова (учня О. Динника) досягла значних успіхів [4]. Займаючись проблемою вібрацій ця група (В. П. Лисков, О. І. Пеньков, Л. Т. Афендик, В. Г. Тульчинський, В. Г. Сенченко, О. О. Мороз й інші) прийняла участь у створенні літака «ЦАГІ-25», на якому здійснив переліт через Північний полюс Валерій Чкалов. За завданням ЦАГІ вони розраховували крила цього літака на вібрацію. Цікавим є факт, що підтримка з боку ЦАГІ була отримана під час дискусії 7 березня 1939 р. на розширеному засіданні Ради ЦАГІ за участю відомих спеціалістів та авіаконструкторів СРСР, на якому В. П. Лисков та Б. Д. Франк довели своє право працювати над проектом паралельно з групою вібрацій ЦАГІ. ЦАГІ забезпечив цю групу складною апаратурою для виконання досліджень.

Багато хто з членів цієї групи захистив дисертаційні роботи. У складі групи працювали не тільки співробітники Дніпропетровського держуніверситету, але й Дніпропетровського металургійного інституту. Серед них був і В. М. Полежаєв, який у 1937 р. закінчив аспірантуру і в тому ж році успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата фізико-математичних наук за темою «Вібрація крила літака постійного перерізу». Саме після закінчення аспірантури В. М. Полежаєв переходить з ДМЕТІ до Дніпропетровського державного університету на постійну роботу і працює в ньому до 1941 р. (до початку війни з нацистською Німеччиною). У 1939 р. В. М. Полежаєв отримав звання доцента по кафедрі теорії пружності і аеродинаміки. У тому ж році став членом ВКП(б).

3 липня 1941 р. В. М. Полежаєв знаходився на фронті й перебував там до 20 січня 1943 р. Спочатку у винищувальному батальйоні, потім був політруком батареї 776 артилерійського полку 244-ї стрілецької дивізії. Воював під Сталінградом, отримав контузію. Після уральського шпиталю місяць перебував у відпустці в м. Янги-Юль Ташкентської області й був звільнений комісією Середньо-Азіатського військового округу з лав радянської армії на три місяці.

В армію його вже не повернули. У березні–серпні 1943 р. В. М. Полежаєв працював інструктором у міському комітеті КП(б) Узбекистану, звідки його за викликом ЦК ВКП(б) відрядили в Україну. В Харкові, де тимчасово знаходився уряд радянської України, він за наказом заступника наркомосвіти УРСР отримав призначення з 04.09.1943 р. на посаду виконуючого обов'язки ректора Дніпропетровського державного університету. Зрештою, його праця під час вій-

ни була відмічена медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій вітчизняній війні» та медаллю «За доблесну працю у Великій вітчизняній війні».

З часом було звільнено Павлоград і радянські органи влади, а разом з ними і керівництво Дніпропетровського університету, перебралися до Павлограда. Ректорат розташовувався у невеличкому будинку на околиці міста. Як писав у автобіографії В. М. Полежаєв, «после освобождения Павлограда с ноября 1943 г. организовал восстановление работы Днепропетровского государственного университета в г. Днепропетровске после его освобождения» [2, арк. 23]. Так скромно оцінив свою роботу на посаді ректора В. М. Полежаєв. І дійсно. Ні про які наукові здобутки та інші перемоги мова йти не могла. Йшла повсякденна робота зі встановлення місця перебування евакуйованих викладачів, тих, хто знаходився на фронті, листування з ними, з'ясування прізвищ загиблих на війні тощо. Але ця повсякденна робота стала запорукою того, що університет почав своє відновлення. Разом із частинами радянської армії ректорат все більше наближався до Дніпропетровська. З Павлограда він переїхав до Нижньодніпровська. А 25 жовтня 1943 р. прибув до Дніпропетровська.

Головним завданням ректорату й усіх співробітників університету на чолі з В. М. Полежаєвим стало забезпечення початку занять. Що при майже повній відсутності приміщень, нестачі викладачів, наявності гострої продовольчої проблеми було надзвичайно важким завданням. Тим не менш, уже 6 листопада 1943 р. в університеті відбулися перші заняття. З січня 1944р. вони стали регулярними. Було відновлено сім факультетів: фізико-математичний, біологічний, хімічний, геолого-географічний, історичний, філологічний. І факультет західних мов та літератури [1, с. 123]. У квітні 1944р. В. М. Полежаєв, виконавши свою місію, склав повноваження виконуючого обов'язки ректора Дніпропетровського державного університету новопризначеному ректору – Н. З. Хмарському.

Надалі В. М. Полежаєв працював в університеті до 1967 р. на посаді доцента кафедри теоретичної механіки. Брав активну участь у навчально-науковій, громадській і партійній роботі. Активно займався відновленням зруйнованих наукових лабораторій та організацією нових. В одній із його післявоєнних характеристик зазначалося, що він «виявив ініціативу в організації експериментальної бази кафедри теоретичної механіки і кафедри аеродинаміки ДДУ (що існувала до 1941 р.)» [2, арк. 13]. Його наукові інтереси у післявоєнний період зосереджувалися головним чином у галузі «експериментальних досліджень з питань аеродинаміки і напружень та деформацій несучої здатності і динамічної міцності ма-

шин і механізмів електротензометричними методами в заводських умовах» [1, арк. 18]. Таким був перший ректор університету у звільненому Дніпропетровську. Головною його заслугою на посаді ректора стало швидке відновлення в жорстких умовах воєнного часу функціонування Дніпропетровського державного університету.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Історія Дніпропетровського національного університету / Голова редколегії М. В. Поляков. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – 308 с.
2. Полежаев Василий Минаевич // Архів Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 2847. – 42 л.
3. Развитие механики в СССР 1917–1967 / Ред.: А. Ю. Ишлинский. – М., 1967. – 368 с.
4. **Савчук В. С.** Днепрпетровский след в истории решения проблемы флаттера / В. С. Савчук // Матеріали VII наукових читань «Дніпровська орбіта – 2012». – Дніпропетровськ, 2012. – С. 74-79.
5. Флаттер // Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1977. – Т. 27.

Надійшла до редкол.: 06.04.2018

УДК 94(477.63)«1944-1945»

DOI: 10.15421/231819

Особливості організації навчального процесу та адаптації шкільної молоді до мирного життя в 1944–1945 рр. (на матеріалах Дніпропетровської спецшколи ВПС)

Бурмага В. П., Уткін П. Л.

Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара

Спираючись на архівний матеріал, розкрито особливості організації навчального процесу у Дніпропетровській спеціальній школі ВПС у першому після відновлення роботи 1944–1945 навчальному році.

Ключові слова: спецшкола; навчальний процес; засвоєння програми; успішність; гуртки; навчальні матеріали; табірний збір

Опираясь на архівний матеріал, раскрыто особенности организации учебного процесса в Днепрпетровской спецшколе ВВС в первый после возобновления работы 1944–1945 учебный год.

Ключевые слова: спецшкола; учебный процесс; усвоение программы; успеваемость; кружки; учебные материалы; лагерный сбор

Relying on archival material, there were disclosed the peculiarities of educational process organization in Dnepropetrovsk Special Military School of Air Force in the first academic year after its restoration (1944–1945). It has been revealed that the school year has begun with a delay in the conditions of low level of school provision. There was lack of textbooks and other teaching materials. Due to being in occupation, the cadets were poorly trained, because of what teachers had

to resort to running additional individual classes, extra classes in clubs; there also was experience of making stands and other visual materials together with cadets to improve the level of program mastering. Particular attention was paid to physical and special trainings. The school year has ended with camp gathering.

The government and local authorities paid a lot of attention to the issue of providing special schools. For its work there was selected sufficiently qualified personnel. As a result, a huge shortage of educational literature arose, and the level of cadets training was particularly low. In spite of all the difficulties, the educational process was provided. Under the conditions of the Soviet system, public initiative could manifest itself, as a rule, via the Party and Komsomol organizations, which is particularly illustrative according the experience of the special forces of Air Force.

During the school year, the Party and Komsomol organizations began to operate; they were patronizing propaganda, cultural-mass and other events. The organizational structure of Komsomol organization and some aspects of its activity are discovered in this article. Despite all the efforts of administration and the preventive activity of Komsomol organization there were revealed violations of discipline among the school's cadets although they were immediately trampled by the leadership.

Keywords: special school; educational process; program mastering; achievements; clubs; educational materials; camp gathering

Успіх розвитку українського суспільства, подолання негативних і кризових явищ, які час від часу стають суттєвими перешкодами на шляху проведення багатьох реформ, напряму залежать від рівня освіченості наших людей, а відповідно й ефективності системи шкільної освіти. Сьогодні держава і суспільство демонструють спільне бажання й готовність розвивати та якісно змінювати її. Вивчення історичного досвіду відновлення роботи середніх навчальних закладів після звільнення від нацистських військ, адаптація шкільної молоді до мирного життя має пізнавальне й суспільно-практичне значення.

Незважаючи на те, що загалом історії освіти приділяється багато уваги, окремі її сторінки залишаються маловивченими. Так, зокрема, практично відсутні наукові дослідження, присвячені Дніпропетровській спеціальній школі військово-повітряних сил (спецшколі ВПС). Сьогодні в будівлі, де в 1944–1954 рр. діяв цей специфічний навчальний заклад, розташована середня загальноосвітня школа № 77. Про щорічні зустрічі ветеранів-випускників спецшколи йдеться в статті А. Долгаєвої. Авторка замітки в «Дніпрі вечірньому» навела коротеньку історичну довідку й спробувала передати позитивну атмосферу, яка панує під час таких заходів [6]. Перші наукові розвідки в цьому напрямку сприяли виходу статі, в якій розкриваються особливості заходів місцевих органів радянської влади, спрямованих на відновлення роботи спецшколи у 1944–1945 рр. [1].

Отже, після звільнення м. Дніпропетровська від військ нацистської Німеччини та її сателітів у жовтні 1943 р., згодом розпочалася реалізація низки заходів, спрямованих на поступове відновлення мирного життя. Звісно, в умовах воєнного часу особлива увага приділялася питанням, пов'язаним із забезпеченням обороноздатності країни й підтримки фронту. У зв'язку з цим на підставі директиви РНК СРСР № 7718 від 8 квітня 1944 р. та постанови РНК УРСР № 523 від 22 травня 1944 р. «Про організацію спеціальних середніх шкіл Наркомосвіти УРСР», відновлювалася робота Дніпропетровської спецшколи ВПС [1, с. 207]. Цей спеціалізований навчальний заклад почав діяти у місті в 1940 р., але після наближення фронту школу евакуювали до м. Свердловська [4, арк. 1]. Відновлення її роботи перебувало під пильним наглядом і опікою місцевих органів влади. Так, згідно з рішенням виконкому Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих від 28 серпня 1944 р., для комплектування спецшколи виділялися кращі педагогічні кадри міста, передбачалося першочергове забезпечення усіма необхідними навчальними засобами (підручники, навчальні посібники, зошити тощо) і матеріальними ресурсами [2, арк. 10].

Через труднощі, пов'язані з воєнним лихоліттям, навчальний рік планувалося розпочати з невеликим запізненням – 1 жовтня 1944 р. У період з 2 до 23 вересня діяла мандатна комісія з відбору кандидатів на навчання в спецшколу ВПС, члени якої розглянули 732 справи абітурієнтів [3, арк. 105-118] й рекомендували до зарахування 477 юнаків. Тобто, на початок навчального року усі курсанти розподілялися на три роти у наступному складі: перша (відповідала 10-му, випускному класу) – 59, друга (9 клас) – 133 і третя (8 клас) – 285 курсантів [4, арк. 1 зв.]. Навчальний процес забезпечувало 25 викладачів [3, арк. 11]. Курсанти вивчали традиційні дисципліни (російська мова та література, алгебра, тригонометрія, фізика, хімія, природознавство, географія, креслення, іноземні мови) та загальновійськову й спеціальну підготовку. Крім того, згідно з наказом народного комісара освіти УРСР у даних навчальних закладах запроваджувалося вивчення української мови та літератури [2, арк. 3].

Упродовж першого навчального року існували суттєві труднощі, через які виконати програму з усіх предметів виявилось вкрай важко. Так, наприклад, не в повному обсязі викладалася історія для 9 класу, що пояснювалося «перевантаженістю програми, хворобою вчителя т. Ровінського, а також його слабкою педагогічною підготовкою для роботи в середній школі, оскільки до цього він працював

викладачем у ВУЗі» [4, арк. 7]. Водночас через відсутність викладача упродовж першого півріччя взагалі не проводилися заняття зі спеціальної підготовки. Вивільнені навчальні години заповнили загальновійськовою підготовкою. У другому семестрі для викладання спецпредметів у школу прибув викладач майор Татарінов (ініціали не встановлено – В. Б., П. У.) [4, арк. 11 зв.].

Крім того, низькою виявилася базова підготовка курсантів, через що рівень засвоєння навчального матеріалу не відповідав існуючим вимогам. Перші контрольні роботи продемонстрували, що курсанти погано володіли російською мовою, не знали багатьох правил граматики, часто-густо не могли виконати елементарних математичних дій і розв'язати початкові завдання з фізики, не орієнтувалися в історичних подіях тощо [4, арк. 4-7]. Такий стан справ у навчальному процесі ускладнювався відсутністю багатьох підручників та навчальних посібників. Викладання географії й фізики забезпечувалося 2-3 підручниками на клас, а іноземні мови доводилося вивчати взагалі без спеціальної навчальної літератури. Такий же рівень забезпеченості підручниками з російської літератури спостерігався в 10 класі [4, арк. 1, 6, 8 зв., 9 зв.]. Звичайно, за роки війни ніхто не опікувався виданням нових навчальних матеріалів та підручників, а наявні не відрізнялися своєю новизною та досконалістю. Один із таких – підручник з фізики для 8-х класів (автор Соколов), який, на думку вчителів, був написаний «сухо, складно та без урахування вікових особливостей учнів» [4, арк. 6].

Загальну ситуацію із засвоєнням програми, яка склалася в школі упродовж першого після відновлення роботи навчального року, легко уявити на прикладі предмету «Історія». У звіті спецшколи за 1944–1945 н. р. зазначається, що: «у восьми класах задача полегшувалась тим, що тут вивчення курсу історії народів СРСР і нової історії починали з самого початку. У гіршому положенні перебували дев'ять класів, у програмі яких усі найважливіші історичні процеси, які охоплювали події XVIII – XIX століть, органічно пов'язані з попереднім матеріалом та є продовженням курсу історії восьмого класу, переважно невідомі учням. У найтяжчому становищі, безумовно, опинилися учні десятих класів, яким належало складати іспит на атестат зрілості, в тому числі – з історії народів СРСР та нової історії за 8, 9 і 10 класи» [4, арк. 7]. Схожа ситуація склалася у ході вивчення інших предметів. Про це, зокрема, свідчить успішність курсантів спецшколи. Переважна їх більшість мали оцінки «задовільно» (142 – з російської мови, 140 – з фізики, 106 – з алгебри, 137 – із загальновійськової підготовки і т. ін.), що чисельно

суттєво перевищує тих, хто мав оцінки «відмінно» (19 – тригонометрію, 18 – хімію, 6 – українську мову тощо) [4, арк. 3].

Такий низький рівень успішності став справжньою проблемою для навчального закладу, за подолання якої взялися перш за все викладачі, застосовуючи всі свої знання, методичну майстерність та наполегливість. Зокрема, уроки викладача математики М. П. Жук «відрізнялися глибокою методичною розробкою, завдяки чому учні з любов'ю ставилися до вивчення математики, що забезпечило ліквідацію великих прогалин у їх знаннях». Більше того, вона, «не рахуючись із часом», проводила для учнів індивідуальні та групові консультації [4, арк. 5]. Згодом до когорти кращих педагогів-наставників прилучився викладач історії Ровінський, який, «враховуючи значення емоційного елементу у засвоєнні історичного матеріалу, будував свою розповідь на уроці у емоційно-насиченій формі, широко використовуючи читання та коментування уривків з давніх джерел, творів істориків тощо» [4, арк. 7 зв.]. Цікава ситуація склалася під час вивчення курсу хімії. Тут «наука не була пов'язана з практикою, з життям, тому багато учнів вважали її важкою і нецікавою. Викладачу довелось багато попрацювати, щоб зібрати найнеобхідніше для проведення дослідів у форматі демонстрації, оскільки проводити лабораторні роботи не було жодної можливості через відсутність хімічного посуду та реактивів». На додаток до цього, викладач хімії Зайченко давала систематичні консультації, допомагала учням розв'язувати задачі [4, арк. 9]. Цілком закономірно, що результат від подібних навчально-методичних прийомів викладачів не забарився і курсанти жваво цікавилися зазначеними предметами.

Оскільки у школі навчалися юнаки, які прагнули «присвятити своє майбутнє авіації», викладачі почали у різний спосіб адаптувати навчальний матеріал відповідно до особливостей цієї спеціальності. Так, переважна більшість задач з математики мали виключно військову тематику [4, арк. 5 зв.], а в курсі механіки особлива увага приділялася розкриттю різних питань, пов'язаних з авіацією (закони Ньютона – бомбометання, стрільба по рухомих цілях, сила тертя – способи покращення аеродинамічних якостей крила і т. ін.) [4, арк. 6зв.]. З метою поглиблення знань учнів з окремих предметів, на підставі наказу по спецшколі ВПС від 14 березня 1945 р. під керівництвом викладачів тут почали діяти тематичні гуртки з літератури, математики, фізики, хімії, спецсправи. Спільно з керівниками методичних секцій керівники гуртків один раз на місяць видавали відповідні бюлетені [5, арк. 12].

Діючи спільно, викладачам та учням вже упродовж року вдалося істотно збагатити школу різним методичним матеріалом. Зокрема, в рамках вивчення російської мови та літератури було складено й виготовлено наочну таблицю «Основні дати життя та творчості видатних російських письменників» та стенд «Готуйся до екзаменів та випробувань», на якому містилася програма повторення навчального матеріалу з предмету, список рекомендованої літератури, а також вказівки та поради викладачів з підготовки [4, арк. 4 зв.]. Для покращення вивчення фізики розробили наглядні таблиці одиниць вимірювання, окремі схеми з механіки, портрети Ньютона, Галілея, Архімеда та ін., а засвоєння історії супроводжувалося виготовленими за допомогою учнів тематичними картами та схемами, присвяченими монгольському завоюванню XIII ст., Куликовській битві, походам Степана Разіна тощо [4, арк. 6 зв., 8]. Але забезпечити навчальний процес методичними й навчальними матеріалами у належному обсязі так і не вдалося. Особливо гостро відчувалася потреба спецшколи у навчальній літературі.

Упродовж тривалого часу в школі було вкрай важко, а то й неможливо на належному рівні проводити заняття з фізичної підготовки. Гостро відчувалися наслідки війни, недоїдання дітей, що напряму позначалося на їхньому здоров'ї. Крім того, аж до 1946 р. школа не мала власного спортзалу, практично були відсутні спортивні знаряддя, в результаті чого заняття, як правило, проводили на вулиці, де встановили турніки й облаштували волейбольну площадку, або в коридорах шкільної будівлі [3, арк. 78-79].

Особлива увага приділялася викладанню спеціальної підготовки. Тут ситуація була схожою, а у найскладнішій ситуації опинилися курсанти I роти, які до вступу навчалися в «масових школах НКП і не проходили спецдисципліни, а за один зимовий період виконати повністю програму із спецпредметів для спецкіл ВПС неможливо». Згодом спільними зусиллями тут ситуацію вдалося частково виправити. У II семестрі 1944–1945 н. р. за сприяння Харківського військового округу спецшкола отримала навчальну літературу, необхідне озброєння та техніку, серед якої два літаки По-2. Для наочності викладачі й тут спільно з учнями виготовили таблиці та схеми, які допомагали зрозуміти влаштування авіадвигуна, демонстрували теоретичні основи польоту та тактики дій ВПС [4, арк. 11 зв.].

Невід'ємною складовою загальновійськової та спеціальної підготовки був табірний збір спецшколи. Його організація проводилася згідно із рішенням виконкому обласної Ради депутатів трудящих від

13 травня 1945 р. «Про організацію табору та проведення табірної збори спецшколи ВПС». Для побудови табору за спецшколою було закріплено територію у Новомосковському лісництві неподалік від с. Орлівщина. Рішення зобов'язувало виділити на потреби спецшколи 150 кубометрів лісоматеріалу, будматеріали, транспорт для їх перевезення, забезпечити табір систематичним харчуванням, товарами першої необхідності (насамперед – милом) тощо. Для курсантів планувалося виділити 1 тис. комплектів спортивної форми, спортивний інвентар, а також – направити у табір бригаду майстрів спорту та найкращих фізкультурників для організації спортивного майданчика та водних секцій. До того ж неподалік від табору знаходився полігон Новомосковського гарнізону, що дозволяло проводити з курсантами навчальні стрільби [5, арк. 1]. Табірний збір, до якого залучалися як попередні, так і нові набори курсантів, тривав упродовж 20 днів. Зокрема, у 1945 р. ним було охоплено 400 чол. Сам табір складався з 16 куренів, харчового блоку, колодязю, майданчика та допоміжних будівель [4, арк. 12].

У 1945 р. у спецшколі почала діяти партійна організація, система роботи якої була націлена на «зміцнення військової, трудової, навчальної дисципліни, покращення якості навчання, виховання особового складу...». Вона позиціонувала себе як помічник командування у виконанні найважливіших господарсько-політичних задач, які стояли перед школою [4, арк. 14].

Цілком логічно, що на базі партійної у спецшколі виникла комсомольська організація, яка складалась із комсомольських груп (комсомольці одного окремого взводу під керівництвом комсорга взводу). Вони об'єднувались у ротні комсомольські організації, які керувались президіями роти на чолі з комсоргом роти. Ці ланки складали шкільну комсомольську організацію, керівництво якої очолювало бюро у складі 7 осіб. На його засіданнях розглядалися порушення дисципліни, заслуховувалися звіти про стан успішності тощо [4, арк. 16 зв.]. Організація не відрізнялась постійним та рівномірним зростанням чисельності. Так, за перші шість місяців 1945 р. до лав ВЛКСМ було прийнято лише 41 курсанта, причому у січні, лютому та квітні прийомів взагалі не фіксувалося. До речі, за цей період змінилось 5 комсоргів школи. Авторитет комсомольської організації на початковому етапі був дуже низьким. Також зазначалося, що вона «ще не досягла авангардної ролі в укріпленні дисципліни та підвищенні успішності». І дійсно, у 1944–1945 н.р. 46 % усіх порушень дисципліни в школі припадало на комсомольців [4, арк. 17].

Важливе місце в роботі партійної та комсомольської організації спец-школи відводилося агітаційній та пропагандистській роботі. Щоденно читалися лекції, які стосувались не лише ідеологічних («Моральний облік молодого радянської людини») питань, а й проблем, пов'язаних із підготовкою до екзаменів на атестат зрілості. Традиційно з нагоди радянських свят проводилися вечори: до Міжнародного жіночого дня, Першого травня тощо. В школі діяв агітколлектив, до складу якого належали агітатори взводів та їх заступники (переважно члени ВЛКСМ) чисельністю 20 осіб. Це були, як правило, успішні курсанти, які залучалися до проведення семінарів, інструктажів, «гучних читань», індивідуальних бесід тощо. Поряд із агітаторами працювали редактори бойових листків взводів та ротних стінних газет. Так, за 1944–1945 н. р. було випущено 6 загальношкільних, 15 ротних стінних газет та бойових листків, 17 взводних бойових листків [4, арк. 15]. Будівля школи (гуртожиток, класи, їдальня, коридори) були переповнені гаслами, плакатами, цитатами, портретами вождів, полководців Червоної армії, стендами, присвяченими річниці Жовтня, героям авіації тощо [4, арк. 16].

Практично з першого року існування школи склалася традиція, згідно з якою організація позакласного життя курсантів покладалася на комсомольську організацію. З цією метою організовувалися колективні відвідування лекцій, кіно та театру, проводилися вечори художньої самодіяльності, а у вихідні дні влаштовувалися масові гуляння, танці, ігри, спортивні змагання [4, арк. 15 зв.]. В школі діяли різні гуртки. Так, станом на 1946 р. спецшкола нараховувала 14 гуртків та спортивних секцій, з яких фактично діяли 10. Серед них уже згадувані математичний, фізичний, літературно-творчий, музикальний, драматичний гуртки, секції з балету, гімнастики, волейболу, боротьби, фехтування тощо [3, арк. 83]. Особливо популярними були вечірні танці. Як згадує випускник спецшколи Микола Володимирович Грітенко, їх «організацією і проведенням повністю опікувався комсомол». Для цього силами курсантів молодших курсів, які мали зауваження з дисципліни, порушували форму одягу й т. ін., з їдальні на вечір виносили всі столи й лави, і перетворювали обідню залу на танцювальну. Сюди запрошувалися дівчата з інших навчальних закладів. До речі, на танці ходили виключно старшокурсники, які не мали «зальотів» із дисципліни.

Повсякденна діяльність учнів регламентувалася правилами поведінки для спецшкіл НКП, затвердженими НКП УРСР, статутами Червоної армії та загальними планами для учнів. На кожного курсанта заводилася дисциплінарна картка, куди командир взводу

заносив усі заохочення та стягнення. З найкращих учнів призначались молодші командири. З метою підвищення їх загальновійськової підготовки та виховання 2-3 рази на місяць з ними проводилися спеціальні заняття. Обов'язки командирів рот виконували викладачі, призначені на ці посади наказом по спецшколі [4, арк. 12].

Стягнення оголошувалися за різні проступки, серед яких запізнення на заняття, порушення правил вартової чи внутрішньої служби, розпорядку дня тощо. Найбільша частка стягнень припадає на самовільні відлучення та грубі порушення дисципліни (хуліганство, крадіжки тощо). Тут варто навести декілька прикладів. Так, наприклад, 14 січня 1945 р. судом Ленінського району м. Дніпропетровська було винесено вирок у справі курсанта спецшколи ВПС Якова Гапонова, який проживав у гуртожитку спецшколи. У ньому зазначається, що Гапонов «звинувачується у систематичних крадіжках ковдр, які потім продавав на базарі, та особистих речей курсантів. Всього за час навчання у школі ним було вкрадено 5 ковдр, чоботи, електричні ліхтарі та підручники з історії СРСР». Виручені гроші горе-курсант витрачав на купівлю підручників та харчування. Гапонова було засуджено до трьох років позбавлення волі [2, арк. 12].

Ще один випадок наведено у наказі по спецшколі ВПС від 19 січня 1945 р. №13. Перевіркою по школі було встановлено, що в цей день курсанти II та III рот вдалися до хуліганських дій та вчинили бійку у будівлі 3-ї залізничної школи, внаслідок чого «були побиті окремі учні». З проведеного дізнання стало відомо, що напередодні учні цієї школи побили двох курсантів II роти спецшколи, у минулому – вихованців 3-ї залізничної та ще одного курсанта. Ті, в свою чергу, вирішили помститися й організували хуліганський наліт на будівлю 3-ї залізничної школи, що завершився взаємною масовою бійкою. Після проведення дізнання начальник спецшколи своїм наказом виключив з навчального закладу організаторів бійки та наказав передати справу в прокуратуру. Дісталось й іншим: оголошено догану командирі II роти, звільнено чергового вчителя, позбулися посад старшина роти та помічник командира взводу [5, арк. 22].

Отже, упродовж 1944–1945 навч. року адміністрація та викладачі Дніпропетровської спецшколи ВПС були вимушені вирішувати низку гострих проблем, серед яких низький рівень базових знань курсантів, відсутність підручників та інших навчально-методичних посібників, що негативно позначилося на якості засвоєння навчальної програми. Відзначається певна солідарність між вчителями на курсантами, які спільними зу-

силлями долали труднощі й суттєво підвищили якість навчання. В школі упродовж навчального року почали діяти партійна й комсомольська організації, які опікувалися виховним процесом, проведенням агітаційних, культурно-масових та інших заходів. Комсомольська організації мала чітку структуру, адаптовану до школи. Незважаючи на всі зусилля адміністрації та профілактичну й попереджувальну роботу комсомольської організації, серед курсантів школи фіксувалися порушення дисципліни, на які негайно реагувало керівництво.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бурмага В. П.** Відновлення роботи Дніпропетровської спеціальної школи ВПС у 1944–1945 рр. / В. П. Бурмага // *Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр.* – Дніпро: ЛІРА, 2017. – № 12. – С. 206-213.
2. Держаний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 3840, оп. 1, спр. 1.
3. ДАДО. – Ф. 3840, оп. 1, спр. 3.
4. ДАДО. – Ф. 3840, оп. 1, спр. 5.
5. ДАДО. – Ф. 3840, оп. 1, спр. 9.
6. **Долгаєва А.** Седые крылья Родины / А. Долгаєва // *Днепр вечерний.* – 2009. – 8 окт.

Надійшла до редкол.: 31.01.2018

УДК 352.075(477)«199/200»

DOI: 10.15421/231820

Запровадження інституту служби в органах місцевого самоврядування в Україні (1990-ті – початок 2000-х рр.)

Бородін Є. І.

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Висвітлено процес створення законодавчих засад, необхідних для функціонування інституту служби в органах місцевого самоврядування в Україні, що тривав протягом останнього десятиліття ХХ ст., до розроблення та ухвалення відповідних документів залучалися уряд, парламент, президент, які спільними зусиллями забезпечили появу Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування».

Ключові слова: місцеве самоврядування; публічне управління; посадові особи місцевого самоврядування; українське законодавство про службу в органах місцевого самоврядування

The article describes the process of creating legislative principles, which are necessary for functioning the institute of service for local self-government bodies in Ukraine. This process lasted for the last ten years of the XX century. The government, parliament and president were involved in development and approval of appropriate documents; Law of Ukraine «On Service in Local Self-government» was made by their common efforts.

The introduction of the institute of service for local self-government bodies in Ukraine, the prerequisites for which were established in December 1990, lasted until June 2001. This process was characterized by the introduction of an approach to implementation of separate laws on various types of public service. The Law of Ukraine «On Public Service» for a certain period made the basis for the settlement of the issue of service for local self-government bodies, created a precedent for the status of public servants for local self-government officials. New constitutional provisions were evolved in alternative projects of the government and the initiative group of people's deputies, which were eventually merged. Having overcome the threat of returning to the starting positions during the second hearing of the document and taking into account the proposals of the President of Ukraine, Ukrainian parliamentarians passed a legislative act on service for local self-government bodies almost ten years after the local self-government returned to its functioning. Further researches in the field of political history expects to clear up the participation of representatives of political parties, the public, foreign and international institutions in the process of creating the legislative basis for service for local self-government bodies.

Keywords: local self-government; public management and administration; officials of body of local self-government; public service reforms in Ukraine; Ukrainian law on service in bodies of local self-government

Одним із пріоритетних напрямів реформ, задекларованих владою України, названо модернізацію публічної служби. Зазначений політичний інститут має доволі коротку національну історію часів незалежності, але навіть цей досвід має бути використаний для оцінки отриманих уроків та визначення подальших перспектив суспільних змін у контексті децентралізації.

Нині інститут служби в органах місцевого самоврядування потребує суттєвого удосконалення, оскільки від позитивних змін у цій сфері залежать нові можливості розв'язання питань місцевого значення та здійснення повноважень, делегованих державою органам місцевого самоврядування. В останні роки активізувалася діяльність влади щодо ухвалення нового українського законодавчого акту про службу в органах місцевого самоврядування, в процесі підготовки якого буде корисним використати наукові дослідження щодо запровадження зазначеного напрямку професійної діяльності.

У сучасній науковій літературі вже знайшли певне висвітлення питання запровадження нової системи публічного управління та розвитку публічної служби [1; 2; 5].

Метою цієї статті є висвітлення процесу запровадження інституту служби в органах місцевого самоврядування в незалежній Україні, основним змістом якого були такі складові як створення передумов, розробка, обговорення та ухвалення відповідного законодавчого акту.

Питання публічної служби набуло своєї практичної значущості в Україні після проголошення її незалежності, коли поступово став набирати оберти процес відмови від радянської політичної системи та розвиток демократичних інститутів. Воно залишилося невирішеним у перебудовний період, хоча певні передумови для цього вже виникли. Йдеться, зокрема, про конкретні кроки щодо повернення у 1990 р. до поняття «місцеве самоврядування», яке в радянській моделі місцевого та регіонального публічного управління не використовувалося.

Протягом усього часу існування СРСР питання публічної служби концептуально та практично розв'язувалося через призму понять «радянський апарат» і «радянське будівництво» та використання поняття «радянський працівник». Потреби у визначенні публічної служби не виникало ані у теоретиків, ані у законотворців. При цьому цілком природні запитання про те, як називати професійну діяльність в органах влади та працівників, що такою діяльністю займаються, отримували дещо специфічну відповідь. Так, в Конституції УРСР 1978 р. за відсутності будь-якого аналогічного терміну використовувалися поняття «службові особи» (ст. 3, 4, 30, 47, 55, 56, 94, 104, 112, 127). Тобто, визначення самої служби не надавалося, проте службові особи існували як природне явище. Водночас використовувалися й поняття «службова діяльність», «службові обов'язки» (ст. 93), які поширювалися також на виробничі стосунки поза межами публічного управління.

Серед прав громадян УРСР було визначено право брати участь «у роботі державних органів» (ст. 48). Цілком зрозуміло, що за відсутності самого поняття «місцеве самоврядування» жодного натяку на професійну діяльність зазначеного напрямку не було.

У 1990 р. на союзному та республіканському рівнях було запроваджено поняття «місцеве самоврядування». При цьому Закон СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства», ухвалений 9 квітня 1990 р., жодним чином не торкався питання персоналу органів місцевого самоврядування. Не

відійшли далеко від своїх союзних колег і українські республіканські законодавці, які 7 грудня 1990 р. ухвалили Закон УРСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Навіть у статті 59 з назвою «Відділи та управління виконавчого комітету» вони обійшли увагою питання про те, що у зазначених підрозділах місцевих рад мають бути працівники. Зрозуміло, що про будь-яку «службу» або «службовців» зовсім не йшлося [6]. Не було використано в новому законі й наявне в Конституції УРСР поняття «службові особи» в контексті персоналу органів місцевого самоврядування. Склалася парадоксальна ситуація, коли органи місцевого самоврядування визнавалися, але в нормативних актах про існування їх працівників не згадувалося.

Так, наочно проявилася неготовність розробників законопроектів та депутатів Верховних Рад СРСР та УРСР щодо постановки на порядок денний питання про публічну службу та публічних службовців в межах усталених в Радянському Союзі підходів до публічного управління. Щоправда, в українському законі був невеличкий натяк на те, що в місцевих радах вирішуються питання стосовно наявних у них співробітників. Так, в ст. 21 під назвою «Загальна компетенція Рад» йшлося про таке: «Ради утворюють свої виконавчі, розпорядчі та інші органи, самостійно встановлюють структуру, штати, запроваджують фонд і умови оплати праці їх працівників відповідно до чинного законодавства» [13].

Перший крок українських законодавців щодо врегулювання суспільних відносин стосовно публічної служби був зроблений у сфері державної служби. Нові підходи до державного будівництва, що ґрунтувалися на досвіді західних демократій, потребували в першу чергу зосередження уваги на органах державної влади. Зрозуміло, що ідеальним був би варіант одночасно законодавчо врегулювати й питання муніципальної (самоврядної) служби. Це можна було б зробити шляхом ухвалення одного спільного закону про публічну службу в цілому або одночасного прийняття двох окремих законів – для посадовців державних органів та органів місцевого самоврядування.

Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. за своїм задумом мав стосуватися лише «професійної діяльності осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті» [9]. Але йому довелося більше семи років виконувати роль регулятора відносин у сфері муніципальної (самоврядної) служби. Відсутність аналогічного окремого закону для місцевого самоврядування, потреба якого була зрозумілою для парламентарів, була компенсована Постановою Верховної Ради України

«Про введення в дію Закону України «Про державну службу», у якому містився пункт про те, що дія цього законодавчого акту «поширюється на працівників органів місцевого та регіонального самоврядування» [7].

Поняття «служба в органах місцевого самоврядування» знайшло своє закріплення в Конституції України (28 червня 1996 р.) в контексті визначення прав громадян брати участь в управлінні державними справами, референдумах і вільно обирати та бути обраними. Таким чином, сформулювався термінологічний шаблон, який мав бути відтвореним у такому ж вигляді в інших законодавчих актах.

Однак, у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. поняття «служба в органах місцевого самоврядування» не знайшло свого застосування. Натомість, у цьому документі з'явилось інше поняття, яке стосувалося працівників, яких мало стосуватися використане в Основному Законі України поняття «служба в органах місцевого самоврядування». Йдеться про термін «посадова особа місцевого самоврядування», який визначався наступним чином: «особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження у здійсненні організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і отримує заробітну платню за рахунок місцевого бюджету» [11].

У прикінцевих та перехідних положеннях Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» не було прямої вказівки на необхідність ухвалення окремого законодавчого акта про службу в органах місцевого самоврядування. Натомість у ньому досить абстрактно констатовалося: «Положення цього Закону є основою для розробки та прийняття інших законодавчих актів про місцеве самоврядування в Україні, а також законів про міста Київ і Севастополь». Проте, в іншому пункті зазначеного розділу містилася однозначна норма про те, що «на посадових осіб місцевого самоврядування поширюється дія Закону України «Про державну службу» [11]. Така категоричність могла бути сприйнята як тимчасова відмова від підготовки законопроекту про службу в органах місцевого самоврядування.

15 липня 1997 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про ратифікацію Європейської Хартії місцевого самоврядування», яку від імені України було підписано 6 листопада 1996 р. Документ, датою набрання чинності якого встановлювалося 1 січня 1998 р., не передбачав ухвалення окремого законодавства про службу в органах місцевого самоврядування. Хоча в Хартії чітко висувались вимоги щодо обов'язкового забезпечення діяльності працівників органів місцевого самоврядування: «Умови служби найманих

працівників органів місцевого самоврядування повинні дозволяти добір висококваліфікованого персоналу з урахуванням особистих якостей та компетентності, для цього забезпечуються належні можливості професійної підготовки, винагороди та просування по службі» [3].

Перехід до реальних кроків у справі розробки та ухвалення окремого закону про службу в органах місцевого самоврядування першою здійснила група народних депутатів, подавши 22 липня 1998 р. до Верховної Ради України свій законопроект «Про службу в органах місцевого самоврядування» (№ 1260) як основний. Ініціаторами законопроекту стали О. Й. Єдін, Р. О. Безсмертний, О. О. Зарубінський, О. М. Карпов, В. Ю. Жердицький, О. М. Іщенко. Цим же колективом проект було замінено на новий 29 листопада 1999 р. У зазначеній версії документ налічував чотири розділи, що склалися з 30 статей. Визначення змісту розділів було здійснено наступним чином: загальні положення; права і обов'язки службовців органів місцевого самоврядування; проходження служби; соціально-побутове та пенсійне забезпечення службовців.

Доопрацьований проект Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» містив наступне визначення: «Служба в органах місцевого самоврядування є професійною діяльністю осіб, які займають посади в органах місцевого самоврядування, їх виконавчих органах та апаратах з метою здійснення функцій і повноважень місцевого самоврядування» [16].

Автори та ініціатори депутатського проекту запропонували ввести поняття «службовці органів місцевого самоврядування – посадові особи, тобто особи, які займають посади, визначені структурою і штатним розкладом органу місцевого самоврядування, на яких покладено здійснення встановлених нормативно-правовими актами організаційних, розпорядчих, контрольних чи консультативно-дорадчих функцій, і які отримують заробітну платню за їх виконання за рахунок коштів місцевого бюджету» [16]. На наш погляд, формулювання вийшло доволі переважаним, незавершеним та ускладненим для сприйняття. Але головним для нас є те, що за наявності Закону України «Про місцеве самоврядування» з його терміном «посадові особи місцевого самоврядування», парламентарі свідомо зажадали ввести нове поняття «службовець місцевого самоврядування».

Окремої уваги в законопроекті № 1260 заслуговує питання про те, хто з числа працівників цих владних органів не належить до числа службовців місцевого самоврядування: «Не є службовцями

особи, які працюють в органах місцевого самоврядування за наймом і які складають персонал органів місцевого самоврядування, що забезпечує спеціалізоване, технологічне, документальне та інше допоміжне обслуговування діяльності органів місцевого самоврядування». Таким чином, автори документу запровадили ще один термін – «персонал органів місцевого самоврядування», який є відмінним від поняття «службовець органу місцевого самоврядування». До завдань персоналу було зараховано діяльність з «допоміжного обслуговування» [16].

Згодом, окрім депутатської ініціативи щодо законодавчого врегулювання питання служби в органах місцевого самоврядування, з'явилася ще й урядова. Етап розроблення окремого проекту законодавчого акта з питань служби в органах місцевого самоврядування в органах виконавчої влади тривав до літа 1999 р. 1 липня 1999 р. Верховна Рада України отримала від Кабінету Міністрів України урядовий варіант документу в статусі альтернативного (№ 1260-1). Подання було підписано Прем'єр-міністром України В. П. Пустовойтенком, повноваження якого невдовзі припинилися. Нове керівництво уряду відкликала пропозиції попередників 24 грудня 1999 р., а отримання парламентом проекту вже від імені Прем'єр-міністра України В. А. Ющенка відбулося 9 лютого 2000 р.

Урядовий законопроект «Про службу в органах місцевого самоврядування» містив сім розділів та нараховував 23 статті у шести основних розділах та п'ять пунктів у розділі VII «Прикінцеві та перехідні положення». Він в цілому повторював структуру Закону України «Про державну службу». Спільними для двох документів були розділи щодо загальних положень, правового статусу службовців, проходження служби, припинення служби, матеріального та соціально-побутового забезпечення службовців. При цьому в новому законопроекті не було наявного в Законі України «Про державну службу» розділу щодо державної політики у зазначеній сфері.

В урядовому законопроекті запроваджувалося власне визначення поняття «служба в органах місцевого самоврядування», яке характеризувалося як «професійна, на постійній основі діяльність громадян України, що займають посади в органах місцевого самоврядування, яка спрямована на реалізацію функцій і повноважень місцевого самоврядування» [17]. Для працівників системи місцевого самоврядування було застосовано поняття «посадові особи місцевого самоврядування», яке було запози-

чене із Закону України «Про місцеве самоврядування» (але не в однині, а в множині).

За зразком Закону України «Про державну службу» в цьому законопроекті вводилося поняття «посада в органах місцевого самоврядування» як «первинна структурна одиниця органу місцевого самоврядування», що визначається структурою і штатним розписом та на яку покладається «коло службових обов'язків» [17]. Таке використання двох взаємодоповнюючих понять відрізнялося від депутатського підходу та дозволяло «розвантажити» тексти формулювання термінів. Використання Закону України «Про державну службу» як шаблона, за якими створювався Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування», можна зарахувати до вже встановлених науковцями закономірностей розвитку законодавства про публічну службу як в пострадянських країнах взагалі, так і в Україні зокрема. Французький дослідник Ж. Марку з цього приводу зазначив: «... закони про службу в органах місцевого самоврядування там, де вони існують, як правило, повторюють схему і принципи державної служби» [19].

Два законопроекти (депутатський та урядовий) існували певний час як конкуруючі. Вони мали спільні риси та відмінності. Однаковим був підхід до визначення розділів та багатьох статей, співпадали певні формулювання. Так, в обох проектах пропонувалося присвятити окремі статті таким питанням: служба в органах місцевого самоврядування, право на службу в органах місцевого самоврядування, права службовця (посадової особи), обов'язки службовця (посадової особи), прийняття на службу, працівники органів місцевого самоврядування, посади в органах місцевого самоврядування, проходження служби, граничний вік, кадровий резерв, атестація службовця (посадової особи), підстави припинення служби, оплата праці (винагорода за працю) тощо.

Наявність спільних підходів не виключала застосування відмінних тлумачень та термінів. Так, в урядовому варіанті пропонувалося запровадити 7 категорій та 15 рангів, а в депутатському – 7 категорій та 15 кваліфікаційних класів. Мали місце й факти доволі відмінних підходів до визначення окремих статей. Так, тільки в депутатському проекті містилися пропозиції висвітлити такі питання як етика службовця, правила внутрішнього трудового розпорядку, законодавство про службу в органах місцевого самоврядування, стажування при прийнятті на службу, обмеження при прийнятті на службу, обмеження в діяльності державних службовців, просування

по службі, робочий час, надбавки та інші доплати, відставка службовця, покращення житлових умов, пенсійне забезпечення, термін перебування на державній службі, працівники патронатної служби, випробування при прийнятті на службу, відпочинок, дисциплінарна відповідальність. А в урядовому проекті пропонувалися такі, відсутні в депутатському документі, статті: основні принципи служби в органах місцевого самоврядування, державна політика щодо служби в органах місцевого самоврядування, правове регулювання статусу посадової особи місцевого самоврядування, присяга, декларування доходів.

Урядовий проект Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» отримав низку критичних зауважень з боку Головного юридичного управління Верховної Ради України. Найважливішим, на наш погляд, було посилання на те, що у законопроекті всупереч ст. 24 та 38 Конституції України право на службу в органах місцевого самоврядування в ньому опосередковано ставилося «в залежність від проживання на відповідній території» [4]. Справа в тому, що у документі містилося, зокрема, й таке положення, що право на службу мають громадяни України «незалежно від ... терміну проживання на відповідній території» [15].

Парламентські юристи визнавали також недоцільним включати в новий закон норми про те, що соціально-побутове та пенсійне забезпечення посадових осіб місцевого самоврядування має здійснюватися відповідно до законодавства про державну службу. Пропонували вони ліквідувати неузгодженості з Законом України «Про місцеве самоврядування» стосовно підстав припинення державної служби та відшкодування шкоди посадовцями.

Подальший розвиток подій привів до об'єднання зусиль різних ініціаторів законопроектів про службу в органах місцевого самоврядування. 18 травня 2000 р. Верховна Рада України заслухала народного депутата України Р. П. Безсмертного, який від імені депутатів-ініціаторів свого проекту запропонував прийняти у першому читанні урядовий варіант. У відповідній парламентській постанові йшлося про ухвалення урядового законопроекту у першому читанні за основу та про доручення Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування доопрацювати текст з врахуванням положень депутатського проекту [20].

Друге читання законопроекту відбулося 2 листопада 2000 р. Доповідач Р. П. Безсмертний представив порівняльну таблицю та повідомив про додаткові зауваження Кабінету Міністрів Украї-

ни, науково-експертного і юридичного управління Верховної Ради України. Його пропозиція полягала в тому, щоб прийняти документ у другому читанні та почати підготовку до третього. Порівняльна таблиця свідчила про те, що 202 пропозиції до другого читання надали Кабінет Міністрів України та 14 народних депутатів. За нашими підрахунками в остаточній редакції для другого читання врахували 90, частково врахували 30, а відхилили 82 пропозиції.

Основна дискусія розгорнулася між Р. П. Безсмертним та його колегою П. Б. Бауліним. Останній запропонував змінити норму про те, що право на службу в органах місцевого самоврядування мають тільки громадяни України; виключити положення про принципи, присягу; встановити спільний для чоловіків та жінок пенсійний вік у 60 років (законопроект пропонував для чоловіків – 60, для жінок – 55 років). Р. П. Безсмертний, захищаючи свої підходи, акцентував увагу на узгодженні норм проекту «Про службу в органах місцевого самоврядування» із Законом України «Про державну службу», створення однакових умов для державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, як це було запропоновано в документі.

Парламентарі не підтримали радикальні пропозиції П. Б. Бауліна, але разом з тим не надали необхідної кількості голосів для ухвалення законопроекту в другому читанні – їх нарахували лише 165. За пропозицію направити документ на повторне друге читання назбиралося лише 180 голосів з 226 потрібних [21]. Таким чином, регламентні вимоги передбачали відкласти наявний варіант законодавчого акту та розпочати все з реєстрації нового законопроекту. Проте, подальший хід подій виявився оптимістичним.

Результативне друге читання Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» відбулося 8 лютого 2001 р. Документ знов представляв Р. П. Безсмертний. Народний депутат Б. Я. Беспалий поставив під сумнів процедуру проходження документу після того, як його не підтримали в листопаді 2000 р., та запропонував розглянути його постатейно. До речі, під час другого читання 2 листопада 2000 р. позиція Беспалого полягала в тому, щоб не допустити відхилення законопроекту. Парламентар Ю. П. Сахно запропонував поставити посадових осіб місцевого самоврядування в «один ряд із так би мовити «нормальними» державними службовцями». Це виглядало як відмова від ухвалення окремого закону про службу в органах місцевого самоврядування [21].

Р. П. Безсмертний зосередив увагу на тому, що профільний комітет попросив Верховну Раду України повернутися до редак-

ції закону, що розглядалася 2 листопада 2000 р. Відповідаючи на запитання про те, чому потрібен окремий закон про службу в органах місцевого самоврядування, він пояснив це різними функціональними обов'язками державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Але зробив це у доволі оригінальний спосіб, сказавши, що посадові особи місцевого самоврядування «працюють насамперед з людьми, а не з паперами, як працюють у системі державної служби» [23]. П'ятихвилинне обговорення закону завершилося його прийняттям (за в другому читанні – 308, в цілому – 280).

Подальші події також не були позбавлені певної інтриги. 19 лютого 2001 р. текст Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» було направлено на підпис Президенту України Л. Д. Кучмі, який не погодився з низкою його положень. Вже 6 березня того ж року президентські пропозиції були спрямовані у парламент. Їх зміст можна поділити на редакційні та змістовні.

Зосередимо увагу на змістовних пропозиціях:

- не зараховувати до першої категорії посаду Симферопольського міського голови, а включити її до другої;
- усіх заступників міських голів міст обласного значення включити до четвертої категорії, а не поділяти їх на четверту та п'яту категорії;
- виключити положення про обов'язкове присвоєння вищого рангу при вступі на посаду для першої та другої категорій, а вирішення питання про присвоєння рангів для них, а також усіх сільських, селищних, міських голів та голів районних у місті рад покласти на відповідні ради;
- визначити в законі основні правила порядку присвоєння рангів посадовим особам місцевого самоврядування;
- дозволити проведення атестації працівників сільських та селищних рад з нечисленними виконавчими органами сільському, селищному голові;
- покласти обов'язок щодо затвердження примірного положення про атестацію посадових осіб місцевого самоврядування на Кабінет Міністрів України;
- визначити, що умови оплати праці посадових осіб місцевого самоврядування мають встановлюватися, виходячи з умов оплати праці державних службовців відповідних категорій посад;
- покласти на уряд право встановлення порядку і умов надання додаткових оплачуваних відпусток [18].

7 червня 2001 р. закон четверте потрапив на розгляд сесії Верховної Ради України. Як і в усі попередні рази це відбувалося під головуванням І. С. Плюща. Але змінився доповідач. Ним став начальник Головного управління державної служби України Г. І. Леліков. Він зосередився на пропозиціях Президента України щодо удосконалення тексту закону, але при цьому не вклався у відведений час. Після короткої промови представника Комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування Л. І. Дейнеко про те, що закон чекають 60 тисяч працівників місцевого самоврядування, головуєчий поставив питання про закон з пропозиціями Президента України на голосування. Результати голосування були такі – 307 голосів за врахування пропозицій Президента України. А в цілому за закон проголосувало 338 парламентарів [22].

Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 р. отримав реєстраційний номер (№ 2493-III). Його основним призначенням, відповідно до тексту преамбули, стало регулювання правових, організаційних, матеріальних та соціальних умов реалізації права громадян України на службу в органах місцевого самоврядування, визначення загальних засад діяльності посадових осіб місцевого самоврядування, їх правового статусу, порядку та правових гарантій перебування на цьому виді публічної служби.

До Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» увійшли такі розділи: «Загальні положення» (статті 1-6 – про службу в органах місцевого самоврядування, посадові особи місцевого самоврядування, посади, основні принципи, право на службу та державну політику у сфері), «Правовий статус посадових осіб місцевого самоврядування» (статті 7-9 – правове регулювання статусу, основні обов'язки, основні права посадових осіб місцевого самоврядування), «Проходження служби в органах місцевого самоврядування та службова кар'єра» (статті 10-19 – прийняття на службу, присяга, обмеження при прийнятті та проходженні, декларування доходів, класифікація посад, ранги, кадровий резерв, атестація, граничний вік, інші питання проходження), «Припинення служби в органах місцевого самоврядування» (ст. 20 – підстави), «Матеріальне та соціально-побутове забезпечення посадових осіб місцевого самоврядування» (ст. 21-22 – оплата праці, відпустки, пенсійне забезпечення, обчислення стажу), «Відповідальність за порушення законодавства про службу в органах

місцевого самоврядування» (ст. 23-24 – відповідальність за порушення законодавства, відповідальність посадових осіб місцевого самоврядування), розділ VI (Прикінцеві та перехідні положення).

В остаточному вигляді поняття служби в органах місцевого самоврядування визначалося як «професійна, на постійній основі діяльність громадян України, які займають посади в органах місцевого самоврядування, що спрямована на реалізацію територіальною громадою свого права на місцеве самоврядування та окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих законом» [15]. Як бачимо, у порівнянні з першими проектами з'явилася посилання на делегування державою певних повноважень органами місцевого самоврядування.

Визначення посадових осіб місцевого самоврядування було дослівно перенесено із Закону України «Про місцеве самоврядування». Основними елементами характеристики цього поняття були такі: 1) праця в органах місцевого самоврядування; 2) наявність посадових повноважень; 3) здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій; 4) отримання заробітної плати за рахунок місцевого бюджету. Дію закону не розповсюдили на технічних працівників та обслуговуючий персонал органів місцевого самоврядування. Класифікація посад в органах місцевого самоврядування отримала такий вигляд:

- такі, на які кандидати обираються на місцевих виборах;
- такі, на які кандидати обираються або затверджуються відповідною радою;
- такі, на які претенденти призначаються сільськими, селищними, міськими головами та головами обласних, районних та районних у місті рад [15].

У тексті закону закріпили норму про те, що право на службу в органах місцевого самоврядування мають громадяни України, незалежно як від расових, політичних, релігійних, соціальних, етичних ознак, майнового стану, так й від «терміну проживання на відповідній території» [14]. Як бачимо, зауваження парламентських юристів щодо визначення місця проживання, про яке йшлося вище, не було враховано.

Неодноразово в законі згадується про необхідність відповідної освіти та професійної підготовки (ст. 5), підготовку та перепідготовку кадрів для органів місцевого самоврядування (ст. 6), підвищення професійної кваліфікації (ст. 8, 19), організацію навчання (ст. 19).

До числа положень, які майже дослівно перенесли із Закону України «Про державну службу», належало, зокрема, питання про потребу декларування доходів посадовців та членів їх сімей при вступі та під час проходження служби в органах місцевого самоврядування (про доходи та зобов'язання фінансового характеру для третьої – сьомої категорій, а також ще й про нерухоме, цінне рухоме майно, вклади у банках та цінні папери для першої та другої категорій).

А ось норма про обмеження участі в протестній діяльності отримала дещо інший вигляд. У чинній на червень 2001 р. редакції Закону України «Про державну службу» йшлося про те, що державні службовці «не можуть брати участь у страйках та чинити інші дії, що перешкоджають нормальному функціонуванню державного органу» [10]. А в Законі України «Про службу в органах місцевого самоврядування» обмеження посадових осіб місцевого самоврядування були ширшими: по-перше, окрім участі у страйках їм не дозволялося бути їх організаторами, по-друге, заборонялося своїми діями перешкоджати не тільки органам державної влади, але й ще органам влади Автономної республіки Крим та органам місцевого самоврядування [14].

Табл. 1. Категорії посад встановлені для органів місцевого самоврядування базового рівня

	Київ	Севастополь	міста – обласні центри та Сімферополь	міста обласного та республіканського в Автономній Республіці Крим значення	село, селище, місто районного значення	район у місті
	1	1	2	3	5	3
голова перший заступник	не визначено	не визначено	3	не визначено	не визначено	не визначено
заступник голови	не визначено	2	3	4	6	не визначено
секретар ради	2		3	4	6	посада відсутня
керуючий справами	-	3	не визначено	4	6	5
керівник управління, відділу тощо	4	4	не визначено	5	6 (тільки для міст районного значення)	6
спеціаліст виконавчого органу	5	5	не визначено	6	7	7
радник, консультант	5	5	не визначено	не визначено	7	7

Табл. 2. Категорії посад встановлені для обласних та районних рад

	обласні ради	районні ради
голова ради	1	3
Заступник	2	5
керуючий справами виконавчого апарату	3	5
голова постійної комісії з питань бюджету	4	посада відсутня
керівник відділу (структурного підрозділу) виконавчого апарату	4	6
помічник голови, радник (консультант), спеціаліст	5	не визначено

Окремої уваги потребує питання класифікації посад, визначене у Законі України «Про службу в органах місцевого самоврядування». Запропонована ієрархія викликала критику ще під час обговорення проекту. Парламентські юристи вважали за потрібне, щоб сільських, селищних, міських голів (міст районного значення) зарахували до вищої, аніж п'ятої категорії. Але в тексті закону розрив зберігся: посади Київського, Севастопольського міських голів та обласних рад віднесли до першої категорії; посади Симферопольського міського голови, міських (міст – обласних центрів) голів – до другої категорії; міських (міст районного значення), сільських, селищних голів – до п'ятої категорії. Такий розрив проіснував до 2005 р., коли посади останньої групи перенесли до четвертої категорії.

Розподіл посад між різними категоріями можемо наочно побачити у підготовлених автором цієї статті таблицях 1 та 2.

Аналіз запровадженої класифікації посад в органах місцевого самоврядування свідчить щонайменше про два основних принципи, застосованих у новому законі: 1) посада в обласній раді вважалася набагато вагомішою аніж в територіальній громаді (сільській, селищній, міській голова прирівнювався до спеціаліста обласної ради); 2) у документ не обґрунтовано не включили низку посад (найбільш помітно те, що «забули» про перших заступників міських голів, керівників структурних підрозділів та спеціалістів міст – обласних центрів). Однак, розуміючи суттєву недосконалість 14 статті закону, законотворці завершили її текстом про те, що зарахування до категорії інших посад (тобто не записаних в законі) має «здійснюватися Кабінетом Міністрів України за поданням керівників відповідних органів місцевого самоврядування» [14]. Такий процес триває донині.

Внаслідок такого рішення склалася доволі специфічна ситуація, коли для визначення одних посад необхідно було суворо дотри-

муватися закону, а для інших було достатньо забезпечити відповідне урядове рішення. До речі, вже у жовтні 2001 р. Кабінет Міністрів України визначив категорії для низки посад міських рад міст – обласних центрів: четверта – для керуючих справами (секретарів), п'ята – для керівників управлінь, відділів та їх заступників [8].

Питання заробітної плати посадових осіб місцевого самоврядування було визначено за зразком державної служби, коли до її складу увійшли оклад, премії, доплата за ранг, надбавка за вислугу років, інші надбавки. Умови оплати праці для посадових осіб місцевого самоврядування впроваджувалися, виходячи з встановлених для державних службовців умов, але при цьому формально їх мали визначати самі органи місцевого самоврядування.

Ще одним привабливим матеріальним стимулом для посадових осіб місцевого самоврядування у той час було пенсійне забезпечення, яке, однак, не висвітлювалося в Законі України «Про службу в органах місцевого самоврядування» конкретно. Але у документі йшлося про застосування для посадових осіб місцевого самоврядування законодавства про державну службу (тоді це було 80 % від суми окладу та надбавок за наявності 10 років стажу в органах публічної влади, та 90 % – за наявності 20 років, без обмеження граничного розміру пенсії) [10]. Закон встановлював, що за наявності повних десяти років служби в органах місцевого самоврядування при виході на пенсію виплачувалася грошова допомога у розмірі 10 місячних посадових окладів.

Граничний вік перебування на службі в органах місцевого самоврядування становив 60 років для чоловіків і 55 – для жінок, але це не стосувалося обраних посадовців. Подовжити перебування на державній службі можна було не більше ніж на 5 років, а рішення про це мав прийняти сільський, селищний, міський голова, голова районної, районної у місті, обласної ради.

Тривалість основної щорічної відпустки посадових осіб місцевого самоврядування становила 30 календарних днів. Після набуття особою стажу роботи в органах місцевого самоврядування понад 10 років, надавалася ще й додаткова оплачувана відпустка тривалістю до 15 календарних днів. До основної відпустки виплачувалася допомога на оздоровлення у розмірі посадового окладу [14].

14 червня 2001 р. Ухвалений парламентом текст закону було направлено президенту, а вже 26 червня він повернувся з підписом глави держави. Перша його публікація відбулася в «Урядовому кур'єрі» 4 липня 2001 р. Цей день став й днем набрання чинності

цього акту. Відтоді для посадових осіб місцевого самоврядування створилися умови щодо набуття нового статусу відмінного від державних службовців, що мало розпочатися з підписання тексту нової присяги.

Отже, запровадження інституту служби в органах місцевого самоврядування в Україні, передумови для якого склалися в грудні 1990 р., тривало до червня 2001 р. цей процес характеризувався запровадженням підходу щодо створення окремих законів про різні види публічної служби. Поява Закону України «Про державну службу» на певний період створила основу для врегулювання питання служби в органах місцевого самоврядування, створивши прецедент надання посадовим особам місцевого самоврядування статусу державних службовців. Нові конституційні положення знайшли свій розвиток в альтернативних проектах уряду та ініціативної групи народних депутатів, які з часом були об'єднані. Подолавши загрозу повернення до стартових позицій під час другого слухання документу та взявши до уваги пропозиції Президента України, українські парламентарі прийняли законодавчий акт про службу в органах місцевого самоврядування майже через десять років після повернення до функціонування самого місцевого самоврядування. Подальші наукові дослідження у сфері політичної історії передбачають висвітлення участі представників політичних партій, громадськості, зарубіжних та міжнародних інституцій у процесі створення законодавчих засад служби в органах місцевого самоврядування.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головка (координатор проекту), В. А. Смолій (відп. ред.) [та ін.]; НАН України; Ін-т історії України. – Київ: Ніка-Центр, 2016. – 796 с.
2. **Бородін С. І.** Запровадження державної служби в Україні: законодавчий аспект (кінець ХХ століття) / С. І. Бородін // *Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр.* – Дніпро: «Грані», 2017. – № 12. – С. 224-243.
3. Європейська Хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_036
4. Зауваження Головного юридичного управління від 21 вересня 2000 р. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=12601&skl=4
5. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, С. І. Бородін [та ін.]; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) [та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – Київ: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – 512 с.

6. Конституція Української РСР: прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. в редакції від 20 квітня 1978 р. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420>
7. Про введення в дію Закону України «Про державну службу»: постанова Верховної Ради України від 16 грудня 1993 р. № 3724-ХІІ. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3724-12>
8. Про віднесення посад органів місцевого самоврядування до відповідних категорій посад: постанова Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2001 р. № 1441 в редакції від 26 жовтня 2001 р. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1441-2001-%D0%BF/ed20011026>
9. Про державну службу: закон України від 16 грудня 1993 р. № 3723-ХІІ. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3723-12>
10. Про державну службу: закон України від 16 грудня 1993 р. № 3723-ХІІ в редакції від 4 липня 2001 р. – Режим доступу: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3723-12/ed20010704
11. Про державну службу: закон України від 16 грудня 1993 р. № 3723-ХІІ в редакції від 29 травня 1999 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3723-12/ed19990529>
12. Про місцеве самоврядування в Україні: закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР в редакції від 21 травня 1997 р. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97вр/ed19970521>
13. Про місцеве самоврядування в Україні: закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-ВР>
14. Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування: закон УРСР від 7 грудня 1990 р. № 533-ХІІ. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/533-12>
15. Про службу в органах місцевого самоврядування: закон України від 7 червня 2001 р. № 2493-ІІІ в редакції від 7 червня 2001 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2493-14/ed20010607>
16. Про службу в органах місцевого самоврядування: закон України від 7 червня 2001 р. № 2493-ІІІ. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2493-14>
17. Про службу в органах місцевого самоврядування: проект Закону України від 29 листопада 1999 р. № 1260. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1260&skl=4
18. Про службу в органах місцевого самоврядування: проект Закону України від 8 лютого-го 2000 р. № 1260-1. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1260-1&skl=4
19. Пропозиції Президента до Закону «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 6 березня 2001 р. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1260-1&skl=4
20. Рекомендації стосовно служби в органах місцевого самоврядування в Україні. – Режим доступу: <http://old.csi.org.ua/?p=2374>.
21. Стенограма пленарного засідання від 18 травня 2000 р. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2504.html>

22. Стенограма пленарного засідання від 2 листопада 2000 р. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2564.html>

23. Стенограма пленарного засідання від 7 червня 2001 р. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2732.html>

24. Стенограма пленарного засідання від 8 лютого 2001 р. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2678.html>

Надійшла до редкол.: 20. 04. 2018

УДК 94(477)«19/20»

DOI: 10.15421/231821

Інтеграція кримських татар в українське суспільство: історичний досвід кінця 1980-х – початку 2000-х рр.

Міронова І. С.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Проаналізовано процес інтеграції кримських татар в українське суспільство наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр. Розглянуто основні кроки і заходи українського уряду з цього питання, який взяв на себе повну відповідальність за долю репатріантів. Висвітлено суспільно-політичні, соціально-економічні, правові, земельні, освітні проблеми, з якими довелося зіштовхнутися кримським татарам після повернення на батьківщину.

Ключові слова: Україна; Автономна Республіка Крим; кримські татари; депортація; репатріація; окупація

Проанализирован процесс интеграции крымских татар в украинское общество в конце 1980-х – начале 2000-х гг. Рассмотрены основные шаги и меры украинского правительства по этому вопросу, которое взяло на себя полную ответственность за судьбу репатриантов. Освещены общественно-политические, социально-экономические, правовые, земельные, образовательные проблемы, с которыми пришлось столкнуться крымским татарам после возвращения на родину.

Ключевые слова: Украина; Автономная Республика Крым; крымские татары; депортация; репатриация; оккупация

The process of integration of the Crimean Tatars into Ukrainian society in the late 1980s and early 2000s was analyzed. It was indicated that in the policy of the Soviet government of the 1950s and 1980s concerning deported peoples, which, while condemning the deportation policy, at the same time, banned Crimean the Tatars return to their homeland.

It was noted that the return of the Crimean Tatars to the Crimea has become massive since 1987. The main steps and measures of the Ukrainian government on this issue have been considered, which assumed full responsibility for the repatriates'

fate. The socio-political, socio-economic, legal, land, educational, and religious problems, which Crimean Tatars had to face after returning to their homeland, were highlighted. It is noted that by 2014, these problems were solved slowly and half-heartedly. The main issue of the unresolved issues mentioned was the lack of a dialogue between the authorities and the Crimean Tatars, which affected the legislative lack of rehabilitation of the Crimean Tatar people, the unsettled issue of the legal regulation of the status of national self-government bodies and the rejection of the law of Ukraine on the restoration of the rights of persons deported on national grounds.

The annexation of the Crimea by the Russian Federation raised the attention of the Ukrainian state authorities to the situation of the Crimean Tatars. In particular, the decision of the Verkhovna Rada of March 18, 2014 to the Crimean Tatars was granted the status of indigenous people, and on April 17 this year the Verkhovna Rada adopted the Law «On the restoration of the rights of persons deported on national grounds». At present, it is important to find the best ways to solve the problems of the Crimean Tatar people, first, with the struggle for the de-occupation of the Crimea, the legal settlement of the status of the Crimean Tatars and their further integration into the Ukrainian socio-cultural space.

Keywords: Ukraine; Autonomous Republic of Crimea; Crimean Tatars; deportation; repatriation; occupation

Упродовж багатьох століть Український півострів Крим відчуває на собі складну історію суперництва за нього. Спираючись на факти посідання на півострові панівного положення в той чи інший історичний період, різні групи заявляють про своє право вважати його своєю Батьківщиною. Передача Криму у 1954 р. Україні і до сьогодні викликає різні неоднозначні погляди українських та російських політичних сил на цей факт. Зокрема, більшість російських політиків наполягають на тому, що акт передачі Криму був нелегітимним і тому вважають його російською територією. Українські політичні сили дотримуються думки, що акт передачі було здійснено у відповідності з існуючими на той час правовими процедурами. Ця обставина значною мірою визначила сучасну етнополітичну ситуацію в Криму.

Жахливі потрясіння, які відбулися в житті України і Криму навесні 2014 р., докорінним чином змінили загальнонаціональну ситуацію та її регіональний аспект. Це привело до численних спроб переосмислення і аналізу ситуації та зміни світогляду більшої частини українського населення.

Крим завжди являв собою багатонаціональне суспільство. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на території АРК проживали представники понад 125 національностей і народностей. Історично склалося так, що переважну більшість серед населення Криму становили росіяни, яких за переписом нараховувалося 1180,4

тис. осіб, або 58,5 % від загальної кількості населення. Друге місце займали українці – 492,2 тис. осіб (24,2 %), третє – кримські татари – 243,4 тис. осіб (12,1 %) [4, с. 138]. Таким чином, кримські татари на початок ХХІ ст. стали третьою за чисельністю етнічною групою Криму, причому найбільш згуртованою та політично активною.

Проблема повернення і облаштування кримських татар у Криму та їхня інтеграція в українське суспільство, що розпочалася з кінця 1980-х рр., стала унікальним явищем, бо не мала прецедентів не тільки в Україні, але й у світі. Як правило, завдання інтеграції виникали у зв'язку з появою у структурі соціуму нових етнічних общин, відірваних від історичних місць проживання свого народу. Репатріація ж кримських татар – унікальне явище придбання етносом історичної батьківщини, яку в них неодноразово відбирали [8, с. 4]. В умовах нинішньої окупації Криму, коли самопроголошена влада чинить дискримінаційні утиски кримських татар, навіть намагається зробити так, щоб їх сприймали як терористів, кримськотатарське питання набуває особливої уваги в контексті державної етнонаціональної політики України.

У сучасній українській історіографії проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство чітко виділяється два хронологічних періоди: перший охоплює 1991–2013 рр. і другий – 2014 р. – до сьогодні, що пов'язано з сучасною політичною ситуацією в Україні і Криму, переосмисленням багатьох питань з історії кримських татар та появою нових концептуальних підходів до визначення їх статусу.

У працях авторів першого, виокремленого нами періоду, висвітлено причини депортації кримських татар 1944 р., життя їх у спецпоселеннях, повернення на історичну батьківщину і вказано на проблеми, які супроводжували цей процес. Серед таких праць слід назвати ґрунтовну монографію В. Котигоренка [10], в якій представлені результати дослідження проблеми соціальної адаптації кримських татар, які повернулися на батьківщину з місць депортації. Важливою для дослідження є колективна монографія «Крим в етнополітичному вимірі» [11], видана Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. У роботі проаналізовано етнополітичні процеси в Криму ХХ – початку ХХІ ст. та їх вплив на тогочасне суспільно-політичне становище в АРК. Особливу увагу автори звернули на причини, перебіг та наслідки примусової депортації кримськотатарського народу, політико-правові аспекти його повернення на батьківщину та інтеграцію в українське суспільство.

Соціально-економічні, політичні, правові, земельні, культурно-освітні та інші проблеми облаштування кримських татар у Кри-

му в 1990-х рр. розкрито в працях О. Габриєляна [3], В. Зінича [6-7], М. Панчука [13], С. Чеховича [17], В. Чумака [18], В. Шостки [20] та ін. Важливим є те, що автори, поруч з аналізом цих проблем, надавали власні пропозиції щодо їх вирішення.

Анексія Криму Російською Федерацією в 2014 р. викликала в науковому світі появу нових досліджень з історії кримськотатарського народу. Сьогодні такі дослідники як А. Баскакова [1], Н. Беліцер [2], О. Газізова [4], Р. Подкур [14], В. Ширай [19] та інші розглядають кримських татар як корінний народ півострова, а не як національну меншину, намагаються проаналізувати аспект кримськотатарської проблеми в російсько-українських відносинах, знайти оптимальні шляхи вирішення проблем кримськотатарського народу, пов'язаних, у першу чергу, з боротьбою за деокупацію Криму, правовим врегулюванням статусу кримських татар та подальшою інтеграцією їх в український соціокультурний простір. Ураховуючи досягнення вітчизняних дослідників, автор статті ставить за мету проаналізувати форми і методи діяльності органів державної влади України щодо репатріації кримськотатарського народу та його інтеграції в українське суспільство, визначити їх ефективність та наслідки.

Дійсно трагічною, ні з чим не зрівняною, сторінкою увійшла в літопис історії кримськотатарського народу масова його депортація, здійснена партійно-державним керівництвом СРСР 18 травня 1944 р. Звинувачені в «колабораціонізмі» із фашистським окупаційним режимом, «зраді Батьківщини» кримські татари – від немовлят до похилих людей були позбавлені рідної домівки й відправлені на спецпоселення до Середньої Азії та інших регіонів Радянського Союзу. Всього з Криму було виселено близько 195 тис. татар, з них 151 064 – вивезено до Узбекистану. 31 551 особа опинилася на поселенні у республіках та областях Російської Федерації, у тому числі 10 тис. у Марійській АРСР, Молотовській, Горьківській і Свердловській областях. На 10 жовтня 1944 р. 6387 кримських татар було розміщено у спецпоселеннях Костромської області. Крім того, 11 тис. юнаків було відірвано від їхніх сімей і направлено на примусову працю: 6 тис. – до будівельних батальйонів Червоної Армії, а решта – у розпорядження Московського вугільного тресту.

Важкі умови побуту у спецпоселеннях, поширення інфекційних хвороб та відсутність медичного обслуговування призвели до масових захворювань і смертності поселенців. За даними архівів НКВС, до 1 січня 1945 р. в Узбекистані померло 13 592 засланих кримських татар, а в наступному 1945 р. було зафіксовано ще

13 183 померлих. Таким чином, за перші півтора роки депортації в Узбекистані загинуло 17,8 % кримських татар [16].

У 1954 р. Кримський півострів зі складу РРФСР було передано до складу УРСР. Починаючи з цього року репресивна політика втратила свою інтенсивність. У червні цього року ЦК КПРС прийняв постанову «Про зняття деяких обмежень в правовому стані спецпоселенців», відповідно до якої радянський уряд 5 липня зняв з обліку спецпоселенців, які не досягли 16 років, а також молодь, прийняту на навчання до навчальних закладів. При звільненні зі спецпоселення всім неповнолітнім було оголошено, що зняття з них обмежень не має наслідком права на повернення до традиційних місць проживання.

XX з'їзд КПРС, що відбувся в лютому 1956 р., відкрито засудив політику депортацій. Відповідно до цього Президія Верховної Ради СРСР своїм указом від 27 березня звільнила з обліку спецпоселенців кримських болгар, греків і вірмен, а 28 квітня видала Указ «Про зняття обмежень щодо спецпоселення з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни». Проте ці укази забороняли депортованим повертатися у Крим. Постанова Ради Міністрів УРСР від 15 грудня 1956 р. про розселення татар, німців, греків, болгар і вірмен, які раніше мешкали на території Кримської області та поверталися з місць поселення, визнавала неприпустимим їх повернення у Крим, а також вважала «недоцільним» розселення їх у Херсонській, Запорізькій, Миколаївській та Одеській областях [17, с. 192].

5 вересня 1967 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму». Указ скасовував звинувачення у зраді кримських татар, проте проголошував повне укорінення кримських татар в Узбекистані. У 1974 р. Президія Верховної Ради СРСР відмінила заборону грекам, вірменам, болгарам і кримським татарам повертатися в Крим на колишні місця їх проживання. Але після цього державні органи СРСР та УРСР вдалися до іншої тактики проти повернення депортованих народів у Крим. Основним знаряддям їх став контроль за поверненням у Крим колишніх депортованих осіб за допомогою інституту прописки (реєстрації). Особам, які намагалися повернутися на законних підставах, органи внутрішніх справ ускладнювали або й унеможлилювали процес придбання житла. А ті, хто перебував у Криму без прописки, у судовому порядку видворялися з півострова [16].

Згідно з Постановою Ради Міністрів СРСР «Про обмеження прописки громадян у деяких населених пунктах Кримської області

та Краснодарського краю» від 24 грудня 1987 р. такими населеними пунктами визначалися міста Алушта, Євпаторія, Керч, Севастополь, Сімферополь, Феодосія та Ялта, а також населені пункти Бахчисарайського, Ленінського, Раздольненського, Сакського, Сімферопольського, Судацького та Чорноморського районів. Але вже 25 грудня 1990 р. Верховна Рада УРСР зупинила на території Кримської області дію зазначеної Постанови [17, с. 192-193].

З рішучим курсом на демократизацію, розпочатим у період перебудови, політичні перешкоди були усунені остаточно. Повернення кримських татар до Криму набуло масового характеру, починаючи з 1987 р. Зокрема, тільки за січень-травень 1988 р. у Крим переїхало 4183 татар. 14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих примусовому переселенню, і забезпечення їх прав», а 7 березня 1991 р. – Постанову «Про скасування законодавчих актів у зв'язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, та забезпечення їхніх прав». Уряду СРСР було рекомендовано встановити порядок, розміри та механізм матеріальних компенсацій особам, підданих насильницькому переселенню [14, с. 389].

Здобуття Україною незалежності створило нові умови існування як держави в цілому, так і окремих її регіонів, зокрема Кримської області. Точкою відліку, що формально перетворила Крим в особливий регіон української держави, можна вважати 20 січня 1991 р. У цей день у Криму відбувся референдум, у ході якого більшість жителів півострова висловилися за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР і учасника Союзного договору. 12 лютого 1991 р. постановою Верховної Ради України «Про відновлення Кримської АРСР» було утворено автономію у складі України. Статус Автономної Республіки Крим було закріплено у новій Конституції України [16].

Після здобуття Україною незалежності держава практично опинилася сам-на-сам із підтримкою повернення. У переважній більшості випадків повернення до Криму раніше депортованих народів відбулось стихійно, і коли на 1 січня 1990 р. повернулось понад 100 тис. кримських татар, перед державними органами виконавчої влади постали нагальні проблеми економічного, соціального, етнічного, політичного та гуманітарного плану щодо їх облаштування та інтеграції в українське суспільство.

Кількість бажаючих повернутися до Криму становила не менше 500 тис. чол. Громадські організації (Меджліс та ін.) пропонували завершити репатріацію кримських татар не пізніше 1993 р. Однак практика показала, що ці терміни суперечать економіко-організаційним можливостям прийому, розселенню та облаштуванню депортованих. У 1991 р. Радою з вивчення продуктивних сил України НАН України за дорученням урядів України і Республіки Крим виконано комплексне дослідження з проблеми кримських татар, результати якого були узагальнені в «Схемі розселення і працевлаштування кримських татар в Криму» [12, с. 84]. У цій Схемі тривалість періоду повернення депортованих була визначена в 10 років (1989–1998 рр.). Також було визнано доцільним повернення кримських татар у Крим упродовж трьох етапів.

Перший етап охоплював 1989–1991 рр. і був орієнтований на фактичну чисельність (117 тис.) кримських татар, які вже повернулись на той час у Крим. Найбільшу кількість кримських татар було передбачено прийняти й розселити на другому етапі (1992–1995 рр.) – близько 190 тис. Фактично за цей період повернулось всього 66,9 тис. чол. Протягом третього етапу (1996–1998 рр.) мало повернутися 43-58 тис. чол., а повернулося близько 20,3 тис. Різке зниження повернення кримських татар з 1992 р. було викликано економічним спадом у державі, скороченням фінансування програм повернення та облаштування депортованих народів, які здійснювалися виключно за рахунок асигнувань з Державного бюджету України [12, с. 85].

У питанні інтеграції кримських татар в українське суспільство, починаючи з моменту їх повернення на батьківщину, постало немало важливих проблем. Центральною проблемою стало вирішення економічного питання. У зв'язку з цим Кабінет Міністрів України 28 січня 1992 р. ухвалив постанову «Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР». Передбачалося виділити додатково 400 млн крб, щоб створити належні умови для повернення депортованого кримськотатарського населення. Для координації та фінансування державних програм з розв'язання проблем депортованих народів Криму у цьому ж році були створені «Фонд депортованих народів» та «Республіканська комісія у справах депортованих народів Криму для практичного вирішення питань соціально-економічної інтеграції представників репресованих народів».

Із 1991 р. у Державному бюджеті України передбачалися видатки на облаштування репатріантів. Бюджетні кошти спрямовувалися, головним чином, на будівництво житла, інженерних комунікацій, об'єктів соціально-культурного призначення. У 1993 р. з бюджету

Україні було виділено 18 млрд крб, із них 12,9 млрд – на капітальне будівництво, 5,4 млрд – на створення та утримання закладів освіти, культури, медицини, компенсації за переїзд тощо. Однак економічна криза початку 1990-х рр. не дозволила реально поліпшити соціально-економічний стан переселенців. Тому 11 серпня 1995 р. була ухвалена постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим», яка передбачала реалізацію Програми першочергових заходів щодо розселення та облаштування депортованих кримських татар і представників інших національних груп, які повернулися в Крим [14, с. 390].

На початку 2000-х рр. за рахунок коштів держбюджету переселенці побудували і придбали 375 тис. м² житла. Загальна сума видатків з Державного бюджету України на облаштування колишніх депортованих за національною ознакою громадян станом на кінець 2013 р. становила понад 1270 млн грн (понад 158 млн дол. США) [5]. Масове повернення кримських татар було ускладнено серйозними правовими викликами. У цьому питанні відзначалося два важливі аспекти: по-перше, відсутність закону про відновлення прав раніше депортованих осіб, та, по-друге, відсутність належного механізму правового регулювання процесу повернення, що призводило до ускладнення при отриманні права на проживання та громадянства, а також не запобігало ризику безгромадянства серед раніше депортованих осіб, які поверталися на батьківщину.

До 2014 р. усі спроби різних урядів України ухвалити законодавство про статус і права раніше депортованих осіб не були реалізовані. Зокрема, у 2004 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», але тодішній Президент України Л. Кучма наклав на нього вето, посилаючись на формальні юридичні підстави, зокрема – невідповідність положень закону щодо реституції чинному на той час Земельного кодексу. У 2008 р. Кабінет міністрів України повторно вніс на розгляд законопроект, що базувався на законі 2004 р., проте, Верховна Рада не ухвалила його, і в результаті документ було відкликано Урядом наприкінці 2009 р. У 2012 р. вдалося досягти деякого прогресу на шляху ухвалення закону про відновлення прав раніше депортованих осіб. 20 червня цього року Верховна Рада ухвалила в першому читанні законопроект «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою». Але у рамках підготовки до другого читання закону, низка поправок, що пропону-

валися до законопроекту, до 2014 р. знаходилася на розгляді в Постійному комітеті Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин.

Друга важлива правова проблема стосувалася унормування юридичного статусу окремих раніше депортованих осіб, які поверталися до Криму. Зокрема, унормування процесу їхнього повернення та отримання виду на проживання і доступу до отримання громадянства, а також шляхів запобігання ситуаціям, внаслідок яких вони могли залишитися без громадянства. Хоча центральна влада України та регіональна кримська влада інтенсивно працювали, сприяючи масовому поверненню та вирішенню згаданих проблем, їхні зусилля не усунули всіх юридичних перешкод. До того ж 30 травня 2013 р. минув термін дії Бішкекської угоди 1993 р., що регулювала багатосторонні відносини між Вірменією, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном, Молдовою, Російською Федерацією, Таджикистаном, Туркменістаном, Україною і Узбекистаном у питаннях повернення раніше депортованих осіб. Зобов'язання, що містилися в Бішкекській угоді, були далекосяжними, але її положення були виконані лише частково, більше того – зі значним запізненням. Загальне основоположне зобов'язання, взяте на себе країнами-учасницями цієї угоди – «відновити історичну справедливість» і «створити необхідні умови для безперешкодного добровільного переселення [раніше депортованих осіб], включно з умовами для вільного виїзду» – не було повністю виконано. Це стосувалося як тих осіб, які повернулися, починаючи з 1989 р., так і тих, які ще хотіли повернутися. Обидві категорії стикалися з серйозними труднощами в отриманні документів, необхідних для переїзду, оформлення виду на проживання та громадянства, в передачі й оформленні їхнього майна, в отриманні допомоги для будівництва або придбання житла та в реалізації інших важливих прав, які раніше були гарантовані Бішкекською угодою [9, с. 4-6].

Державним органам України та Автономної Республіки Крим бракувало системності і послідовності у вирішенні соціально-економічних проблем депортованого населення. Найбільш гостро це проявилася у «земельному питанні». З початку масового повернення кримських татар для індивідуального будівництва житла було виділено близько 70,5 тис. земельних ділянок (площа 8361,7 га), у тому числі, в м. Судак – близько 2,6 тис. земельних ділянок (230,6 га), у м. Алушта – 1,32 тис. (96,1 га), у м. Ялта – 1,3 тис. (77 га). Але початок земельної реформи в Україні практично збігся із процесом репатріації кримських татар, значна частина яких, внаслідок відсутності українського громадянства, не змогла стати членами

колективних сільгоспідприємств [8, с. 21-22; 14, с. 391]. Станом на 2011 р. у черзі на отримання державного житла в міських і сільських радах перебували більше 7 тис. сімей (27 тис. осіб). 16 тис. сімей (64 тис. осіб) індивідуальних забудовників через відсутність коштів неспроможні були завершити розпочате будівництво [15, с. 33].

На перших порах повернення репатріантів, коли подані кримськими татарами заявки на відведення земельних ділянок не розглядалися Верховною Радою Криму протягом тривалого часу, або їм безпечеліційно відмовляли у виділенні ділянок, мало місце самовільне захоплення земель, а це призводило до соціальних конфліктів у відносинах між кримськими татарами і місцевою владою (пригадаємо події 1992 р. в Алушті, 1995 і 1997 рр. у Білогірську, 2003 р. – в Ялті, Судаку, Партеніті) [6, с. 80]. Окрему проблему становили земельні ділянки, розташовані на Південному узбережжі Криму. Замість репатріантів вони потрапили до рук високопоставлених чиновників і членів їхніх сімей. Люди, зокрема раніше депортовані кримські татари, не могли роками отримати якихось шість соток землі під індивідуальне будівництво, тоді як окремі особи, незаконно отримували десятки, а то й сотні гектарів на Південному узбережжі, де земля фактично є неоціненою за своїми рекреаційними характеристиками [6, с. 84].

Гострою залишалася проблема працевлаштування кримських татар. До 2014 р. не було працевлаштовано 40 % переселенців працездатного віку, а майже дві третини тих, хто знайшов роботу, змушені працювати не за фахом. Питання зайнятості населення АРК вирішувалося через реалізацію заходів Державної, республіканської й територіальних програм зайнятості населення, в яких є розділ «Забезпечення зайнятості депортованих громадян». У результаті реалізації заходів цих програм у 2003 р. у всіх сферах економічної діяльності за рік введено 24,7 тис. робочих місць, зокрема в галузях економіки 5,3 тис. робочих місць [8, с. 20-21; 14, с. 391].

Частка зайнятого населення в цілому по Криму складала близько 44 %, а зайнятого кримськотатарського населення – 38 %. Економічно активними видами діяльності зайнято майже 66 тис. кримських татар, що склало близько 26%: з них близько 35 тис. чол. (53 %) працювало на державних підприємствах і в організаціях республіки, 26,6 тис. осіб (40,4 %) зайнято в сфері підприємництва та самозайнятості (77,4 % і 14,6 % відповідно). Більшість кримських татар працюють у сфері послуг, торгівлі, громадському харчуванні, сільському господарстві, автосервісі [20, с. 109].

У контексті інтеграції кримськотатарського населення несистемно вирішувалися проблеми відкриття кримськотатарських шкіл та класів, забезпечення вчительськими кадрами, підручниками, а також права випускників на проведення зовнішнього незалежного оцінювання рідною мовою. На Кримському півострові загалом налічувалося 632 загальноосвітні школи, з них 192 – з двома й трьома мовами навчання, 15 – із кримськотатарською мовою. 95,6 % учнів Криму навчалися російською мовою, 6,3 % – кримськотатарською і 3,2 % – українською [15, с. 33]. Останніми роками учні не виявляли особливого бажання складати ЗНО кримськотатарською мовою, що, на думку Рефата Чубарова, свідчило про критичний стан рідної мови і школи. У 2013 р. за інформацією міністерства освіти і науки, молоді та спорту АР Крим 92,5 % абітурієнтів проходили тестування російською мовою і 7,5 % – українською. Бажаючих пройти тестування кримськотатарською мовою не зареєстровано [14, с. 392].

Дещо краща ситуація склалася в культурно-просвітницькій галузі. У Кримському республіканському краєзнавчому музеї, Сімферопольському художньому музеї, міських, районних краєзнавчих музеях, були створені експозиції, присвячені історії та культурі національних меншин України. Створено також нові музейні установи: Кримський етнографічний музей, музей історії та культури кримських татар, Республіканський музей кримськотатарського мистецтва. Під охорону держави взято десятки пам'ятників історії і культури кримських татар та інших національних меншин [14, с. 393].

Створення національних телерадіо редакцій у ДТРК «Крим» та національних засобів масової інформації забезпечило конституційне право національних меншин на свободу думки й слова, на вільне виявлення своїх поглядів та переконань. На базі ДТРК «Крим» функціонувало п'ять національних редакцій (кримськотатарська, вірменська, болгарська, грецька, німецька). Надавалася підтримка друкованим виданням кримських татар. Наприкінці 1991 р. до Сімферополя переведено редакцію газети «Янги дунья» («Новий світ»), у 1992 р. розпочато видання кримськотатарською мовою газети «Достлукъ», дістали поширення газети «Авдет», «Арекет», «Мераба», журнали «Йылдыз», «Къасавет» та ін. В АРК функціонував кримськотатарський музично-драматичний театр, діяли два кримськотатарські професійні ансамблі – «Хайтарма» та «Къырым», державний вокально-хореографічний ансамбль України «Таврія» [8, с. 27-28].

19-22 травня 2009 р. в Сімферополі пройшов перший в історії Всесвітній конгрес кримських татар, у якому взяли участь представ-

ники діаспори з Туреччини, США, Росії, Франції, Польщі, Литви, Узбекистану. Метою заходу стала консолідація кримських татар для збереження своєї етнічної ідентичності, відродження кримськотатарської мови і культури [16].

Слід також підкреслити значущість релігійного чинника в процесі соціальної інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство. Значною мірою для більшості кримських татар іслам є не лише релігійною ідеологією, а й чинником етнокультурної самосвідомості. Станом на 2014 р. у Криму функціонували Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), 331 мусульманська громада, 5 медресе. У розпорядженні ДУМК знаходилося понад 170 мечетей. Українська держава передала їм у власність понад 40 культових будівель і понад 20 у безоплатне користування, у тому числі 10 пам'яток архітектури [14, с. 393].

Але напруженими в Криму були мусульмансько-православні стосунки. До початку 1990-х рр. Православна церква посідала панівне положення в АРК. Але після проголошення незалежності Української держави ситуація змінилася. Повернення кримських татар (вагомого репрезентанта мусульманської традиції) окреслило нові контури релігійної ситуації в Криму. Між УПЦ МП і Муфтіятим виникло протистояння, спричинене, з одного боку, прагненням Православної церкви зберегти виключно за собою провідні позиції на теренах АРК, а з іншого – намаганням кримських татар поновити історичну справедливість на своїй батьківщині [8, с. 30].

На ризик міжетнічної напруженості в Криму вказував Верховний Комісар ОБСЄ з питань національних меншин (ВКНМ) Макс ван дер Стул, який здійснював діяльність в Криму з 1994 р. Зокрема, на його думку «багате етнічне, мовне, релігійне й культурне розмаїття Криму, історія протистоянь у боротьбі за панування над ним та інші контекстуальні чинники піддають Крим підвищеному ризику міжетнічної напруженості» [9, с. 2].

Після анексії Криму почався новий етап в історії кримськотатарського народу: він знову втратив свою етнічну територію і вимушений відстоювати свої права як корінного народу України. На момент військового втручання Росії в Криму, більшість кримськотатарської громади висловила свою стурбованість і заявила про підтримку територіальної цілісності України. Більшість кримських татар бойкотували «референдум про статус Криму», який відбувся 16 березня 2014 р. З початку російської окупації Криму, де-факто влада Криму і російська влада вживали різноманітних заходів, націлених на кооптацію місцевих татар шляхом як переконань, так і

репресій. Публічно оголошуючи про повну підтримку кримських татар та їх прав, представники влади водночас обмежували їх право на свободу вираження, зібрань, асоціацій, що є націленим наступом на права татарських громад.

Важливим кроком у вирішенні кримськотатарського питання стало прийняття 20 березня 2014 р. Верховною Радою України Постанови «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави», яка гарантує захист і реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української держави [4, с. 143].

Посилення уваги української влади до кримськотатарських проблем після окупації Криму проглядається й у низці інших законодавчих та нормативно-правових актів. 17 квітня 2014 р. Верховна Рада нарешті ухвалила «багатостраждальний» закон «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» № 1223-VII. Цей Закон визначає статус осіб, депортованих за національною ознакою, встановлює гарантії держави щодо відновлення їхніх прав, принципи державної політики та повноваження органів державної влади, органів місцевого самоврядування щодо відновлення прав цих осіб [4, с. 143].

22 травня 2014 р., у передостанній день 13-го засідання Постійного Форуму корінних народів ООН, українська делегація виступила із заявою – проханням вважати її державою, що офіційно підтримує Декларацію ООН про права корінних народів. Постійне представництво України в ООН під час цієї сесії додатково організувало захід з висвітлення проблем кримськотатарського народу в окупованому Криму. Крім того, Указом Президента України № 472/2014 від 16 травня 2014 р., «з метою підтримки громадян України – кримських татар за реалізацію своїх прав як представників корінного народу», в Україні встановлено День боротьби за права кримськотатарського народу, який відзначається щороку 18 травня [2, с. 86-87]. Позитивним також у цьому напрямку слід визнати Указ П. Порошенка від 3 листопада 2014 р. № 841/2014 «Положення про Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу», де, окрім прописаних повноважень Уповноваженого, яким призначено лідера кримськотатарського народу Мустафу Джемілева, наголошується на тому, що кримськотатарський народ є корінним народом України [4, с. 144].

Важливо відзначити і Постанову ВР України № 792-12 «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» від 12 листопада 2015 р., численні заяви МЗС стосовно неприпустимості переслідувань

і репресій проти кримських татар, а також розслідування цих злочинів, розпочатих Прокуратурою АРК, що діє поза межами окупованої території. Вагомим внеском у підтримку й забезпечення етнокультурної ідентичності корінного кримськотатарського народу було ухвалення Верховною Радою 17 листопада 2016 р. законопроекту № 5333 про внесення до Бюджетного кодексу України змін щодо програм державної підтримки телерадіокомпаній Автономної Республіки Крим і міста Севастополя. У ньому йдеться про дозвіл Кабінету міністрів України спрямовувати кошти, передбачені у державному бюджеті, на фінансування телерадіокомпаній АРК і Севастополя (у першу чергу – кримськотатарського телевізійного каналу АТР); закон був підписаний Президентом П. Порошенком 2 грудня 2016 р. [2, с. 87-88].

Отже, повернення кримських татар на історичну батьківщину стало можливим завдяки боротьбі та зусиллям кримськотатарського національного руху, помноженим на наслідки розпаду авторитарного радянського режиму, який в 1944 р. депортував кримських татар як цілісний народ та упродовж десятиліть не давав можливості повернутися до Криму. Для України кримськотатарська проблема виявилася певною політичною та соціально-економічною тріадою – репатріація, адаптація та інтеграція кримських татар в український соціокультурний та політичний простір. Проблема облаштування та адаптації кримських татар, попри всі зусилля української влади, залишалася однією з найскладніших у процесі забезпечення соціально-політичної стабільності в АР Крим. І хоча Україна не несла політичної відповідальності за депортацію кримськотатарського населення та осіб інших національностей, держава взяла на себе турботу про те, щоб репатріанти змогли розпочати життя, мали всі можливості для всебічного розвитку на українській землі. Сьогодні низка проблем кримськотатарського народу потребує вирішення. Україна має вжити рішучих заходів з врегулювання на законодавчому рівні прав кримських татар як корінного народу держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Баскакова А. С.** Історіографічний аспект кримськотатарської проблеми в українсько-російських відносинах (1991–2014 рр.) / А. С. Баскакова // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». – 2015. – № 95. – С. 108-113.
2. **Беліцер Н.** Кримські татари як корінний народ / Н. Беліцер. – Київ: ДП «Національне газетно-журнальне видавництво», 2017. – 120 с.
3. **Габриелян О.** Крымские татары: депортация, возрождение и обустройство / О. Габриелян. – Симферополь: Изд. дом Амена, 1998. – 340 с.
4. **Газізова О.** Кримськотатарський рух у просторі державної етнополітики / О. Газізова // Українознавство. – 2016. – № 4. – С. 136-149.

5. Депортація кримських татар 1944 р. та заходи, що вживаються Урядом України з метою облаштування та інтеграції в українське суспільство колишніх депортованих кримських татар. – Режим доступу: <http://finland.mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/1216-deportacija-krimsykih-tatar-1944-r-ta-zahodi-shho-vzhivajutysya-ur>
6. **Зінич В. Т.** Вирішення соціально-економічних проблем репатріантів у Криму: розподіл земельних ресурсів / В. Т. Зінич // Демографія та соціальна економіка. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 78-85.
7. **Зінич В. Т.** Розселення й облаштування депортованих національних меншин – важлива складова етнополітичної політики держави / В. Зінич // Курасівські читання – 2005. – Вип. 30, кн. 1. – С. 161-173.
8. **Гальчинський А.** Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень / А. Гальчинський, О. Власюк, С. Здіорук, В. Крисаченко, Н. Прозорова, М. Степик. – Київ: Вид-во Нац. ін-ту стратег. досліджень, 2004. – 41 с.
9. Інтеграція раніше депортованих осіб у Криму, Україна. Оцінка потреб, серпень 2013 р. Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин. – Нідерланди, 2013. – 36 с.
10. **Котигоренко В.** Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації / В. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2005. – 222 с.
11. Крим в етнополітичному вимірі: наукове видання / Редкол.: І. Курас (голова). Авт. кол.: М. Панчук (керівник), Г. Бекірова, В. Ганкевич та ін. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
12. **Міронова І. С.** Національні меншини України: Навчально-методичний посібник / І. С. Міронова. – Одеса; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 464 с.
13. **Панчук М.** Проблема інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство на сторінках регіональної преси / М. Панчук // Курасівські читання – 2005. – Вип. 30, кн. 1. – С. 315-323.
14. **Подкур Р.** Як відбувалася адаптація кримськотатарського населення у Криму? / Р. Подкур // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях. – Київ: Ін-т історії України. НАН України, 2014. – С. 389-393.
15. **Тищенко Ю.** Повернення кримських татар до Криму / Ю. Тищенко // Український журнал. – 2011. – № 6. – С. 32-33.
16. Трагедія кримського народу (до 65-х роковин депортації з Криму кримських татар та інших осіб за національною ознакою). Матеріали до загальнообласного Дня інформування населення 26 травня 2009 року. – Режим доступу: <http://www.rv.gov.ua/sitenew/main/ua/publication/content/3368.htm>
17. **Чехович С. Б.** Елементарний курс міграційного права України : Конспект лекцій: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Б. Чехович. – Київ: МАУП, 2004. – 216 с.
18. **Чумак В. А.** Україна і Крим: спільність історичної долі: монографія / В. А. Чумак. – Київ: ВПЦ АМУ, 2013. – 180 с.
19. **Ширай В. В.** Суспільно-політичне становище кримських татар в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Ширай. – Київ, 2014. – 203 с.
20. **Шостка В. І.** Трудовий потенціал репатріантів в контексте зайнятості и внутрірегіональної міграції / В. І. Шостка, Б. Л. Финогеев // Демографія та соціальна економіка. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 106-116.

Надійшла до редкол.: 15. 01. 2018

Методологічні принципи як норми етичного і професійного кодексу історика

Кривчик Г. Г.

Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

Показано взаємозв'язок основних етичних норм із загальнонауковими й спеціальними історичними методологічними принципами, уточнено визначення й наведено приклади застосування останніх, вміщено критику щодо порушення етики й наукової методології.

Ключові слова: добросесність; істина; всебічність; системність; конкретність; об'єктивність; діалектика; історизм; джерела; художність

Показана взаємозв'язок основних етичних норм с общенауковими й спеціальними історичними методологічними принципами, уточнены определения и приведены примеры применения последних, содержится критика нарушения этики и научной методологии.

Ключевые слова: добродетельность; истина; системность; конкретность; объективность; диалектика; историзм; источники; художественность

If historical methods are the tools of the researcher, then the principles of the historical research are a kind of the ethical and professional code of a historian. It consists of a number of professional principles which are based on: a) fundamental human ethical norms; b) scientific ethics; c) the special features of a particular science.

In its turn, the general scientific principles are applied in various scientific fields, especially in the historical sciences. Among them are 1) the principle of consistency, which involves the study and consideration of all facts and data, the prevention of pulling out only those facts that meet the author's concept. For a historian this means the systematization, evaluation and use of the entire complex of historical sources. That means that a historian must not operate separate, chosen, and profitable facts, but the complex of different and sometimes contradictory facts, because even the most obvious facts, taken out of the context of events, can give the incorrect picture of the past. 2) The principle of objectivity, which is used mainly in the humanities, involves the non-biased attitude to facts and removal from the political conjuncture, and at the same time considering the subjective component of any historical works and written sources. It is necessary to take into account the objective reality: no matter how honest and principled a historian is, in any case, political, national, ideological, religious, party and other preferences and features will be reflected in his works. As far as the specificity of the historical science is that its object is our past, then the purely historical principle is only the principle of historicism, which has two components. Firstly, analysis of facts, phenomena, behavior of historical characters, taking into account a particular historical epoch, its laws, ethical norms, and traditions. Secondly, the recreation of the spirit of a particular epoch and penetration into the atmosphere in which phenomena, events and processes took place. Therefore, in a certain sense historical principles act as different facets of the ideal to which a historian should strive.

Keywords: scientific dignity; truth; consistency; systematization; objectivism; dialectic; sources; artistic

Спонукальним мотивом написання цього матеріалу став перегляд низки дисертаційних робіт з історичних дисциплін. Привернуло до себе увагу те, як молоді вчені визначають методологічні принципи своїх досліджень. Виникла підозра, що більшість із них роблять це лише через те, що «так вимагається», а не заради пояснення своїх світоглядних і творчих підходів, як це має бути. Відтак, відповідні підрозділи часто написані формально, схожі одне на одне, буцімто написані під копірку. Складається враження, що дехто з їх авторів взагалі не розуміє про що пише.

Здавалось би, на сьогодні ми маємо велику кількість посібників із методології історії, написаних досвідченими й авторитетними вченими. Бери й читай їх. Учись розуму в М. А. Барга [1] І. Я. Біска [3], В. Ф. Коломійцева [11], А. В. Санцевича [18], І. Д. Ковальченка [10] та інших наших корифеїв, які у свій час, поза сумнівом, відіграли величезну роль у розвитку вітчизняної історичної науки. Однак слід визнати, що більшість наявних праць із методології історичних досліджень створені в радянські часи, містять ідеологічні штампи, на кшталт класових підходів і пріоритету над іншими принципу комуністичної партійності; деякі з книг написані дещо зарозуміло й мовою, яка, правду кажучи, не у всіх читачів викликає бажання осмислити їх зміст. Тож стала очевидною необхідність відновлення методологічних досліджень з урахуванням набутого досвіду й нових завдань, що повстали перед історичними науками. Ніяким чином не претендуючи на істину в останній інстанції, автор даної методологічної розвідки лише висловлює власне бачення проблеми, яка полягає в необхідності ув'язати методологічні принципи історичної науки із загальнолюдськими й загальнонауковими цінностями і нормами. Адже якщо історичні методи – це інструментарій дослідника, то принципи історичного дослідження – це своєрідний етичний кодекс історика. Він складеться з низки професійних принципів, які базуються на: а) основоположних людських етичних нормах; б) науковій етиці; в) на власній науковій специфіці.

Як відомо, загальнолюдські етичні норми або принципи сформульовані ще в Біблії. Частина з цих норм трансформується в наукові принципи, які знайшли відображення в Етичному кодексі вченого України, який був прийнятий на Загальних зборах НАНУ 15 квітня 2009 р. [4]. Так, з другої та п'ятої заповідей Закону Божого – «Не роби собі кумира» та «Шануй батька твого і матір твою» [7, с. 519] – впливають наукові принципи верховенства істини

(«Платон мені друг, але істина дорожча»), деідеологізації наукової творчості, самостійного мислення, поєднання шанобливого ставлення до наукових корифеїв, до своїх попередників й до вчителів, тобто до всіх своїх духовних батьків, з прагненням знайти свій власний шлях у науці. Слід відстоювати свою точку зору. Навіть тоді, коли вона суперечить загально прийнятій думці. «Что бы я да не посто-ял за то, что считаю правдой и истиной! ... Хоть бы весь мир провалился, я не склоню шеи под ярмо... Я хочу смело глядеть в глаза своим мальчикам, когда они вырастут свободными людьми». – Ці слова доктора Стокмана з відомої драми Генріка Ібсена «Ворог народу» можна визнати ще одним моральним кредо справжнього вченого [5, 569-570]. Сьома заповідь – «Не чини перелюбу» [5, с. 519] – виступає в науковій сфері як принцип наукової гідності: не продавай наукову совість, бережи бездоганну наукову чесність на всіх стадіях наукового дослідження. Восьма заповідь – «Не кради» – виступає як науковий принцип неприпустимості наукового плагіату, шахрайства, піратства, про що також йдеться в Кодексі вченого України. Зазначний принцип є актуальним і для історичних наук.

На жаль, ми занадто часто стикаємося з порушенням зазначених норм, зокрема в історичній науці. Це відбивається в різних формах, передусім у прагненні деяких науковців вічно перебувати в мейстрімі сучасної офіційної ідеології, догодити владі. Іноді ціною втрати наукової честі. Прикладом цього можуть служити діаметрально протилежні судження щодо національного питання в Україні радянської доби. Одна оцінка: «Украинские буржуазные националисты, будучи злейшими врагами интернационализма и братского союза украинского народа с русским, стремились отравить сознание трудящихся ядом национализма, привив им чувство вражды к русскому народу от классовой борьбы против угнетения и тем самым подчинить корыстным классовым интересам буржуазии и помещиков» [20, с. 30-31]. Край протилежне твердження: «Всю діяльність ОУН-УПА підкорили боротьбі за утворення Української Самостійної Соборної держави»... Натомість «Тоталітарний комуністичний режим завдав великої шкоди історичній пам'яті українського народу, історичній спадкоємності декількох поколінь. Ідеологи цього режиму усвідомлювали, що незнання народом свого історичного коріння робить людину байдужою до долі народу, призводить до манкуртизму, спотворює і знищує національну свідомість, робить її податливою до всіляких спекуляцій» [20, с. 34]. Важко повірити, але обидва судження висловлені однією людиною

– знаним українським істориком А. М. Черненком (1926–2000). Коли ж учений був щирим і говорив істину: в 1979 р. чи в 1994, коли писав ці рядки? На жаль, прикладів подібних «реінкарнацій» можна навести чимало. Справа, звичайно, не в істинності першого чи другого суджень. У науці має існувати плюралізм думок. Певна річ, історик, як і кожна людина, може протягом життя вносити певні корективи у свої погляди, сумніватися, навіть помилятися в чомусь, щоб потім визнавати й виправляти свої помилки. Взагалі душевні терзання – це нормальний стан не тільки науковця, але й будь-якого homo sapiens. Зрештою, й первоверховні святі апостоли Петро і Павло не народилися проповідниками християнської віри. Але ставши ними, вони зазнали утисків і гонінь з боку влади і тодішнього суспільства. Через їхню віру одного розіп'яли на хресті, другому відтяли голову [7, с. 339]. Погано, коли у вченого відбувається радикальна зміна думок на догоду кон'юнктурі чи мамоні. Але що особливо прикро, так це те, що подібні прояви лукавства не знаходять осуду в науковому співтоваристві. Кон'юнктурники залишаються рукопожатними в ньому.

Як відомо, останніми роками у вітчизняному освітньому й науковому просторі набула характеру епідемії й інша соціальна хвороба – плагіат. Дошки оголошень у великих містах буквально рясніють закликами: «Допоможемо у написанні курсових і дипломних робіт, кандидатських і докторських дисертацій». Однак приклади особливо злісного плагіату демонструють не стільки науковці-початківці, скільки саме ті, хто за своїм становищем зобов'язані бути взірцем доброчесності. Періодично виникають скандали, пов'язані з плагіатом можновладців. Так, плагіатом була визнана книга колишнього президента і за сумісництвом «професора» В. Ф. Януковича «Opportunity Ukraine», що була надрукована в 2011 р. в Австрії. За даними тижневика «Тиждень. UA», за підписом президента видано не лише гучні ідеї, а скопільовані цілі абзаци з текстів, які раніше виходили за підписом інших: відомого журналіста В'ячеслава Піховшика, політиків Тараса Стецьківа, Василя Волги та ін. [17]. Плагіатом зганьбив себе колишній голова Верховної Ради України, доктор історичних наук, професор, академік НАНУ, автор понад 570 (!) публікацій В. М. Литвин, який опублікував у 2002 р. в газеті «Факты и комментарии» під назвою «Гражданское общество: мифы и реальность» переклад статті Томаса Карозерса, що була надрукована раніше в журналі «Foreign Policy» [22, р. 18–29]. Сам історик пізніше виправдовувався на сторінках часопису «Фокус»: мовляв,

йому підготували матеріал його помічники, а він лише відредагував текст [12]. Однак даний випадок виявився непоодиноким в «науковій творчості» академіка. До речі, плагиат часто пов'язаний з іншим характерним проявом наукового шахрайства – використанням можновладцями чи багатіями наукових найманців для написання дисертацій та інших наукових праць. Ні для кого не секрет, що особливо в ціні фахівці в галузях економіки, юриспруденції, державного управління, тобто ті, хто може надати інтелектуальні послуги «слугам народу» й посприяти таким чином їх кар'єрному зростанню.

У свою чергу, загальнонаукові принципи застовуються в різних наукових галузях, зокрема в історичних науках. Серед них принцип системності, який передбачає вивчення й урахування всіх елементів, фактів і даних, недопущення висмикування лише тих фактів, що можуть підтвердити авторську концепцію. Для історика це означає систематизацію, оцінювання й використання всього комплексу історичних джерел. Слід оперувати не поодинокими, підібраними, вигідними фактами, а всією сукупністю різноманітних, суперечливих фактів, адже навіть найбільш очевидні, здавалося б, факти, вихоплені з контексту подій, можуть дати хибну картину.

У зв'язку з цим варто згадати одну досить кумедну історію, що розповів російський письменник В. В. Вересаєв. У середині 1920-х рр. на засіданні одного з московських літературних товариств якийсь молодий пушкініст виступив з доповіддю про творчість О. С. Пушкіна. Цитуючи у своїй доповіді поета, він хотів довести, що той був справжнісіньким більшовиком і предтечею Жовтневої революції. Не дивно, що така дурня не могла не викликати обурення присутніх. Тоді взяв слово письменник А. Насимович і сказав: «Товарищи! Я очень удивлен нападками, которым тут подвергся докладчик. Все, что он говорит о коммунизме Пушкина, настолько бесспорно, что об этом не может быть никакого разговора. Конечно, Пушкин был чистейший большевик. Я только удивляюсь, что докладчик не привел еще главной цитаты из Пушкина, которая сразу заставит умолкнуть всех возражателей. Вспомните, что сказал Пушкин: «Октябрь уж наступил...» [3, с. 339].

Чи не так, як той «пушкініст», оперують окремими цитатами, фактами, або джерелами деякі науковці. Характерний приклад такого підходу в науці репрезентує книга академіка РАН А. Т. Фоменка та Г. В. Носовського «Русь і Рим. Чи правильно ми розуміємо історію Європи і Азії?», в якій містяться «сенсаційні відкриття»: виявляється Христос народився в XI столітті після Р. Х., Орда була

регулярним військом Руської держави, Ярослав Мудрий, Іван Кали-та і хан Батий – це одна людина, англійська історія насправді описує історію Риму... [15]. Або ось інший курйоз, що став можливим також через використання окремих історичних джерел. Один із вітчизняних істориків-аматорів напередодні 100-річчя Жовтневої революції надрукував у популярному тижневику «2000» статтю, в якій теж цілком серйозно стверджувалося, що насправді ніякої Жовтневої революції не було, адже в жодній провідній петроградській газеті тих днів він не знайшов згадки про штурм Зимового палацу, про постріл крейсера «Аврора», Жовтневу революцію [16]. На що редакція тижневика у своєму коментарі цілком слушно вказала автору на те, що повідомлення про Жовтневий переворот були в інших джерелах, зокрема, в газетах «Русское слово» (25 жовтня), «Рабочий путь» (26 жовтня), в ташкентській «Нашій газеті» (8 листопада), а також в зарубіжних виданнях «Юманіте», «Курьер Варшавски» тощо [16].

Принцип системності має взаємодіяти з іншими наріжними методологічними принципами – всебічності, згідно з яким кожен предмет слід розглядати з усіх сторін, та об'єктивності, який передбачає неупереджене ставлення до фактів, безпристрасність оцінок, уникнення політичної, ідеологічної, релігійно-конфесійної та іншої кон'юнктури і водночас врахування суб'єктивної складової будь-яких історичних творів і письмових джерел. Історик не прокурор і навіть не суддя, він скоріше уподібнюється патологоанатому, для якого головним є докопатися до істини шляхом препарування мертвого тіла, тобто того, що вже не можна оживити, й при цьому необхідно залишатися безпристрасним і неупередженим. Однак споживачам наукового продукту, що створений істориком, слід бути пильними, тобто враховувати об'єктивну реальність: яким би чесним і принциповим не був історик, як би він не прагнув до об'єктивності – усе одно в його творах відбиватимуться політичні, національні, ідеологічні, релігійні, партійні та інші уподобання, особливості, симпатії та антипатії. Як влучно висловився В. О. Ключевський в «Методології руської історії»: «Выбор и оценка явлений у историка-магометанина необходимо должны быть не те, какие встречаем у историка-христианина» [9, с. 72]. У цьому зв'язку, до речі, здаються цілком зрозумілими різні, часом протилежні, історичні оцінки важливих історичних подій на переважно католицькому й греко-католицькому Заході й на православному сході України. Скажімо, таких подій, як підписання Берестейської унії 1596 р., заснування Катеринослава, Друга світова війна, діяльність ОУН тощо.

Слід також відмітити особливу роль у науковому дослідженні діалектики, яка виступає одночасно в якості загальнонаукового методу і важливого наукового принципу. Як метод вона є одним з інструментів, що допомагає досліднику бути об'єктивним, розкрити саму сутність явищ і процесів, дослідити їх складність, суперечливий характер, їхнє минуле і сучасне. Виступаючи в якості принципу, діалектика є імперативом, що вимагає від ученого досліджувати будь-яке явище в його постійному русі, джерелом якого є протиріччя, їх єдність та боротьба. Також слід взяти до уваги й те, що відповідно до третього гегелівського закону діалектики – скасування скасування – наші оціночні судження змінюються по мірі накопичення наших знань, причому часом до протилежних, для того, щоб вийти потім на попередні, але вже більш глибокі, об'єктивні, синтетичні погляди та переконання.

Особливе значення діалектика має для історика, вимагає від нього дослідження того чи іншого суспільства в множинності його укладів, зміні комбінацій укладів, у черговості еволюційного й революційного розвитку суспільства; характеризуючи діяльність окремих історичних персон, діалектик має вказати на позитивні й негативні якості особистості, на їх внутрішній розвиток і зовнішні обставини, за яких вони формувалися. Подібні чесноти, поза сумнівом, були у Д. І. Яворницького, що, зокрема, видно з того, як він характеризував гетьмана І. Мазепу в своїй «Історії запорозьких козаків»: «Гетман Мазепа – натура весьма сложная и потому трудно доступная для понимания... В общем характере Мазепы сочетались черты частного человека, черты неприятные, своекорыстные и отталкивающие, и черты общественного малороссийского деятеля, хотевшего видеть свою родину независимой в политическом отношении». І далі історик пояснив, що означені якості Мазепи формувалися при дворі польського короля, «відомого епікурейця та любодія», на службі у Дорошенка, що висунув ідею відторгнення України від Росії, у Самойловича, що був добре відомий як безмірний користолюб і стяжатель. За словами Яворницького: Мазепа придбав у Польщі «светский лоск и латинское образование, усвоил польский образ мыслей; в то же время, имея кривую душу, лживое сердце, он мог усвоить тонкое, но бессердечное и фальшивое к людям отношение... мог развить в себе инстинкт стяжания и презрительного отношения к людям, и все это прикрывать наружным благочестием, кажущейся преданностью своим патронам и благодетелям, видимой во всем откровенностью, напускной веселостью и природным юмором» [21, с. 287].

Крім загальнонаукових методологічних принципів, є принципи, що належать лише до певної наукової галузі. Так, до суто історичних методологічних принципів зарахуємо ті принципи, що впливають із сутності історичної науки. По-перше, це принцип конкретності, за яким кожен історичну подію слід розглядати в конкретній формі, в конкретному просторі й часі. По-друге, це принцип опори на історичні джерела, за яким історик зобов'язаний формулювати свої судження й висновки на основі історичних джерел. По-третє, оскільки основна специфіка історичної науки полягає в тому, що її об'єктом є минуле, то головним історичним принципом є принцип історизму, який у свою чергу має дві складові. По-перше, це аналіз фактів, явищ, поведінки історичних персонажів з урахуванням конкретної історичної епохи, її законів, етичних норм, традицій, про що влучно висловився М. М. Карамзін, оцінюючи діяльність кн. Ольги: «... мы должны судить о Героях Истории по обычаям и нравам их времени» [8, с. 100]. Порушення цього принципу не тільки призводить до неправильних і упереджених наукових висновків, але й часто-густо використовується в політичних цілях, що дає підстави іменувати історію політикою, що повернута в минуле. По-друге, це відтворення духу тієї чи іншої епохи, проникнення в атмосферу, в якій відбувалися явища, події й процеси. Означеним принципом володіли й керувалися корифеї російської та української історичної науки, зокрема В. О. Ключевський, С. М. Соловйов, М. К. Любавський та ін. Ось, наприклад, як філігранно, лаконічно і водночас яскраво історично М. К. Любавський зображує княжий суд в Київській Русі. «Местом собраний служили обширные дворы или площади около церквей или на рынках, могущие вместить значительную народную толпу. В Киеве вече собирались на Ярославле дворе, у св. Софии, на торговище у Туровой божницы... При обсуждении дел собравшиеся или стояли, или садились на особые скамейки. В моменты обострения отношений между князем и населением на вече собирались на конях, вооруженные. В 1146 году киевляне, недовольные тиунами великого Всеволода Ольговича, потребовали от князя Святослава, его брата, чтобы князь отставил их и сам судил. Они явились к Туровой божнице все на конях, куда приехал и князь Святослав. Князь согласился на предъявленное к нему требование, «и съезд с коня, на том целова хрест к ним; кияне же вси, съездше с конь, начаша молвити (Ипатьев., под 1146)» [13, с. 155].

На жаль, за радянської доби у вітчизняній історіографії хоча й наголошувалося на необхідності дотримання принципу історизму,

однак насправді мало хто з нас керувався ним. Як признавався протопіп Аввакум: «И аз есмь человек грешник» [6, с. 4]. Ми не стільки прагнули зобразити минуле життя, скільки переймалися констатацією фактів і визначенням рушійних сил, причин, передумов, наслідків тих чи інших подій. Значною мірою ігнорувалися художньо-літературні вимоги до історичних творів. Якось було забуто, що історія – це не тільки дослідження історичних фактів і процесів, а, насамперед, зображення суспільства в певну історичну епоху, написання портретів «Героїв Історії». Недооцінювалися фактори емоційного впливу історичного твору на читача. Ігнорувалося те, що на відміну від інших наук, історичний твір мусить бути цікавим і привабливим не тільки для професіоналів, але й для пересічного читача. На жаль, не дуже далеко ми відійшли від цього і в наступні часи.

Дотримання принципу історизму перетворює соціально-економічну та політичну історію на історію минувшини. Цьому принципові слід приділяти основну нашу увагу. На відміну від слідування іншим принципам, необхідно застосовувати для цього не тільки наукові, але й художні методи. Серед них: виділення характерних особливостей, рис, символів певного історичного періоду і місця подій; виписування дрібних деталей та використання мовних фразеологізмів, діалектизмів і окремих слів, що живлять мову дослідника минулого; цитування історичних документів; створення художніх образів минулого тощо. До речі, все це було в арсеналі великих майстрів історичної художньої літератури – Вальтера Скотта, Болеслава Пруса, Миколи Гоголя, Льва Толстого, Тараса Шевченка та ін. Гадаємо, історик не гріх постійно вчитися у них зображенню неповторного історичного колориту. Адже історична творчість – це не тільки наука, але й синтез науки і мистецтва, а тому має відповідати також принципу художності. Подібно до того, як, наприклад, гра в шахи, як загально відомо, поєднує в собі і спорт, і мистецтво. Принаймні так сприймали зазначені культурні феномени великі історики й шахісти.

У своїй основній науковій іпостасі історія має встановлювати істину, а в якості мистецтва – вчити людей добру, пробуджувати в них благородні почуття, прагнення дотримуватися священних Заповідей Божих як у повсякденному житті, так і в науковій діяльності. Зокрема, у вигляді наріжних методологічних принципів: доброчесності, верховенства істини, всебічності, системності, конкретності, об'єктивності, діалектики, історизму, художності. Отже, у певному сенсі історичні принципи виступають як різні грані ідеалу, до якого слід прагнути історик.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Барг М. А.** Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. – М.: Наука, 1984. – 344с.
2. Биск И. Я. *Методология истории: курс лекций* / И. Я. Биск. – Иваново: ИГУ, 2007. – 236с.
3. **Вересаев В. В.** Невыдуманные рассказы о прошлом / В. В. Вересаев // Собр. соч.: в 4 т. – Т.4. – М.: Правда, 1985. – С. 339.
4. Етичний кодекс ученою України, прийнятий на Загальних зборах НАНУ 15 квітня 2009 р. – Режим доступу: www.znu.edu.ua/etychnyj-kodex-uchenogo-ukrajiny.pdf.
5. Ибсен Г. *Враг народа. Пьеса в 5-ти действиях* / Г. Ибсен // Собр. соч.: в 4 т. – М.: Искусство, 1957. – Т. 3. – С. 530-632.
6. *Житие протопопа Аввакума*. – Режим доступу: old-russian.chat.ru/12avvak.htm.
7. *Закон Божий. Видання третє*. – Київ: Видавничий відділ Православної церкви Київського Патріархату, 2003. – 655 с.
8. **Карамзин Н. М.** *История Государства Российского. Репринт. воспроизведение издания пятого, 1842–1844 гг., выпущенного в трех книгах* / Н. М. Карамзин. – М.: Книга, 1988. – Кн.1. – Т. 1. – 155 с.
9. **Ключевский В. О.** *Методология русской истории. 1884/85 академический год* // Соч.: в 9 т. – Т. VI (Специальные курсы) / В. О. Ключевский; под ред. В. Л. Янина. – М.: Мысль, 1989. – С. 5-93.
10. **Ковальченко И. Д.** *Методы исторического исследования* / И. Д. Ковальченко // Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. – М.: Наука, 203. – 486 с.
11. **Коломийцев В. Ф.** *Методология истории (от источника к исследованию)* / В. Ф. Коломийцев. – М.: РОССПЭН, 2001. – 191 с.
12. **Литвин В. М.** *Обвинения в плагиате – это «удар туда, куда вы подумали»*. – Режим доступу: focus.ua/country/199102.
13. **Любавский М. К.** *Русская история от Скифии до Московии* / М. К. Любавский. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2012. – 384 с.
14. **Могильницкий Б. Г.** *Введение в методологию истории* / Б. Г. Могильницкий. – М.: Высшая школа, 1989. – 175 с.
15. **Носовський Г. В.** *Русь и Рим. Правильно ли мы понимаем историю Европы и Азии?* / Г. В. Носовський, А. Т. Фоменко: в 2 кн. – Кн. 1. – М.: Олимп; ООО «Фирма»; Изд-во АСТ, 1999. – 608 с.
16. **Полуденный Ю.** *Великой Октябрьской социалистической революции не было. Доказательство* // 2000. – 2017. – 20 октября. – С. 68.
17. *Топ-5 політичних плагиаторів України* // «Тиждень.UA». – 2011. – 2 вересня. – Режим доступу: tyzhden.ua/news/29927.
18. **Санцевич А. В.** *Методика исторического исследования* / А. В. Санцевич; АН УССР, Институт истории. – 2-е изд., перераб., доп. – Киев: Наук. думка, 1990. – 210 с.
19. **Черненко А. М. В. И.** *Ленин об исторической общности судеб русского и украинского народов* / А. М. Черненко // Историческое воссоединение Украины с Россией: Материалы юбилейной научной сессии (11-13 января 1979 г.). – Днепропетровск: Промінь, 1979. – С. 30-31.
20. **Черненко А. М.** *Українська національна ідея* / А. М. Черненко. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1994. – 144 с.

21. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Київ: Наук. думка, 1990–1993. – Т. 3. – 415 с.

22. **Corothers T.** Civil Society / T. Corothers // Foreign Policy. – № 117, Winter 1999–2000. – P. 18-29.

Надійшла до редкол.: 19.11.2017

УДК 94(477)+316.4+316.64

DOI: 10.15421/231823

Історична і соціальна пам'ять: спільне та особливе

Ковальська-Павелко І. М.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Встановлено, що на початкових етапах становлення меморіальних концептів історичну і соціальну пам'ять здебільшого ототожнювали, вважаючи їх зрізами колективної пам'яті, проте поступово почало викристалізуватися розуміння можливості і потреби в проведенні демаркації між даними концептами.

Ключові слова: колективна пам'ять; історична реконструкція; соціальна пам'ять; історична пам'ять; типи; форми; рівні соціальної пам'яті; соціальна амнезія

Установлено, что на начальных этапах становления мемориальных концептов историческую и социальную память в основном отождествляли, считая их срезами коллективной памяти, однако постепенно начало выкристаллизовываться понимание возможности и потребности в проведении демаркации между данными концептами.

Ключевые слова: коллективная память; историческая реконструкция; социальная память; историческая память; типы; формы; уровни социальной памяти; социальная амнезия

It was established that in the initial stages of the formation of memorial concepts historical and social memory was mostly identified, considering them as a cut of collective memory, but gradually began to crystallize the understanding of the possibility and need for demarcation between these concepts. It is stated that today it is accepted to define social memory as a form of translation of the symbolic capital of certain social groups; she is the spokesman for group values, ideas, guidelines and in this sense acts as the bearer of the norms and values of social groups, accumulates and retains social capital and ensures its use in the processes of communication and reproduction of accumulated social information, and historical memory – as a set of pre-scientific, scientific, quasi-scientific and non-scientific knowledge and mass representations of society about the common past.

The official and unofficial levels of social memory are allocated. The features of official memory is that it is formed purposefully from above; has a systemic character; based on dominant ideology; is formed predominantly by constructing; mainly through official channels; its carriers are school textbooks and official media; supported by the authorities. Unofficial memory has the following features: it is formed spontaneously from below; fragmentary nature; is based on the phenomenon of susp. memories; formed predominantly by reconstruction; extends mainly through interpersonal contacts; its carriers are archetypes, myths, legends, fairy tales, rumors, gossip, jokes, etc.; supported by informal structures. It is shown that the most expressive ratio of historical and social memory manifests itself at the individual level, when the events of the past are reproduced through the prism of personal interests or interests of certain social groups, which makes possible the value-symbolic reconstruction of the past in the present. It has been found out that social memory plays an important protective role in the traumatic scenes of historical memory, which manifests itself in social amnesia when there is a removal from the memory of unwanted events of the past.

Keywords: collective memory; historical reconstruction; social memory; historical memory; types; forms; levels of social memory; social amnesia

Сьогодні розкриття взаємозв'язку історичної та соціальної пам'яті є важливим для української суспільної науки та практики питанням, актуальність якого загострюється конфліктогенними за своєю природою і болючими за своїм емоційним наповненням для багатьох поколінь українців характером національно-культурним піднесенням на хвилі підйому патріотичних настроїв у ході Революції гідності, євроінтеграційних прагнень, процесів декомунізації та децентралізації, транскордонних проблем на західних територіях та ін. У цілому актуальність вивчення взаємовпливу історичної і соціальної пам'яті обумовлена сучасним кризовим станом українського суспільства, в якому спостерігаються розрив споконвічних зв'язків, перегляд історичних подій, відрив від духовних коренів, забуття традиційних цінностей і нехтування моралі.

Ще один із фундаторів меморіальної проблематики Моріс Альбвас у своїх головних працях «Соціальні рамки пам'яті» і «Коллективна пам'ять» наголошував, що саме через членство і належність до соціальної групи особистість здатна набувати, локалізувати і витягати з пам'яті свої спогади. Він вважав, що не існує колективної (тобто соціальної) пам'яті там, де немає посилення на специфічну в соціальному плані базову просторову структуру. Наші образи соціальних просторів саме через свою відносну стабільність створюють ілюзію незмінюваності та можливість «відкривати заново» минуле в нашому теперішньому (див.: [9, с. 325-343]).

Проблема співвідношення історичної та соціальної пам'яті достатньо добре розроблена у полі історичних, філософських, соціологічних і психологічних наук. Проте єдиної думки щодо концептуальної визначеності цього питання немає. Наукове осмислення феномену суспільної (в т. ч. історичної й соціальної) пам'яті у західному суспільствознавстві пов'язане з т. з. «memory-studies», біля джерел яких стояли П. Рікьор, К. Юнг, Т. Адорно, Е. Фромм, Е. Дюркгейм та інші «класики». Останнім часом, спираючись на доробки західних учених М. Альбвакса, Я. Ассман, М. Блева, Х. Вельцер, Е. Гобсбаума, К. Дефанс, П. Коннертона, Д. Лоуенталя, П. Нора, М. Оукшотом, У. Пфайля, В. Розу, Й. Рюзена, Б. Стора, Ю. Шеррер та ін., вітчизняні науковці В. Артюх, О. Волянчук, В. В'ятрович, Р. Голик, М. Гона, В. Городяненко, Л. Дробіжева, Ю. Зерній, О. Злобіна, В. Карлова, А. Киридон, В. Колеватов, І. Колесник, Г. Корж, В. Масненко, Л. Нагорна, Е. Позднякова-Кирбят'єва, А. Полетаєв, Т. Полтавчук, В. Полянський, І. Савельєва, В. Серєда, В. Солдатенко, Ю. Сорока, В. Тихонович, О. Удод, О. Фостачук, С. Хутка та ін. репрезентували свої версії розв'язання даної проблеми.

Отже, метою цієї статті є розкриття спільних та особливих рис історичної та соціальної пам'яті.

Зараз соціальну пам'ять прийнято визначати як форму трансляції символічного капіталу певних соціальних груп; вона є виразником групових цінностей, уявлень, настанов і в цьому значенні виступає носієм норм та цінностей соціальних груп, накопичує та зберігає соціальний капітал і забезпечує його використання в процесах спілкування й відтворення накопиченої соціальної інформації. Історичну ж пам'ять визначають як сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і ненаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле. Як складний феномен суспільної свідомості вона містить певні образи, символи, міфи, ритуали, історіографічні уявлення.

На Заході проблема співвідношення та взаємообумовленості історичної та соціальної пам'яті була започаткована вже згадуваним французьким соціологом Морісом Альбваксом, який у 1925 р. стверджував, що простір, час і колективна пам'ять взаємозв'язані; колективна (або соціальна) пам'ять вкорінена в конкретний соціальний досвід і, отже, тісно пов'язана з часовими й просторовими уявленнями. Він визначив колективну пам'ять як соціальний феномен, необхідний для функціонування й виживання суспільства, те спільне, що конститує суспіль-

ство та є запорукою його ідентичності. Він вважає, що пам'ять завжди і всюди соціально зумовлена і маркована, навіть на індивідуальному рівні сприйняття й формування її образів. На думку М. Альбвакса, «складний процес взаємодії спогаду й повторення як основи функціонування пам'яті зумовлює виникнення узагальнених ідеальних образів, на основі яких формуються концептуальні схеми або «соціальні рамки», у яких розміщуються індивідуальні спогади. Кожна соціальна група створює пам'ять про своє минуле, що, в свою чергу, формує і відображає ідентичність цієї групи стосовно інших груп [8, с. 12].

Тобто меморіальні феномени він класифікує на індивідуальну і колективну, або на автобіографічну й історичну, або на особистісну і соціальну пам'ять. Отже, для М. Альбвакса колективна, історична і соціальна пам'ять є тотожними. Він стверджував: «Якщо під історичною пам'яттю ми розуміємо низку подій, спогади про які зберігає національна історія, то чи не вона, чи не її рамки є основною частиною того, що ми називаємо колективною пам'яттю?» [8, с. 12-13]. Історичний характер соціальної пам'яті полягає, насамперед, в тому, що «історія не лише продукує розповіді сучасників про події минулого, але час від часу і корегує їх – не лише тому, що володіє іншими доказами, але й для того, щоб пристосувати їх до прийомів мислення і репрезентації, які притаманні су-часним людям» [9, с. 209].

Роблячи наголос на соціальних рамках пам'яті, що сприяють створенню образів минулого відповідно до історичної епохи та ідей, які домінують у певному суспільстві, М. Альбвакс зазначав, що формування соціальної пам'яті відбувалося як явище ритуалізованої, колективної пам'яті, тобто такої, яка виявляється у соціальній детермінованості ціннісної реконструкції минулого в теперішньому [9, с. 28-29]. При цьому вчений стверджував, що механізми відтворення соціальної пам'яті включають спогади і традиції. Спогади є реконструкцією минулого, оскільки відбувається деформація, викривлення минулого в свідомості людини в процесі пригадування і переосмислення, бо «піднімаючись на поверхню, наші спогади ніби перетворюються, змінюють вигляд, псуються під дією інтелектуального світла» [9, с. 56].

Наслідуючи М. Альбвакса, інший французький учений П'єр Нора вважає, що соціальна пам'ять знаходиться в «постійному процесі еволюції». Результатом трансформації соціальної пам'яті є історична пам'ять, ознаками якої є індивідуальність, суб'єктивність і продуманість. Її трансформація може відбуватись за допомогою двох механізмів:

- вплив певних соціальних груп або державних органів на формування культури пам'яті нації;

- зміни, що виникають в процесі еволюції соціальних інститутів.

Спираючись на аналіз ставлення до минулого, П. Нора виділяє три категорії пам'яті: пам'ять-архів, пам'ять-борг і пам'ять-дистанція, що функціонально відрізняються між собою. У свою чергу, ключовим поняттям, що дозволяє проаналізувати механізми соціальної пам'яті, виступають місця пам'яті. Місця пам'яті – це будь-яка значуща єдність матеріального чи ідеального порядку, яку воля людей чи робота часу перетворили на символічний елемент спадщини пам'яті деякої спільноти» [6, с. 441]. П. Нора стверджує, що місця (простори) пам'яті є не лише географічними пунктами, а і своєрідними точками зіткнення, в яких формується і комеморизується пам'ять суспільства. Тут комеморизація – це спосіб, за допомогою якого укріплюється і передається пам'ять про минуле. Головна функція цих «місць» полягає у збереженні групової пам'яті. Як місця пам'яті виступають люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, оточені символічною аурую. Ці місця мають символічне значення, яке може змінюватись під впливом численних індивідуальних чи групових стратегій. П. Нора вважає, що створення й усвідомлення особистістю «місць пам'яті» є головним чинником формування групової ідентичності. Досліджуючи зміну цих місць, можна простежити зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи. Ці зміни можуть відбуватися як через забуття й витискування певного «місця» із пам'яті, так і шляхом реанімації забутого символу, події, ідеї або, коли з часом ці місця, залишаючись збереженими у людській свідомості, набувають зовсім іншого змістового навантаження [5, с. 38].

Пол Коннертон розглядає соціальну пам'ять як спільну пам'ять багатьох людей, що виникає на стику власне-особистісної, когнітивної пам'яті та пам'яті-звички. Ця пам'ять нерідко слугує елементом політичної ідеології, що контролювана владою, а втілюється вона у церемоніях / ритуалах вшанування, тілесних практиках (див.: [3]). Учений окремо звертає увагу на взаємозумовленості між сприйманням нинішнього й минулого, зафіксованого в індивідуальній та спільній пам'яті: «Теперішнє намагається в певний спосіб впливати на наші спогади про минуле..., минуле намагається впливати чи спотворювати наше сприйняття теперішнього» [3, с. 16]. Водночас со-

ціальна / колективна пам'ять у такому трактуванні постає спільною матрицею минулого у свідомості одного чи кількох поколінь [3, с. 17].

Розрізняючи соціальну пам'ять та історичну реконструкцію, П. Коннертон наголошує, що знання про всі види людської діяльності у минулому можливе лише через знання «слідів», які вони по собі залишають [3, с. 32]. Саме з останнім має справу історик, праця якого, на думку П. Коннертона, полягає у «робленні висновків». «Історики здатні заперечувати будь-що з того, що явно постає перед ними як свідчення, і замінити його власним тлумаченням подій. І навіть у тому разі, якщо вони приймають те, про що промовляє їм попереднє твердження, вони це роблять не тому, що це твердження взагалі існує та має певний авторитет, а тому, що воно приймається і розглядається як таке, що задовольняє критерії та вимоги істориків до історичної істини» [3, с. 32]. Виходячи з цього, П. Коннертон доходить висновку, що історична реконструкція не залежить від соціальної пам'яті [3, с. 33].

Стосовно соціальної пам'яті сформульовано такі основні постулати: її носієм є група, обмежена в просторі і часі; вона формується колективом, що обумовлює пам'ять своїх членів у процесі комунікації в рамках відповідної соціальної групи; фундаментом для її формування є певний усталений груповий порядок кодування інформації (спільна «базова знакова система»), завдяки якому і вибудовуються у всіх суб'єктів групи «схожі репрезентації минулого».

Зазвичай виокремлюють три типи минулого:

- практичне, утилітарне минуле, яке є частиною теперішнього («Будинки, в яких ми живемо, книжки, які ми читаємо, вислови, які ми повторюємо»);

- зафіксоване минуле, яке утворює продукти людської діяльності, що сприймаються як створені в минулому (раритети, антикваріат);

- сконструйоване минуле, яке фізично не присутнє у теперішньому, представлене у свідомості й уяві через історичні тексти, різноманітні свідчення, мистецтво, медіа тощо.

Виходячи з цього, Юлія Сорока стверджує, що для подій і персонажів бути частиною минулого, мати статус «минулого» (а не, наприклад, старого, застарілого) означатиме бути соціально сприйнятими у співвіднесенні з образом минулого, в категоріях минулого. Отже, набуття цього статусу подією чи персонажем залежить не від кількості років, що віддаляють їх від актуального теперішнього, а від наявності сконструйованого і легітимного образу події і персонажа та смислів, визнаних значимими в категоріях минулого. Таке бачення поміщає в центр уваги символічну роботу соціокультурного цілого зі

створення й організації минулого, підтримки й відтворення актуальної його картини або її реформування, переформулювання [7, с. 54].

Виділяють два рівні соціальної пам'яті: офіційний та неофіційний. Риси-ми офіційної пам'яті є те, що вона формується цілеспрямовано згори; має системний характер; базується на панівній ідеології; формується переважно шляхом конструювання; поширюється переважно через офіційні канали; її носіями є шкільні підручники та офіційні ЗМІ; підтримується владними структурами. Неофіційна пам'ять володіє такими рисами: вона формується стихійно знизу; фрагментарний характер; базується на феномені сусп. спогадів; формується переважно шляхом реконструкції; поширюється головним чином через міжособистісні контакти; її носіями є архетипи, міфи, легенди, казки, чутки, плітки, анекдоти тощо; підтримується неформальними структурами.

Характеризуючи ці два рівні соціальної (колективної) пам'яті, Олександр Бойко виділяє своєрідну «буферну зону» («зону невизначеності»), яка розташовується між офіційним та неофіційним рівнем. «Інформація, яка перебуває в ній, як правило, має характер оцінки, акценту, постулату і націлена на конструювання за певною моделлю колективної пам'яті або на коригування / реконструкцію вже діючої моделі (простіше кажучи, на своєрідне «редагування» як минулого, так і майбутнього)» [1, с. 30]. До «буферної зони» потрапляють: а) вислови політиків; б) оцінки експертів; в) судження інтелектуалів (літераторів, істориків, культурологів) тощо стосовно формування / реконструкції / конструювання пам'яті, що набули поширення завдяки газетам, книгам, радіо, іншим засобам ЗМІ, але, навіть за цих обставин, не підтримуються ні «згори», ні «знизу». З плином часу з інформацією, що знаходиться у «буферній зоні» колективної пам'яті відбувається чотири процеси: а) перехід «вгору» на офіційний рівень; б) перехід «вниз» на неофіційний рівень; в) адекватне / безпроблемне входження як на офіційний, так і неофіційний рівень соціальної пам'яті; г) зникнення через неактуальність та природний процес забування.

Г. Коньшина виділяє дві основні форми соціальної пам'яті – репродуктивну та реконструктивну. Перша безпосередньо охоплює процес звернення до минулого досвіду, тобто звичайне відтворення знань, які вже має суб'єкт, – репродукцію. Із виникненням писемності соціальна пам'ять переходить у свою реконструктивну форму, спрямовану на збереження й відновлення важливих з точки зору певного суспільства фактів і явищ. На думку Г. Коньшиної, «новий

етап розвитку форм соціального запам'ятовування, який виник у результаті поширення писемності, сприяв складнішому сприйманню історичної дійсності. Відтворюючи минуле в умовах нового соціального середовища, письмові джерела стають елементами соціальної пам'яті» [4, с. 65].

Аналізуючи різні підходи до концептуалізації соціальної пам'яті, Світлана Хутка і Тетяна Полтавчук стверджують: «Історична пам'ять відрізняється від соціальної тим, що вона є неповною і недосконалою репрезентацією минулого, а також великою мірою залежить від суб'єктивного фактору і політичного замовлення. Соціальна пам'ять є більш широким поняттям, а деякі елементи соціальної пам'яті (наприклад, письмові джерела, архіви, документальні свідчення, археологічні матеріали) належать до історичної науки. Відповідно, історична пам'ять в певному розумінні може розглядатись як підсистема соціальної пам'яті» [10, с. 66].

Соціальна пам'ять є елементом соціальної структури суспільства, складовою соціальних інститутів – у такий спосіб вона є зовнішньою відносно окремих індивідів, але водночас має вибіркового характеру. Соціальна пам'ять тісно пов'язана з індивідуальною, тому події минулого відтворюються через призму особистісних інтересів чи інтересів певних соціальних груп, тобто відбувається ціннісно-символічна реконструкція минулого в сьогоденні, що може відбуватись як на індивідуальному, так і на колективному рівні. Враховуючи це, С. Хутка і Т. Полтавчук доводять, що соціальна пам'ять як невід'ємна складова колективної і індивідуальної свідомості «виконує стабілізуючу і репрезентативну функції, пов'язуючи минуле і соціальну реальність, і є складним багатокomпонентним феноменом, який тісно переплітається із сучасною реальністю, тим самим будучи включеною і в процес формування соціальної структури суспільства» [10, с. 67].

Віктор Городяненко звертає увагу на важливу обставину. Визначаючи соціальну пам'ять як сукупність соціокультурних засобів, що здійснюють відбір та перетворення актуальної суспільної інформації в інформацію про минуле з метою збереження накопиченого суспільного досвіду і передачі його від покоління до покоління, він зауважує: «Соціальна пам'ять може сприяти прискоренню одних соціальних процесів і, в той же час, гальмувати або блокувати інші. Нерідко проявляється і захисна соціальна амнезія – усунення із пам'яті травмуючих подій минулого» [2, с. 428].

Таким чином, на початкових етапах становлення меморіальних концептів дослідники здебільшого ототожнювали історичну і соціальну пам'ять, вважаючи їх зрізами колективної пам'яті. Поступово викристалізувалося розуміння можливості і потреби в проведенні демаркаційної лінії між даними концептами: сьогодні прийнято визначати соціальну пам'ять як форму трансляції символічного капіталу певних соціальних груп; вона є виразником групових цінностей, уявлень, настанов і в цьому значенні виступає носієм норм та цінностей соціальних груп, накопичує та зберігає соціальний капітал і забезпечує його використання в процесах спілкування й відтворення накопиченої соціальної інформації, а історичну пам'ять – як сукупність донедаєвих, наукових, квазінаукових і ненаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле. Співвідношення історичної і соціальної пам'яті проявляється виразно на індивідуальному рівні, коли події минулого відтворюються через призму особистісних інтересів чи інтересів певних соціальних груп, завдяки чому стає можливою ціннісно-символічна реконструкція минулого в сьогоденні. Крім того, соціальна пам'ять виконує важливу захисну функцію щодо травматичних сюжетів історичної пам'яті, що проявляється в соціальній амнезії, коли відбувається усунення із пам'яті небажаних подій минулого.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бойко О. Д.** Особливості структури колективної пам'яті / О. Д. Бойко // Наукові праці. Політологія. – 2014. – Т. 236. – № 224. – С. 27-32.
2. **Городяненко В. Г.** Соціальна пам'ять як інструмент ідеологічного впливу / В.Г.Городяненко//Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: зб. наук. праць ДонДУУ. Серія «Спеціальні та галузеві соціології». – 2014. – Т. XV. – № 281. – С. 427-436.
3. **Коннертон П.** Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон. – Київ: Ніка-центр, 2004. – 184 с.
4. **Коньшина Г. Є.** Фактори становлення соціальної пам'яті / Г. Є. Коньшина // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія». – 2010. – Т. 913. – № 44. – С. 64-66.
5. **Нора П.** Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2-3. – С. 37-51.
6. **Нора П.** Память, история / П. Нора // 50/50: Опыт словаря нового мышления / П. Нора; под общ. ред. Ю. Афанасьева, М. Ферро. – М.: Прогресс, 1989. – С. 441.
7. **Сорока Ю.** Ставлення до минулого / Ю. Сорока // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 2. – С. 47-66.

8. **Хальбвакс М.** Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2-3. – С. 12-35.
9. **Хальбвакс М.** Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.
10. **Хутка С. В.** Соціальна пам'ять: основні підходи до концептуалізації / С. В. Хутка, Т. Г. Полтавчук // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – 2014. – № 20. – С. 63-67.

Надійшла до редкол.: 03.04.2018

Наші автори

Архірейський Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Берестень Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпровського державного аграрно-економічного університету

Бородін Євгеній Іванович – доктор історичних наук, перший заступник директора Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Бурмага Володимир Петрович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Дяченко Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Кабанов Віктор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Ковальська-Павелко Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Коломоєць Олена Юрївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Коломоєць Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара

Коротенко Дарія Валеріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін КВНЗ «Дніпропетровська академія музики ім. М. Глінки»

Кривчик Геннадій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Дніпровського національного університету залізничного транспорту ім. В. Лазаряна

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора наукової бібліотеки Дніпровського національного університету ім. Олесь Гончара

Міронова Ірина Сергіївна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Мороз Володимир Іванович – доктор філософії, завідувач кафедри філософії, соціології та історії Дніпровського державного аграрно-економічного університету

Перетокін Андрій Геннадійович – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олесь Гончара

Поплавський Олег Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпровського державного аграрно-економічного університету

Савченко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Одеського державного університету внутрішніх справ

Савчук Варфоломей Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри теоретичної фізики Дніпровського національного університету ім. Олесь Гончара

Сарнацький Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету

Уткін Павло Леонідович – студент 4-го курсу історичного факультету Дніпровського національного університету ім. Олесь Гончара

Чернікова Наталія Семенівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціології та історії Дніпровського державного аграрно-економічного університету

Шахрайчук Ігорь Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олесь Гончара

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олесь Гончара

Яценко Віталій Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олесь Гончара

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
Збірник наукових праць

Випуск 13

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 23169-13009 ПР від 23. 02. 2018 р.

Редактор: Лиман Д.С.
Коректура та комп'ютерна верстка: Деребера А.В.

Фото на обкладинці:

Синьожупанники (<http://slovopravdy.com.ua/istoriya-poruch-iz-namy-de-stoyal-ykasarni-sirozhupannykiv/>)
Павло Скоропадський (https://dt.ua/HISTORY/motovilivka-pochatok-kincyu-_html)

Підписано до друку: 01.06.2018

Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк різнограф. Гарнітура Times New Roman

Ум. друк. арк. 16,85 Обл.-вид. арк. 18,19

Тираж 100 пр. Зам. № 29/18

Видавництво «Грані»
вул. Святослава Хороброго, 25
м. Дніпро
granidp@gmail.com
+38 (056) 744-42-39